

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZİ
EFENDİ’NİN “TEFRÎCU’L-KALAK FÎ TEFSÎRİ
SÛRETİ’L-FELAK” ADLI ESERİNİN MUHTEVA
VE ÜSLUP YÖNÜNDEN İNCELENMESİ**

MARWA HOURIEH

2501181599

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. HİDAYET AYDAR

İSTANBUL-2020

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZİ
EFENDİ'NİN “*TEFRÎCU'L-KALAK FÎ TEFSİRİ
SÛRETİ'L-FELAK*” ADLI ESERİNİN MUHTEVA
VE ÜSLUP YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

MARWA HOURIEH

2501181599

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. HİDAYET AYDAR

İSTANBUL-2020

ÖZ

KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZÎ EFENDİ’NİN “*TEFRÎCU’L-KALAK FÎ TEFSÎRİ SÛRETİ’L-FELAK*” ADLI ESERİNİN MUHTEVA VE ÜSLUP YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

MARWA HOURIEH

Bu çalışmada, Osmalı’nın son âlimlerinden ve dönemin Edirne müftüsü Mehmed Fevzî Efendi’nin **Tefrîcu’l-Kalak Fî Tefsîri Sûreti’l-Felak** olarak tesmiye ettiği ve muhtevası Felak sûresinin tefsiri olan eseri, muhteva ve üslup açısından etraflıca değerlendirilmiş ve konuya dikkat çekilmek istenmiştir. Öncelikle birinci bölümde müellifin yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri inceleme konusu yapılmıştır. İkinci bölümde Osmanlı’da yaygın olan sûre tefsir geleneği sorgulanmış ve müellifin nenden Felak sûresine dair bir tefsir yazma gereksimi içerisinde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise **Tefrîcu’l-Kalak Fî Tefsîri Sûreti’l-Felak** eseri hem ihtiva ettiği konular hem de müellifin bu eserde takip ettiği üslup açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Fevzî, Tefrîcu’l-Kalak, Felak, Sûre Tefsirleri, Osmanlı.

ABSTRACT

STUDY OF THE MUHAMMAD FAWZİ QURESHİ ZADEH'S BOOK CALLED "RELIEF OF ANXIETY IN THE INTERPRETATION OF SURAT AL-FALAQ" IN TERMS OF STYLE AND CONTENT

MARWA HOURIEH

In this study, the impact that was included in the interpretation of Surat Al-Falaq, called **(Relief of Anxiety in the Interpretation of Surat Al-Falaq)** by Muhammad Fawzi Effendi, one of the Ottoman scholars, and the Mufti of Edirne in his era, was evaluated. The evaluation process will take place in terms of style and content, and in terms of attraction drawn to the topic. In the first chapter, the period in which the author lived, his life, and its effects were studied. In the second chapter, the research was conducted on the traditions of interpreting the surah which was prevalent in the Ottoman period and worked to establish the reason for the author's writing of an interpretation of Surah Al-Falaq. In the third and final chapter of this study, the topics discussed in the so-called interpretation **(Relief of Anxiety in the interpretation of Surat Al-Falaq)** and the method the author followed in this trace were studied.

Keywords: Muhammad Fawzi, relief of anxiety, Falaq, interpretations of Surah, Ottoman.

ÖNSÖZ

Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, son devir Osmanlı âlimlerinden olup, İslam'a dair önemli eserler kaleme almış biridir. Yayımlanmış yetmiş beş eseriyle yazma halinde iki küçük risâlesi tesbit edilen Mehmed Fevzî Efendi'nin yazdığı eserlerden biri de Felak sûresinin tefsiridir. Onun, *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* olarak isimlendirdiği bu eseri, araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmamızda bu eser, muhteva ve üslup yönünden etraflıca incelenmenin yanı sıra müellifin hayatında dair de önemli bilgiler verilmiştir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamızın amacı, konusu ve metoduyla ilgili bilgi verilmiştir. İlk bölümünde öncelikle müellifin hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde sûre tefsiri kavramı, müstakil tefsir eserlerinde sûre tefsirlerinin ele alınışı, bu konuda öne çıkmış en önemli eserlerin genel özellikleri ve Felak sûresinin yorumlama biçimi gibi konular incelenmiştir. Daha sonra ise Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* adlı eserinin önemli özellikleri, diğer tefsirlerden ayrılan yönleri, müellifin bu eseri kaleme alma sebebi, kullandığı kaynaklar ve yöntemi hakkında malumatlar aktarılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise tefsir ve tarihi süreçteki gelişimi, Mehmed Fevzî Efendi'nin ayet ve rivayetleri merkeze koyarak yaptığı rivayet tefsir metodunun geniş özellikleri, dirayet metodu ve Arap dilini kullanma biçimi mevzu bahis edilmiştir. Ayrıca müellifin çokça üzerinde durduğu esbâb-ı nüzûl, ahkam ayetlerini yorumlama yöntemi, Felak sûresinin faziletine dair sözleri ve tefsirinde zikrettiği bir kıssanın detayları ve bu kıssada kullandığı metot üzerinde durulmuş; işârî tefsir hakkında genel bilgiler aktarıldıktan sonra müellifin işârî tefsirde kullandığı yöntem tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız, geniş bir sonuç ve kaynakçayla sona ermektedir.

Konu seçiminden çalışmanın tamamlanmasına kadar olan süreçte her daim teşvik edici, ufuk açıcı fikir ve tenkitleriyle desteğini üzerimden esirgemeyen tez danışmanım muhterem Prof. Dr. Hidayet Aydar teşekkürlerimi arz ederim.

MARWA HOURIEH

İSTANBUL-2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZİ EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM.....	5
II. HAYATI.....	7
A. İsmi ve Nesebî	7
B. Doğum Yeri ve Tarihi.....	8
C. İlmî Şahsiyeti ve Hocaları	8
D. Üstlendiği Görevler	10
E. Vefatı	12
III. ESERLERİ	12
A. Dinî Eserleri.....	12
B. Edebî Eserleri.....	20
C. Diğer Eserleri.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

SURE TEFSİRİ GELENEĞİ VE “TEFRÎCU’L-KALAK Fİ TEFSİRİ SURETİ’L-FELAK” ADLI ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

I. Sure Tefsiri Geleneği.....	29
A. Tefsir İlminde Sure Tefsiri Yazım Geleneği	29
1. Sure Tefsirinin Önemli Örnekleri	30
2. Felak Sûresi Tefsirleri	35

3. Mehmed Fevzî Efendi'nin <i>Tefrîcu'l-Kalak Fî Tefsîri Sureti'l-Felak</i> Adlı Eseri Yazma Sebebi	37
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
“TEFRÎCU'L-KALAK fî TEFSİRİ SURETİ'L-FELAK” ADLI
TEFSİRİN METODU, DİRAYET TEFSİRİ VE İŞÂRÎ TEFSİR
ÖZELLİKLERİ

I. Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefsirindeki Metodu	47
A. Rivayet Tefsir	49
B. Dirayet Tefsiri.....	63
II. Müellifin Sünneti Anlamadaki Konumu	71
A. Sıhhat Derecesi Açısından Hadisleri Rivayet Etmesi	71
III. Sebeb-i Nuzûlü Bilmenin Tefsir İlmindeki Yeri	75
A. Mehmed Fevzî Efendi'nin Esbâb-ı Nüzûl Meselesine Yaklaşımı	79
IV. Kıssa'nın Tarifi.....	82
A. Mehmed Fevzî Efendi'nin Kıssalardaki Metodu	83
V. Müellifin Fıkhî İhtilaflara Yer Vermesi	87
A. İmamın Namazı Uzatması	88
B. Haset	89
C. Riya.....	92
D. Kadınla İlgili Hükümler	94
E. Yöneticiye Başkaldırmanın Hükümü.....	99
F. Sihir	101
VI. İşârî Tefsir Geleneği	104
A. İşârî Tefsir ve Mehmed Fevzî'nin İşârî Tefsir Anlayışı.....	104
B. Mehmed Fevzî Efendi'nin İşârî Tefsir Anlayışı.....	108
C. Mehmed Fevzî Efendi'nin Tasavvuf Ehlinin Bazı Sözleriyle İstişatta Bulunması	116

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	129
BİBLİYOGRAFYA.....	132

KISALTMALAR

a.mlf.	:aynı müellif
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	:Hicrî
Hz.	: Hazreti
krş.	: karşılaştırmız
m.	: Milâdi
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: sayı
trc.	: tercüme
thk:	: tahkik eden
t.y.	: tarihsiz
Yay.	: yayınları
y.y.	: yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'ân, kulların dünyadaki yollarını bulmalarını sağlayan ve onda hiçbir şüphe ve şekkin bulunmadığı bir “nur” olmakla beraber aynı zamanda hayatlarını düzene koyan bir kanun kitabı mesabesindedir. Buradan hareketle Kur'ân metninin gizli açık tüm anlamlarının araştırılması gerektiği söylenebilir. Öte yandan İslam alimlerinin Kur'ân-ı Kerim'i anlamada büyük çabalar ortaya koydukları bir gerçektir. Söz gelimi tarih boyunca tefsir metinlerinin ve takip edilen metotların farklı oluşu bunun bir delilidir.

İslam tarihi boyunca hiçbir kesinti olmaksızın tefsir faaliyetleri hep var olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'e gösterilen özen ve ihtimam, Allah'ın kelamını anlamının önemli oluşundan kaynaklanmıştır. Çünkü Kur'ân, Allah'tan gelen bir mesaj olmanın yanı sıra aynı zamanda insanoğlu için gönderilmiş bir hayat kitabıdır. Bu mesajı ve içeriğini anlamının yolu, Kur'ân'la ilişkili meseleleri lafız, mana, nâsıh-mensûh, sebab-i nuzûl gibi çeşitli ulûmu'l-Kur'ân konuları çerçevesinde ele alıp incelemekten geçer. Buna ilaveten, vahyin nuzûlü esnasındaki ortamı, toplumu ve genel durumu bilmenin önemini de unutmamamız gerekir. Çünkü, Kur'ân ve ayetlerinin doğru manalarını anlayabilmek için bunların önemi hiç kimse tarafından inkâr edilemez.

Uzun tarihi süreci takip edip incelediğimizde, Kur'ân ile ilgili yapılan araştırma ve incelemelerin en önemlilerinden bir kısmının Osmanlı Devleti topraklarında yapıldığını görürüz. Osmanlı halifeliği, İslam'ın öğretilerini, ahlakını ve kanunlarını kendine rehber edinmiş bir İslam devletiydi.¹ Bir Osmanlı müfessiri olan Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsir metodunu incelemeye beni teşvik eden sebep işte budur. Nitekim o, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış, birçok İslam beldesini üstlendiği görevler sebebiyle ziyaret etmiş ve o beldelerin adet ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmuştur.

¹ Ragıb el-Sercânî, **Revaiu'l-Evkâf fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye**, Nahdatu Mısır, Mısır, 2010, s. 144.

Aynı zamanda onun ayetleri tefsir eden birçok eseri mevcuttur.² Bu çerçevede tez konusu olarak inceleyip tahlil edeceğim eseri, *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* adını taşımaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Günümüzde toplumun çoğunluğu ahlakî ve fikrî çöküntü yaşamaktadır. İnceleme konusu olarak seçtiğim bu eser, toplumun içinde bulunduğu ahlakî ve fikrî çöküşün ortadan kalkmasına ve toplumun uyanışına vesile olacak birçok işaretler içermektedir. Öte yandan fakîh ve müfessir kimliğine ilaveten yazdığı eserlerin öneminden dolayı *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* adlı eserini incelemeye karar verdim. Eseri detaylı bir şekilde inceledikten sonra, üzerinde herhangi müstakil bir akademik çalışmanın yapılmadığını gördüm. Bu durum beni, eseri yüksek lisans tezi olarak hazırlamaya sevk eden temel etkeni.

Buna ilaveten yaşadığı dönemde kendine has özel fikirleri bulunan Mehmed Fevzî'nin tefsir metodunun ortaya konulması, o dönemde yaygın olan İslâmî anlayışla ilgili fikirler hakkında bize ışık tutacaktır. Yine onun tefsir metodu bize eserlerinde ortaya koyduğu Tasavvuf, Arapça, Farsça ve Osmanlıca dil alanlarındaki fikirleri hakkında geniş bir bilgi sunacaktır. Ayrıca bu çalışmanın bir diğer amacı da müftü Mehmed Fevzî'nin *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* adlı eserindeki metodu ortaya koyarken faydalandığı kaynakları açıklamak, üst seviyede bir müfessir olarak araştırmacı ve ilim talipleri için taşıdığı önemi vurgulamak ve Osmanlı müfessirleri hakkında bilgi edinmek isteyenlere örnek olarak sunmaktır. Çalışmamızın bir diğer amacı da yaşadığı dönemdeki toplumun kültürel seviyesini ortaya koymaktır.

² Mehmed Fevzî, Ramazan ayında camilerde halka yönelik verdiği dersleri bir araya toplayarak kitaplar telif etmiştir. Bu dersleri yapmasının sebebi, toplumu olumlu yönde etkilemek, İslama uymayan tutum ve davranışlarını düzeltmek ve de toplumun daha dindar ve daha ahlaklı bir yapıya dönüşmesini sağlamaktır.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tümevarım metonun benimsediğimiz çalışmamızda şu hususlar dikkate alınmıştır:

Öncelikle Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsiri detaylı incelenmiş ve tefsirinde kullandığı dirayet-rivayet metotları etraflıca ele alınmış; ayrıca fikhî ve itikadî yöntemi açıklanmaya çalışılmıştır. Modern kaynakların dışında ulaşabildiğimiz klasik ve asıl kaynaklara itimat edilmiştir. Zira dinî ilimlerde klasik kaynaklara bağlı kalınması kanaatimizce esastır. Ancak bununla beraber modern kaynaklardan da müstağni kalmamaya gayret gösterdik.

Ayrıca Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin zikrettiği bazı görüşler diğer müfessirlerin görüşleriyle mukayese edilmiştir. Böyle bir yol takip etmemizin temel sebebi, diğer görüşleri de göz önünde bulundurarak hem Mehmet Fevzî Efendi'nin görüşlerinin dayanağını tespit etmek hem de orijinal yanlarını ortaya koymaktır.

Çalışmada sûre adları, sûrelerin mushaftaki sırası ve ayet numarası belirtilmiştir (örn. Bakara 2/156) ki akademik tezlerde de buna itimat edilmektedir. Buhârî (ö. 256/870) ve Tirmîzî'nin (ö. 279/892) *Sahîh*'leri dışında hadis metinlerinin tahriri yapılmış ve âlimlerin bu hadislerle vermiş oldukları hükümler belirtilmiştir. Metinde yer alan; ancak bilinmeyen kişilerin biyografileri de incelenmiştir.

Son olarak; Çalışmamızda bilimsel ve tarihsel yöntem benimsenmiştir. Şöyle ki; müellifin hayatını, yetiştiği ilmi ve sosyal ortamı ve görüşlerine etki eden olayları incelediğimiz bölümlerde tarihsel; meselenin ilmi boyutlarını etraflıca tartıştığımız yerlerde de bilimsel metottan faydalanmaya gayret ettik.

IV. MEHMED FEVZÎ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Mehmed Fevzî Efendi'nin Felak sûresinin tefsirine dair yazdığı bu eser hakkında daha önce hiçbir akademik ve ilmî çalışma yapılmamıştır. Bu yönüyle araştırmamız ilk akademik çalışmayı ortaya koymuş olacaktır. Ancak bununla

beraber daha önce Mehmed Fevzî Efendi'nin hayatına ve diğer eserlerine dair bazı çalışmalar da yapılmıştır. Örnek olarak şunları verebiliriz:

1. Neriman Baybara, *Kureyşi-Zade Mehmed Fevzî Efendi Hayatı ve Eserleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, 2007.
2. Ömer Faruk Arslan, *Kureyşizade Mehmed Fevzî Efendinin Tefsir Risalelerinin Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi, 2011.
3. Akif Karataş, *Mehmed Fevzî Efendi'nin Bülbülistan İsimli Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi, 2019.
4. Ömer Yılmaz-Mine Oymak, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi ve Vesîle-i Saâdet Adlı Eseri”, **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2016, cilt: XI, sayı: 17, s. 583-608.
5. Mustafa İsmail Dönmez, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin (1826-1900) “Miftâhu'l-Merâm fi Tâ'rîfi Ahvâli'l-Kelime ve'l-Kelâm” Adlı İzhar Şerhinin Değerlendirilmesi”, **Şarkiyat Mecmuası**, 2014, sayı: 24, s. 55-73.
6. Nazan Aşık, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin İcmalü'l-Kelam Adlı Mevlidi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research**, 2013, cilt: VI, sayı: 26, s. 77-91.
7. Hakan Yekbaş, “Klasik Türk Şiirinde Regâibiyye ve Mehmed Fevzî Efendi'nin Regâibiyyesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2010, cilt: XVI, sayı: 42, s. 69-95.
8. Hakan Yekbaş, “Mehmed Feyzi Efendi'nin Mevlit Okumanın ve Dinlemenin Caiz Olduğuna Dair Risalesi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, cilt: XIV, sayı: 1, s. 371-398.
9. Serkan Türkoğlu, “Mehmed Fevzî Efendi ve Kudisyyü's-Sirâc Fî Nazmi'l-Mi'râc Adlı Eseri”, **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, cilt: VIII, sayı: 13, s. 1617-1644.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZİ EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM

XIX. yüzyılda yaşamış Mehmed Fevzî Efendi’nin hayatını ve ortaya koyduğu etkileri tam olarak anlayabilmek, onun yaşadığı dönemin ilmî, tarihî ve siyasî özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamazla çok yakından ilgilidir.

Mehmed Fevzî, Sultan II. Mahmud’un Osmanlı İmparatorluğunu idare ettiği dönemde (1808-1839)³ dünya gelmiştir. Bu dönemde Balkanlar’da Osmanlı aleyhine önemli gelişmeler meydana gelmeye başladı. İlk olarak 1816’da Sırlara özerklik statüsünün verilmesiyle başlayan süreçte⁴, 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığının tanınması zorunluluğu oluştu.⁵ Coğrafyanın farklı bir bölgesi olan Mısır’da ise vali olarak tayin edilen Mehmet Ali Paşa isyan ederek Osmanlı’dan Mısır’ın ayrılmasına sebep olmuş hatta 1832 yılında Konya’da Osmanlı ordusunu yenmiş⁶, anlaşma sonucunda Girit, Şam, Cidde ve Adana bölgesi Osmanlı toprağı olmaktan çıkmıştı.⁷ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avrupayı bölmek amacıyla sadece Fransa’ya Osmanlı ile ticaret yaparken birçok alanda vergi muavfiyeti avantajı sağlayan kapitülasyonların bir benzeri, bu sefer İngiltere’nin baskıları sonucu 1838’de ona da verilmek zorunda kalmıştır.⁸

-
- ³ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1972, c. IV, s. 93; Zuhuri Danişman, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, 1966, c. XI, s. 190.
- ⁴ Danişman, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, s. 212-214.
- ⁵ Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, s. 114-115; Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarcadan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. I, s. 87.
- ⁶ Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, s. 117.
- ⁷ Beydilli, “Küçük Kaynarcadan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, s. 88.
- ⁸ **Osmanlı Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VI, 94-95.

Ruslarla yapılan savaşlar, Avrupa kıtasında Eflak ve Boğdan'ın kaybedilmesi⁹ Tunus'un 1881'de Fransa tarafından, Kıbrıs'ın ve Mısır'ın 1882'de İngiltere tarafından, aynı dönemde Doğu Rumeli'nin ise Bulgaristan tarafından işgali ile karşılaşıldı. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra meydana gelen Osmanlı Rus Savaşı'nın (93 Harbi) kaybedilmesi ile Osmanlı Devleti 1878'de yapılan anlaşma gereği Karadağ, Romanya ve Sirbistan'ın bağımsızlığını kabul etmiş, Anadolu'nun doğusundaki Kars ve Ardahan'ı ve Karadeniz kıyısındaki Batum'u Rusya'ya vermek zorunda kalmıştı.¹⁰

Asırlardır sahip olduğu toprakları kısa bir sürede kaybeden Osmanlı aydınları ve siyasileri, yeni ıslahat ve reformların yapılmasının zorunluluğu konusunda ittifak halindeydi. Bu amaçla önce 1839 yılında Tanzimat Fermanı yayımlandı. 1876'da ise I. Meşrutiyet ilan edildi.¹¹ Bu çerçevede önemli reformların bir kısmı da eğitim alanında yapılmaya çalışılmıştır. XIX YY halkın ulemaya bakışında ciddi değişimlere de gebe olmuştur. II. Mahmud döneminde Evkâf-ı Hümâyû'un kurulmasıyla tüm vakıf gelirleri devlet bütçesinde toplanmaya çalışılmış, bu da daha önce ilmiye sınıfının büyük oranda yararlandığı vakıf gelirlerinden mahrum olmasına, dini hizmetlerin ve medrese eğitiminin aksamasına neden olmuştur.¹²

Özellikle medreselerin ıslahı, batı tarzı yeni okulların kurulması, yeni müfredatların oluşturularak yeni ders kitaplarının yazılması bu dönemin önemli ilmî değişim hamleleri arasında yer almaktadır.¹³

Müellifimiz Mehmed Fevzî'nin bu çalkantılı siyasî ve sosyal yapının etkilerini çok derinden hissettiği ve yazdığı eserlerle sürece etki edecek ilmî hamlelerde bulunduğunu görmekteyiz. Osmanlı coğrafyasının çok farklı

⁹ Danışmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, s. 178-182.

¹⁰ Beydilli, "Küçük Kaynarcadan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti Tarihi**, s. 103-105.

¹¹ Beydilli, "Küçük Kaynarcadan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti Tarihi**, s. 89-109.

¹² Mehmet İpşirli, "İlmiye Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, s. 277.

¹³ Müellifimizin çağdaşı olan Mehmed Zihni Efendi'nin Osmanlı medreselerinde asırlardır okutulmakta olan birçok ders kitabını yeni bir anlayış ve metotla yeniden kaleme alma çabaları bunlar arasında güzel bir örnektir. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmed Zihni Efendi, **el-Kavlü's-Sedîd fî 'İlmi't-Tecvîd** yahut **Tecvid-i Cedîd**, neşr: Abdullah Emin Çimen, Nehir Yayınları, İstanbul, 2008, s. 7.

bölgelerinde ve çok üst düzey bürokratik görevlerde bulunanan Mehmed Fevzî, hilafetin İslam birliğinin sağlanmasında çok önemli olduğunu, ne pahasına olursa olsun hilafetin korunması gerektiğini bütün gücüyle savunma gayreti içerisinde olmuştur. **Tezkîru'd-Diyâne ve Tenkîru'l-Hiyâne** adlı eserinde dört büyük halifeden, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin İslam dini ile olan yakın irtibatından bahsederek, halkı Osmanlı Devleti'nin İslamı temsil ettiği, Osmanlı'ya sahip çıkmanın dinî bir görev olduğu kanaatine yönelmeye çalışmıştır.

93 Harbi olarak bilinen ve Osmanlı Devletinin büyük kayıplara uğradığı Osmanlı Rus savaşı esnasında kaleme aldığı **Seyfu'l-Cihâd fî Nasri'l-İbâd** adlı kitapta, halkı ve orduyu cihada teşvik etmiş, ayet ve hadislerle cihad konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu tavrıyla toplumsal ve siyasî olaylar karşısında bir kenara çekilmek yerine insiyatif alarak toplumu yönlendirme ve bilinçlendirme görevini en güzel şekilde yerine getirmeye çalışmıştır.

Zübdetü'l-Âsâr ve 'Umdetü'l-Efkâr adlı kitabında ise Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamid'in tüm Müslümanların halifesi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bölece çok aktif bir şekilde toplumun İslam halifesine sahip çıkmasının dinî bir görev olduğunu hem kitapları hem dersleri hem de camilerdeki vaazlarıyla ispatlamaya ve toplumu bu yönde kanalize etmeye büyük çaba göstermiştir.

II. HAYATI

A. İsmi ve Nesebî

Asıl adı Mehmed Ali'dir;¹⁴ ancak Mehmet Fevzî adıyla meşhur olmuştur. Fevzî lakabını kendisine, hac yolculuğu esnasında kaldığı İskenderiye'de derslerine devam ettiği hocası Trabzonlu İbrahim Paşa vermiştir.¹⁵ Böylece asıl adı yerine Fevzî adıyla meşhur olmuştur. Kaleme aldığı kitaplarda ve yazdığı

¹⁴ Mustafa İsmet Uzun, "Mehmed Fevzî Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 506-509.

¹⁵ Mehmed Fevzî, **Temessükü'l Ezyal**, y.y., t.y., s. 29.

şiiirlerde bu adı kullanmıştır. Hocalık yaptığı yirmi yıllık sürede de bu isimle tanınmıştır. Edirne müftüğü yaptığı dönemlerde “Edirne Müftüsü Fevzî Efendi” adıyla meşhur olmuştur. Bazı kitaplarında “Kureyşizade” lakabını da kullandığı görülmüştür; ancak yaptığımız araştırma sonunda bu lakabı almasıyla bağlantılı ya da babasının Kureyşli olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.¹⁶ Kaleme aldığı **Hulâsetü’l-Mîzân** adlı eserinde babasının adının Ahmed el-Yârangüme¹⁷ olduğunu nakletmiştir.¹⁸ Bir diğer eseri **Fehresetü’l-Âsâr**’da babasının adını Ahmed Şakir Efendi, annesinin adını Fatıma Âbide olarak vermiştir. Annesi hakkında bunun dışında başka bir bilgiye ulaşamadık.¹⁹

B. Doğum Yeri ve Tarihi

Mehmed Fevzî et-Tûsî, bugün Aydın ili sınırlarında bulunan Tavas kazasına bağlı Yarangüme’de doğmuştur. **Tefrîcu’l-Kalak fî Tefsîri Sûreti’l-Felak** adlı eserinde konuyu şöyle anlatmaktadır: “Seyyid Muhammed el-Fevzî olarak benim aslım, Aydın diyarında Tavas kazasının Yarangüme şehridir.”²⁰

Müellif doğum tarihi olarak **Kudsiyyetü’l-Ahbâr** adlı eserinde hicri 1256 senesinin Ramazan ayı olduğu bilgisini verir. Henüz 14 yaşlarında iken İzmir’de Balıkpazarı’nda ders vermeye başlamıştır. Bu bilgiden hareketle onun doğum tarihinin hicrî 1256 miladî 1826 olduğunu söyleyebiliriz.²¹ Bu durumda o, XIX. asır Osmanlı uleması arasında yer almaktadır.

C. İlmî Şahsiyeti ve Hocaları

Müellifin hayatıyla ilgili bilgileri büyük oranda kendisinin kaleme aldığı eserlerinden elde ettik. Nitekim o eserlerinde zaman zaman nesebi ve hayatıyla ilgili bilgilere yer verirken bazen de ilmî kişiliği ve iş hayatıyla ilgili bilgiler artarmaktadır. Son dönem Osmanlı müellifleri ve müfessirlerinden bahseden

¹⁶ Uzun, “Mehmed Fevzî Efendi”, s. 506-509.

¹⁷ Yarangüme, Tavas şehrinin eski adıdır.

¹⁸ Uzun, “Mehmed Fevzî Efendi”, s. 506-509.

¹⁹ Mehmed Fevzî, **Fihristü’l-Asar**, y.y., t.y., s. 8.

²⁰ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, Matbaatu el-Hac Muharrem Efendi, 1284., s. 2

²¹ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyü’l-Ahbar**, y.y., t.y., s. 1.

biyografi kaynaklarının hiçbirini, müellifimizle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu nedenle onun hayatıyla ilgili bilgileri büyük oranda kendisinin kaleme aldığı kitaplarının giriş bölümlerinden derleyip bir araya getirmeye çalıştım.

Mehmed Fevzî Efendi, ilk eğitim hayatına memleketinde Hadimi Hacı Said Efendi’de başlamıştır. Daha sonra Manisa’ya giderek Evliyazade Ali Rıza Efendi’den tahsilde bulunmuştur.²²

Kudsiyyü'l-Ahbâr adlı eserinde yaklaşık on dört yaşındayken 1256 yılında hac yolculuğuna çıktığını söylemektedir. İlme ve bilgiye olan sevgisi nedeniyle hac yolculuğu esnasında birçok yere ve özellikle ilim meclislerine uğradı. Bunlar arasında İzmir’deki Balıkpazarı Camii ve İskenderiye’deki Haseneyn Camii yer almaktadır.²³ **Fehresetü'l-Âsâr** adlı eserinde Erzincanlı el-Hâc Muhammed Efendi’den de ilim tahsilinde bulunduğunu nakletmektedir.²⁴

Mısır ziyareti esnasında Ali el-Havvâs’dan yaklaşık on yıl süreyle ilim almıştır.²⁵ Mekke’de bulunduğu süre içerisinde Arap Dilinde önemli ilerlemeler kaydetmiş, hatta Arap dilinde ileri seviyede olmayanların anlayamadığı Aliyyü'l-Kârî’ye ait **Menâsiku'l-Hacc** adlı eseri öğrencilere okutmuştur. Mekke’de kalması onu hem kendini geliştirmede hem de farklı ilimleri tahsil etmede ileri seviyelere taşımıştır.²⁶

Mekke’de yaşadığı dönemde hocası Abdullah Efendi’nin tasavvuftaki tarikatına girmeye başladı. Böylece Nakşibendi tarikatının temsilcisi olan hocasından ders alarak sufi yolculuğuna başlamış oldu.²⁷

²² Mehmed Fevzî, **Fihristü'l-Asar**, s. 8; Mehmed Fevzî, **Mevhibetü'l-Vehhab**, Arif Efendi Matbaası, 1314, s. 3.

²³ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyü'l-Ahbar**, s. 1; Mehmed Fevzî, **Fihristü'l-Asar**, s. 8.

²⁴ Mehmed Fevzî, **Fihristü'l-Asar**, s.8; Uzun, “Mehmed Fevzî Efendi”, s.506-509.

²⁵ Mehmed Fevzî, **el-Kasidetü'l-Ulya**, Mısır, 1276, s. 2.

²⁶ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyü'l-Ahbar**, s. 1; Uzun, “Mehmed Fevzî Efendi”, s.506-509.

²⁷ Mehmed Fevzî, **Temessükü'l Ezyal**, s. 29-30; Uzun, “Mehmed Fevzî Efendi”, s.506-509.

Mehmed Fevzî Mekke’de iki yıl kaldı. Ancak orada aldığı ilimle yetinmedi, tekrar Manisa’ya dönerek hocası Evliya Zade Ali Rıza Efendi’de eğitimini tamamladı ve ondan icazet aldı.²⁸

D. Üstlendiği Görevler

Mehmed Fevzî hayatı boyunca birçok resmi görev üstlenmiş ve ardında derin izler bırakmış ve toplumu düzeltmek için büyük çabalar sarfetmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi onun ilk görevi Balıkpazarı’ndaki Camide ders vermek olmuştur.

Henüz on dört yaşlarında iken İzmir’de²⁹ ders vermeye başlaması onun birçok akranından daha akıllı ve daha bilgili bir seviyede olduğunu göstermektedir. Bu sebeple henüz icazet almamış olmasına rağmen ona ders okutma izni verilmiştir. Ancak ilk resmi eğitim görevinin ne zaman ve nerede başladığına dair kesin bir ilgi yoktur.³⁰

Edirne’de yaklaşık yirmi yıl kalmış, müftü olarak tayin edilinceye dek orada ilmin yayılmasına gayret ederek Medreseler inşa etmiştir. Müftü vazifesinde iken üzerine atılan iftiralar nedeniyle bu görevini bırakarak İstanbul’a gelmiştir. Bu bağlamda şöyle demektedir: *“Orada müftü olarak çalışırken kendimi zarardan korumak amacıyla İstanbul’a hicret etme zarureti hasıl oldu. İstanbul’dan da beni Antalya’ya naiblik görevine gönderdiler, orada Allah’ın izni ile süreyi doldurdum.”*³¹

Fevzî Efendi Edirne’de müftülük görevinde beş yıl kaldı.³² Edirne’deki hayatı boyunca müderris ve müftü olarak görev yaptı. Hayatı boyunca iki kez öğrencilerine icazet verdi. Kırk bir yıllık hocalık hayatında Ramazan aylarında bile ders vermekten geri kalmamıştır. Bu durum İskenderiye’de, Mekke’de ve

²⁸ Mehmed Fevzî, *Fihristü'l-Asar*, s. 8.

²⁹ Mehmed Fevzî, *Kudsiyyü'l-Ahbar*, s. 1.

³⁰ Akif Karataş, “Mehmed Fevzî Efendi’nin Bülbülistan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019, s. 17.

³¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 3.

³² Mehmed Fevzî, *el-Feyzu'l-Cârî fî Ta'rîfî'l-Beydâvî ve'l-Buhârî*, y.y.,t.y., s. 9-10.

Mısır'da bu şekilde devam etmiştir.³³ 1283/1870-1289/1873 tarihleri arasında Tırnova'da da Naiblik görevinde bulunmuştur.³⁴ Ayrıca 1290'da Ankara'da³⁵, 1295'te ise Halep'de Naiblik görevinde bulundu.³⁶ Aynı görev için 1297'de Kudüs'te bulunmuştur.³⁷ Akabinde İstanbul'a dönmüş ve 1300 yılında orada Naiblik görevine atanmıştır.³⁸

Bir yıl sonra 1301'de ise Kayseri'de aynı göreve tayin edilmiş³⁹, iki yıl sonra 1303'te Kudüs'e dönerek yine Naib olarak görev yapmıştır.⁴⁰ 1304 senesinde Bitlis'de Naib olarak görev yapmıştır⁴¹. 1305'te Medine'de Mevleviyet⁴² görevinde bulunmuş⁴³, 1306'da⁴⁴ Balıkesir'de Naib görevinde bulunmuştur. 1307'de İstanbul'a fetva görevini almak için yeniden döndü.⁴⁵ 1308'de tekrar Medine-i Münevvere'ye Kadı olarak görev yapmak için döndü.⁴⁶ Akabinde terkar Edirne'ye bu sefer fetva ve eğitim görevi için değil de Naib görevini üstlenmek üzere döndü.⁴⁷ 1310/1890'da Tırnova'da son devlet görevi olan Naibliğe atandı ve 1316/1896'ya kadar bu görevde kaldı.⁴⁸ Mehmed Fevzî'nin hayatına baktığımızda Osmanlı Devleti bünyesinde müftü, müderris, naib ve benzeri birçok farklı resmî görevde bulunduğunu görmekteyiz.

³³ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyu'l-Ferah fî Tefsîri Elem Neşrah**, y.y., t.y., s. 2.

³⁴ Neriman Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 17.

³⁵ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 17.

³⁶ Mehmed Fevzî, **Tezkîru'd-Diyâne ve Tezkîri'l-Hiyâne**, y.y., t.y., s. 3.

³⁷ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyu'l-İrfân fî Tefsîri Sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân**, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul, 1304, s. 3.

³⁸ Mehmed Fevzî, **Teysirü'l- -Fülk fî Tefsîri'l-Mülk**, Osmaniye Matbaası, 1307, s. 3.

³⁹ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 17.

⁴⁰ Mehmed Fevzî, **Kudsiyyu'l-İrfân**, s. 2.

⁴¹ Mehmed Fevzî, **Mesîru'l-Halâs fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs**, İbrahim Efendi Matbaası, 1309, s. 69.

⁴² Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terim.

⁴³ Mehmed Fevzî, **İyânü'l-Mesâlik fî Beyâni'l-Menâsik**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1307, s. 2.

⁴⁴ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 17.

⁴⁵ Mehmed Fevzî, **Teysirü'l- -Fülk fî Tefsîri'l-Mülk**, s. 2.

⁴⁶ Mehmed Fevzî, **Tuhfetü'l-Fevziyye**, Taş Baskı, 1306, s. 1.

⁴⁷ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 18.

⁴⁸ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 17.

E. Vefatı

Mehmed Fevzî Tırnova'daki görevini tamamlayınca oradan tekrar İstanbul'a döndü. İki yıl sonra 1318/1900'de yetmiş dört yaşında iken İstanbul Karagümrük'te vefat etti. Daha sonra ise Fatih Camii Haziresinde defnedildi.⁴⁹

III. ESERLERİ

Mehmed Fevzî, eser kaleme almakta aktif bir kimse idi. Üstlendiği çeşitli görevler ve makamlarda iken kitap yazma azmi ve gayetini asla yitirmemiştir. O daima yazdığı eserle toplumun gelişimine katkı sağlamaya ve toplumu düzeltmeye gayret etmiştir. Aynı zamanda eserlerini kaleme alırken ilim talebelerinin işini kolaylaştırmayı ve onlara faydalı bilgiler sunmayı kendisine hedef olarak seçmiştir. Bu nedenle onun edebiyatla, İslami ilimlerle ve diğer alanlarla ilgili eserlerinin sayısı yetmişi aşmıştır. Yazdığı eserlerde ileride göreceğimiz gibi şiire büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde kaleme aldığı eserlerinde yüksek bir edebi dil seviyesini koruduğunu söyleyebiliriz. Farklı alanlardaki eserleri şunlardır:

A. Dinî Eserleri

1. Tefsirle İlgili Olanlar

a - Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak: Bu çalışma, Mehmed Fevzî'nin sure tefsiri bağlamında kaleme aldığı bir eserdir. Yazımına büyük itina gösterdiği bu eserinde hayat ile Kur'ân arasındaki bağı kurmaya büyük önem vermiştir. Bunu yaparken de toplumu düzeltmeyi amaçlayan bir üslup ve herkesin kolay anlayayabileceği sade ve basit bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bu eserde müellif Felak Suresi çerçevesinde sureyle ilgili konulara temas etmiştir. Biz de bu

⁴⁹ Ömer Yılmaz-Mine Oymak, "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi ve Vesîle-i Saâdet Adlı Eseri", **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2016, cilt: XI, sayı: 17, s. 583-60; Uzun, **DİA**, s. 506-509.

çalışmamızda çok ayrıntıya girmeden müellifin bu eserinin metodu üzerinde duracağız.⁵⁰

b - Kudsiyyu'l-İrfân fî Tefsîri Sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân: Tefsir alanında müellifimizin yazdığı eserlerden biridir. Eserde Necm suresi ve onunla ilgili konular ele alınmıştır. Surenin isminin verilmesi, nuzûl sebebi ve yeri, ayet sayısı gibi konulara temas ettikten sonra suredeki kelimeleri tek tek tefsir eder. Bu, onun Ramazan ayında okutmak için kaleme aldığı eserlerden biridir. 1299/1881 yılında tamamladığı bu eserinde Abdülkadir Geylanî'nin *en-Nefehât* adlı eserinden büyük oranda istifade etmiştir. İstanbul'da Matbaa-i Âmire Matbaasında 1304/1886-87'de basılmıştır.⁵¹

c - Teysirü'l-Fülk fî Tefsîri'l-Mülk: Arapça olarak yazdığı bu eserde Mülk Suresini incelemiştir. Surenin faziletleri, nerede nazil olduğu konularına temas ettikten sonra ayetleri özet bir şekilde tefsir etmiştir. Bu eseri de Ramazan'da okutmak için kaleme aldığı kitapları arasında zikredilir. Yaklaşık dört yüz sayfadan oluşan eserde Molla Fenâri'den çokça nakiller bulunmaktadır. 1300/1882-83'te tamamladığı bu eseri İstanbul'da Matbaa es-Sahafiyye el-Osmaniyye'de 1307/1889-90'da basılmıştır.⁵²

d - el-Havâssu'n-Nâfi'a fî Tefsîri Sûreti'l-Vâkı'a: Tefsir alanındaki eserlerinden biridir. Sure tefsiri örneği olan eserde Türkçe basit ve kolay bir üslup takip edilmiştir. Bu küçük hacimli eser on dokuz sayfadan oluşmaktadır. Vâkı'a Seresinin faziletine dair eserde başlıklar halinde konular sıralanmış ve kelimelerin anlamları açıklanmıştır. 1313/1895-96'da Maarif Nazareti ruhsatı ile basılmıştır.⁵³

e - Mesîru'l-Halâs fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs: İhlâs Sûresinin Arapça tefsiri olan eser altmış dokuz sayfadan oluşmaktadır. Sekiz bölümden oluşur ve her bir bölüm "kısım" olarak ele alınır. İstanbul'da Dâru's-Sa'âde'de 1309'da basılmıştır. Müellif eseri kaleme alma nedeninden bahseder, surenin ilahi tüm

⁵⁰ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 2

⁵¹ Mehmed Fevzî, *Kudsiyyu'l-İrfân*, s. 3.

⁵² Mehmed Fevzî, *Teysirü'l-Fülk*, s. 2.

⁵³ Mehmed Fevzî, *el-Havâssu'n-Nâfi'a fî Tefsîri Sûreti'l-Vâkı'a*, İstanbul, 1313.

gayeleri içerdığını ve Kur'ân'ın asıl kaynağı olan tevhid akidesini açıkladığını vurgular. Ayrıca konuya dair bazı şiirlere yer verir. Bu nedenle surenin Nuru'l-Kurân olarak isimlendirildiğini söyler ve sureye Bismillahi Teâlâ ile başlayıp yine sereyi Bismillahi Teâlâ ile bitirir. Bitlis'te Naib görevi yaptığı dönemde 1304/1887 tarihinde bunu yazmış, kapak sayfasından da anlaşılacağı üzere 1309'da İbrahim Efendi Matbaası'nda basılmıştır.⁵⁴

f - Kudsiyyu'l-Ferah fî Tefsîri Elem Neşrah: Ortalama halk için kaleme aldığı eserlerden biridir. Ramazan ayında okutmak için kaleme alındığı anlaşılmaktadır. İnşirâh Suresini Arapça tefsir ettiği eserde büyük oranda Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru'r-Te'vîl* adlı kitabından nakiller yapmaktadır. 1297/1880'de Kudüs'de kaldığı dönemde yazdığı bu eserinde Mehmed Fevzî, tefsire dair diğer eserlerinde de önem verdiği şu üç konuda bilgiler sunar; esbâb-ı nuzûl, surenin indiği mekân ve surenin ayet sayısı.⁵⁵

2. Tefsir Dışındaki Dinî Eserleri

Nucûmu'l-İhtidâ fî Rucûmi'l-A'dâ: Mısırlı Hristiyanların yazdığı *el-Ecvibe el-Kur'âniyye 'ala'l-Esile el-Mesîhiyye* adlı kitaba reddiye olarak kaleme aldığı bu eserde Hristiyanların iddialarına cevaplar vermiştir. Hristiyanların yazdığı bu kitapta Kur'ân ayetlerinin bazen eksik yazıldığını bazen de ayetlere aslında olmayan ilaveler yapıldığını tespit etmiştir. Asıl gayesinin bu tür iddialara cevap vermekten ziyade insanların zihinlerinin bulundurulmasını engellemek ve imanlarında şüpheyi düşmelerine mâni olmak olduğu anlaşılmaktadır. Yirmi iki sayfalık Türkçe eserde Kur'ân'a boyun eğen kimselerin elde edeceği sevap ve başarıya vurgu yapmıştır.⁵⁶

Kudsü'l-Mesnevî: Mehmed Fevzî'nin edebi eserleri arasında zikredilir. Mevlana'nın *Mesnevî* adlı eserinin uslubuna benzer şekilde şiirsel bir usulpla manzum olarak Farsça yazılmıştır. Kur'ân'da yer alan bazı sureler müellif

⁵⁴ Mehmed Fevzî, *Mesîru'l-Halâs*, s. 2, 69.

⁵⁵ Mehmed Fevzî, *Kudsiyyu'l-Ferah*, s. 2, 3, 5.

⁵⁶ Baybara, "Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 108, 109, 110.

tarafından bu eserde üç satırlık beyitlerle anlatılmaya çalışılmıştır. Müellif eseri kaleme alma tarihi hakkında bilgi vermemiştir.⁵⁷

Ünsü'l-Ma'nevî: Kendisine ait Farsça *Kudsü'l-Mesnevî* adlı kitabının 296 sayfalık Arapça şerhidir. Farsça bilmeyenlerin Arapça olarak bu eseri anlamalarını sağlamak gayesiyle yazılmıştır. 19 Rabiulevvel 1298'de yazımı tamamlanan eser, 1300'de Bosnalı Muharrem Efendi Matbaasında basılmıştır.⁵⁸

Kenzu'l-Ferâid fî Şerhi Risâleti'l-'Adudiyye mine'l-'Akâid: Kelam ve akide konularını ele aldığı bir eserdir. 'Aduddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-'Adudiyye* adlı kitabının kolay ve muhtasar bir şerhidir. Allah'ın zatı, sıfatları, mümkinatın ahvâli ve kıyamette Allahu Tealayı görmek gibi mezhebi meselelerin ele alındığı kırk iki sayfalık Arapça bir eserdir.⁵⁹

Câmi'u's-Salavât: Müellif bu kitabın yazımına Edirne'de Naib görevini yerine getirirken 1308/1890-91'de başladı. Bütün toplumun konuya dair bilgi sahibi olması amacıyla namazla ilgili birçok konuyu ayrıntılı bir şekilde bu eserde ele almıştır. On dokuz sayfadan oluşmaktadır. Türkçe olarak kaleme aldığı eserde farklı fıkıh kaynaklarından faydalanmış, farz olan beş vakit namaz dışında başka beş çeşit namazın da var olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu beş çeşit namazı sünneti müekke, sünneti gayri müekke, farz, vacip ve mustehap şeklinde tanımlar. Bu namazlardan bayram namazı, şükür namazı, tahiyatül-mescid namazı, evvabin namazı, duha namazı, korku namazı, yağmur yağmasını isteme namazı ve başka namazlar üzerinde durur. Her birini teker teker ayrı başlıklar halinde ele almıştır ve fıkıh hükümlerini beyan etmiştir. Son sayfada bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi eseri kolay ve anlaşılır bir dille kaleme almıştır.⁶⁰

Rûhu's-Salât: Müellif Mehmed Fevzî bu eserinde, namazların nasıl kılındığı meseleleri üzerinde durmaksızın namazı merkeze alıp namazın felsefesi ve namazın ne anlama geldiği konusuna odaklanmıştır. Bir grup öğrenciye hitap etmek yerine kalabalık insanlara ulaşma gayesiyle bu eseri kaleme almıştır.

⁵⁷ Mehmed Fevzî, *Kudsü'l-Mesnevî*, y.y., t.y., s. 16.

⁵⁸ Mehmed Fevzî, *Ünsü'l-Ma'nevî*, el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1300.

⁵⁹ Mehmed Fevzî, *Kenzu'l-Ferâid fî Şerhi Risâleti'l-'Adudiyye mine'l-'Akâid*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1305.

⁶⁰ Mehmed Fevzî, *Câmi'u's-Salavât*, y.y., t.y.

Yirmi dört sayfadan oluşan eser basit ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Beş vakit namazdaki niyetin önemine temas ederek esere başlayan müellif, namaz duası, bismelenin ve Fatiha suresinin anlamları üzerinde durur. Çoğu insanın okuduğunu anlamadan okuması sebebiyle namaz sureleri olarak bilinen Fîl-Nâs sureleri arasındaki kırsa surelerin de anlamlarından bahseder. Akabinde kunut duaları, secde, namaz, tahiyyat ve son olarak da selamın anlamları üzerinde durur. Eserinin sonunda 1302/1884-85'te bunu tamamladığını söyler. Eser aynı yıl içinde Karnak Matbaasın'nda basılmıştır.⁶¹

‘İyânü’l-Mesâlik fî Beyâni’l-Menâsik: Mehmed Fevzî, hac konusunda yaptığı uzun araştırmalar sonrasında Hac meselesine dair müstakil bir eser yazmaya karar vermiştir. Bu eseri kaleme almada, insanların hac ile ilgili sorularına yeterli cevap vermeyi ve hac menasiki esnasında okunacak duaların neler olduğunu ortaya koymayı hedeflemiştir. Otuz dokuz sayfadan oluşan bu küçük hacimli eseri Medine-i Münevvere’de bulunduğu esnada herkesin kolay anlaması amacıyla Türkçe basit bir dille kaleme almaya başlamıştır.⁶²

Hakikatü’l-Hürriye: Mehmed Fevzî bu eseri, Osmanlı toplumunda son dönemlerde ortaya çıkan gerici ve yobaz hareketleri tahlil etmek ve bunlarla mücadele etmek amacıyla kaleme almıştır. Toplumda ortaya çıkan dine aykırı hareketlerin Allah’ın azabını beraberinde getireceği ve gazabının onların üzerine olacağı şeklinde uyarılarda bulunur. Özellikle Avrupadan ithal edilen hürriyet kavramını siyasi yönünden ziyade dini sakıncaları bakımından çok sert bir üslupla eleştiriye tabi tutar. Yirmi sekiz sayfalık bu eser anlaşılır bir Türkçe dille yazılmıştır. Hürriyet yaftasını kullanarak toplumu olumsuz mecralara sürükleyen etkileri üzerinde durur. Ehli sünnet ve şeriata karşı çıkan muhaliflerin aslında bu davranışının Allah’ın gazabını üzerlerine çektiği, azap ve belanın onları kaplayacağı uyarısında bulunur. Ayrıca ıslahat kavramı üzerinde de bu eserinde durmuştur.⁶³

Mevhibetü’l-Vehhâb: Farsça, Arapça ve Türkçe dualardan oluşan bir eserdir. Özellikle Türkçe dualar açısından daha önmlidir. Yüz yirmi yedi

⁶¹ Mehmed Fevzî, **Rûhu’s-Salât**, Karnik Matbaası, İstanbul, 302.

⁶² Mehmed Fevzî, **İyânü’l-Mesâlik fî Beyâni’l-Menâsik**.

⁶³ Mehmed Fevzî, **Hakikatü’l-Hürriye**, y.y., t.y.

sayfadan oluşan eseri müelilf, özel geceleri ihya ederken toplu olarak yapılması gereken duaların neler olduğunu ortaya koymak için kaleme aldığının söylemektedir. Kitapta yer alan dualar arasında Kasidei Bürde, Mesnevi Şerif duası, miraç gecesi vaaz duası bulunmaktadır. Gündüz ve belli vakitlerde okunan dualar da eserde yer alır. 1314/1896 yılında Arif Efendi Matbaasında basılmıştır.⁶⁴

Seyfu'l-Cihâd fî Nasri'l-İbâd: Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkan savaşa insanların katılmalarını teşvik için cihad hakkında kaleme aldığı bir eserdir. Birçok insanın savaştan çekinmesi, savaşa gitme arzusunun olmaması sebebiyle askerleri savaş alanına girme konusunda teşvik amacını hedeflemiştir. Yüz sekiz sayfalık bu eser Türkçedir. Cihad konusunu ayet ve hadislerle destekleyerek etraflıca ele almıştır. Ayrıca cihadın fazileti ve sevabına dair konulara da temas etmiştir. 1294/1877'de Şeyh Yahya Efendi Matbaasında basılmıştır.⁶⁵

İbtihâl: Dualardan oluşan on altı sayfalık eserin giriş kısmı Türkçe devamı ise Arapçadır. Mustafa Uzun'un yazısında değindiği gibi bunlar düzenli günlük dualardan müteşekkildir.⁶⁶Duanın anlamıyla ilgili ayetlerle başlayan eser, Bakara suresinin ilk ve son bölümünü, Fatiha, Kadir, İhlas, Felak, Nâss sureleriyle Haşr suresinin son beş ayetini muhtevidir. Akabinde Rasulullah'a (sav) salat ve selam getiren dualar ve Esmâu'l-Hüsna yer almaktadır. Eserin sonunda Bahaüddin Şah-ı Nakşibendi ve Abdülkadir Geylani gibi mutasavvıf ve evliyaların hayat hikayelerine yer verilmiştir.⁶⁷ 1307/1889'da basılmıştır. Baskı yeri mevcut değildir.

Hazînetü'l-Hutabâ': Hatiplik yapan kişilere yönelik hutbelerden oluşan eserde yetmiş hutbe bulunmaktadır. Kendisinin yazdığı altmış dokuz hutbeye ilave olarak müellif esere Peygamberimiz'in (sav) hicret esnasında okuduğu ilk hutbeyi de koymuştur. Arapça anlaşılır ve açık bir dille kaleme alınmıştır. Yazarın ifadesinden 1294/1877'de yazımının tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

⁶⁴ Mehmed Fevzî, **Mevhibetü'l-Vehhab**, s. 6, 127.

⁶⁵ Mehmed Fevzî, **Seyfu'l-Cihâd fî Nasri'l-İbâd**, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1249.

⁶⁶ Uzun, "Mehmed Fevzî Efendi", s. 508.

⁶⁷ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s.133, 134.

⁶⁸ Mehmed Fevzî, **Hazînetü'l-Hutabâ'**, y.y., t.y., s. 2, 3, 72.

Tezkîru'd-Diyâne ve Tezkîri'l-Hiyâne: Eser, İslam dininin yüceliğine dair nakil ve akılla ilgili deliller, dünya ve ahrette başarılı olmayı sağlayan dini davranışlar, Peygamberimiz'in (sav) başarıları, dört halifenin İslam'da örnek şahsiyetler oluşu, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin İslam ile irtibatı, İslam'a aykırı davranışlar sergileyenlerin karşılaşacakları cezalar ve nasûh tevbe edenlerin durumları konularını ele almaktadır. Müellif bu eserini de yine toplumu aydınlatmak ve İslam hakkında onları bilgilendirmek amacıyla kaleme almıştır.⁶⁹

Usûlu'l-İntizâm: Otuz bir sayfalık Türkçe eser, Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye hikmet dolu nasihatlerini konu edinir. Müellifin mutasavvıf kişiliği esere yansımıştır. Birçok eseri gibi bu da toplumun bilgilendirilmesi ve aydınlanması amacıyla kaleme alınmıştır. Müellif eserin yazılış tarihi ve baskısıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.⁷⁰

İhtiyâru'l-Ahyâr: On altı sayfalık Türkçe eser, müellifin dört yıllık aradan sonra İstanbul'a dönüşünde insanlarda gördüğü farklılıklar nedeniyle kaleme alınmıştır. Özellikle kadınların sokaklarda İslami tesettür ölçülerine riayet etmeksizin dolaşmaları, hatta kıyafetlerinden Müslüman mı gayri Müslim mi olduklarının bile anlaşılamaması gibi durumlar müellifi son derece üzmüştür. Resmi yetkilileri bu konuda tedbir almaları için uyaran müellif, bu eserinde de şirilere yer vererek şiire olan düşkünlüğünü ortaya koymuştur.⁷¹

en-Nasîhatü'l-Fevzîyye: Türkçe küçük hacimli bu eser, sadece sekiz sayfadan oluşmaktadır. Müellif Ululemr'e itaat konusunu ele aldığı eserinde, Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamid'e itaatin gerekliliğini ayet ve hadislerle ispat etmeye çalışmıştır. Sahabeye ait bazı sözlerin de açıklamalarına yer vermiştir. Yazılış tarihi ve basımıyla ilgili bilgi mevcut değildir.⁷²

Nihâyetü'l-İktidâr el-Evliyâu'l-Kibâr: Müellifin sufilerle ilgili yazdığı bu eserde evliyaların dereceleri ve kerametleri hakkında bilgi vermiştir. Mucize, keramet ve sihir kavramlarını incelemiştir. Keramet in on dokuz çeşidinden

⁶⁹ Mehmed Fevzî, **Tezkîru'd-Diyâne ve Tezkîri'l-Hiyâne**.

⁷⁰ Mehmed Fevzî, **Usûlu'l-İntizâm**, y.y., t.y., s. 11, 30.

⁷¹ Mehmed Fevzî, **İhtiyâru'l-Ahyâr**, y.y., t.y.

⁷² Mehmed Fevzî, **en-Nasîhatü'l-Fevzîyye**, y.y., t.y.

bahsettiği eser sadece 8 sayfadır. Ele aldığı konulara ayetlerden deliller getirmiştir. Bu eserin yazımında birçok kitabın yanı sıra Fahrettin er-Râzî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eserlerinden de faydalanmıştır. Nerede yazılıp basıldığına dair bilgi vermemiştir.⁷³

Tesliyetü'l-Mahsûdîn: Bu eseri, hasedin zararlarından korunmanın yollarını açıklamak ve müellifimiz gibi haset sebebiyle başlarına musibetler gelen insanları teselli etmek için kaleme almıştır. Daha önce müellifin hayatını anlatırken yer verdiğimiz gibi haset sebebiyle büyük sıkıntılar yaşamış, hatta resmi görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Mesnevî türünden şiir ve beyitlerden oluşmaktadır. 35 sayfalık eser, halk için kaleme aldığı eserler arasında yer almaktadır.⁷⁴

Zübdetü'l-Âsâr ve 'Umdetü'l-Efkâr: Sultan II. Abdülhamid'in tüm Müslümanların halifesi olduğunu ispat için bu eseri kaleme almıştır. Nasihat ve vaazlardan oluşun bu eserinde incelediği konuya dair toplumu olumlu yönde etkilemeyi hedeflemiştir. Sadece 16 sayfadan oluşmaktadır.⁷⁵

'Aynü'l-Hakîka: Bu eseri, Şihabuddin Veli Paşa Medresesi'nde misafir olduğu bir günde sadece iki saat içerisinde kaleme almıştır. 24 sayfalık eserde tasavvufa dair Mehmed Fevzî'nin ne denli geniş ayet ve hadis bilgisine sahip olduğunu müşahade etmekteyiz. Müellif bu eseri, tasavvufta râbıtaya ve bazı bâtinî meselelere inanan kişileri küfürle itham eden bazı sıradan insanların ne denli hatalı olduklarına dair olarak kaleme almıştır. Kapakta sadece “‘Aynü'l-Hakîka ismini kullanırken dördüncü sayfada eserin tam adının “‘Aynü'l-Hakîka fî Râbidati't-Tarîka” olduğunu belirtmiştir.

Tarikatla ilgili konulara madde madde yer vermiş onları kısaca delilleriyle açıklamıştır. Râbıta ehlinin tekfir edilmeinin büyük hata olduğuna işaret etmiş, hangi yılda yazıldığına dair bilgi vermemiştir.⁷⁶

et-Tefrîd fî Tercemeti't-Tecrîd: İmam Gazâlî'nin “*Tecrîdü Kelimâti't-Tevhîd*” adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhinden ibaret olan eser 255 sayfadır.

⁷³ Mehmed Fevzî, *Nihâyetü'l-İktidâr el-Evliyâu'l-Kibâr*, y.y., t.y.

⁷⁴ Mehmed Fevzî, *Tesliyetü'l-Mahsûdîn*, y.y., t.y.

⁷⁵ Baybara, “Kureysîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri”, s. 136, 137.

⁷⁶ Mehmed Fevzî, *Aynü'l-Hakîka*, y.y., t.y.

Eserin temel konusu tevhiddir. Herkesin okuyup faydalanabilmesi için kolay ve anlaşılır bir Türkçe kullanmıştır. Arapça bilmeyenlerin İmam Gazâlî'nin bu değerli eserini okuyup anlamalarını sağlamak için tercümeyi yapmıştır. Tercümeyi bitirdiği yıl olan 1285/1868 yılında basılmıştır.⁷⁷

Temessükü'l-Ezyâl: Kendi fikhî mezhebi ve akaid anlayışını ortaya koyduğu eserde Hanefî, Maturidî ve Nakşibendî olduğunu açıklamaktadır. Eserde düz yazı ve şiirden oluşan bölümler mevcuttur. Mevlâna Celaleddin er-Rûmî, Muhammed Şah-ı Nakşibendî, Abdülkadir Geylani, Ahmed er-Rufai, Ebul Hasen eş-Şâzelî gibi bazı mutasavvıfların kerametlerinden söz ederek hayat biyografilerine yer vermiştir. 31 sayfalık eserde kendi hayatından da bahsetmektedir. Yazılış ve basım tarihiyle ilgili bilgi vermemektedir.⁷⁸

B. Edebî Eserleri

el-Kasîdetü'l-Kudsiyye: On ciltlik Buhârî baskısının her bir cildinden dörder hadis seçerek meydana getirdiği kırk hadis kitabıdır. 9 sayfalık eser Arapça elli beyitten oluşmaktadır. Hacc, iman, oruç, zekât, cennet ve cehennem gibi konuları ele almıştır.⁷⁹

el-Kasîdetü'l-Medeniyye: Rasullah'ı (sav) övme gayesiyle yazılmış Arapça elli beş beyitten oluşmaktadır. Müellifin ilk sayfada belirttiği gibi İstanbul Fatih Camiinde salı ve cuma günleri öğlen namazından sonra bu beyitleri halka anlatıp şerh ederdi. Eseri Medine'de yazmasından dolayı bu ismi vermiş olması muhtemeldir. Bahr-i basit denilen Arapça aruz vezni kullanmıştır. Bazı kelimelerin Arapça irablarına işaret etmiştir. Peygamberimiz'in (sav) hicreti, Meleklerin savaşlarda ona olan yardımı, Miraç hadisesi gibi olaylardan bahsetmiştir. Bu eser, müellifimiz Mehmed Fevzî'in Arap dili ve belağatına olan vukufiyetinin ve Arapça edebiyat zevkinin ne derece üst seviyede olduğunu en önemli delillerindendir. 1307 tarihinde

⁷⁷ Baybara, "Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 51, 52.

⁷⁸ Mehmed Fevzî, **Temessükü'l-Ezyâl**, s. 1-31.

⁷⁹ Baybara, "Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 83, 84.

kaleme aldığı eseri şu şekilde bitirmiştir: “*Temme’t-terkîm binnâzımı ilâhi’l-âlimi’l-kerîmi, 1307.*”⁸⁰

Miftâhu’n-Necât (Tahmîs Kasidetü’l-Bürde): Kasîdei Bürde’nin tahmîsi olan eser Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde keleme alınmış edebi bir özellik taşır. Müellif eseri kaleme alma sebebini, Rasulullah’ın (sav) şefaatine nail olabilmek olduğunu söyler. 88 sayfadan oluşmaktadır.⁸¹

el-Kasîdetü’l-‘Ulyâ: Müellif bu eserinde, Abdülvehhab eş-Şa‘rânî’nin *Kitâbu’l-Cevâhir ve’d-Dürer* adlı kitabını değişik yönlerden ele alıp tahlil etmiştir. 206 sayfadan oluşan eserde cemâdâtın (nesnelerin) hayvanlardan farkının sünnet-i şerifeye göre ne olduğu ilk olarak ele alınan konular arasında yer almaktadır. Konuya dair şu açıklamada bulunmuştur: Hayvanlar nesnelerden şehvet ve idrak (anlama kabiliyeti) yönüyle farklıdır. Sahih sünnette yer alan bilgilere göre bir yönüyle hayvan cinsinden olan insan Allah’ı tanımak, Allah’ın emirlerini bilmek, her şeyi bilmek ve her sözü anlamak gibi özelliklere sahiptir. 1276 yılında Mısır’da basılmıştır.⁸²

Fethu’l-Verde Şerhu’l-Bürde: Peygamber Efendimiz’i övme amacıyla VII. asırda Muhammed b. Said el-Bûsîrî’nin kaleme aldığı *Kasîde-i Bürde*’yi bu eserinde şerh etmiştir. Bûsîrî kitabını felçli olduğu bir dönemde kaleme almıştır. Peygamberimiz’i (sav) öven bir kaside kaleme almayı, onunla Peygamber’in (sav) şefaatinin talep etmeyi ve bununla Allah’a yalvarıp şifa bulmayı arzu etmiştir. Şifa bulmak için de çokca duada bulunmuştur. Seksen beş sayfalık bir eserdir. Bir gün rüyasında Peygamberimiz’in (sav), mübarek eliyle yüzünü sıvazladığını ve hırkasını onun üzerine attığını görmüştü. Bu rüya sonrasında Bûsîrî felç hastalığından kurtulmuş ve evinden dışarıya sağlıklı bir şekilde çıkmıştır.⁸³

Eseri Arapça kaleme almıştır. Mehmed Fevzî, Bûsîrî’yi özel güçlerle Allah’ın rızıklandığı kendine has makamları bulunan bir zat olarak görmesi nedeniyle onun eserini şerh etmiştir. Daha önce uzun veya kısa şerhleri olan

⁸⁰ Mehmed Fevzî, **el-Kasîdetü’l-Medeniyye**, y.y., 1307.

⁸¹ Mehmed Fevzî, **Miftâhu’n-Necât**, el-Hac Muharrem Efendi Taş Destgahı, İstanbul, 1284.

⁸² Mehmed Fevzî, **el-Kasidetü’l-Ulyâ**, s. 4.

⁸³ Mahmut Kaya, “Kasidetü’l-Bürde”, **DİA**, İstanbul, 2001, c. XIV, s. 568, 569.

Kasîde-i Bürde'nin orta seviyede bir şerhini yapmayı uygun görmüştür. Yaptığı işi de şu şeklide anlatmıştır: İşlerin en hayırlısı orta seviyede olandır. Hicri 1301 yılında kaleme alınmıştır.⁸⁴

Tuhfetü'l-Fevzîye: Türkçe olan eserde Arapça beyitler yer almaktadır. Her bir kelimenin anlamını, müradiflerini de zikrederek Türkçe açıklamıştır. Kullandığı kelimelerin günlük dilde mevcut olduğuna vurgu yapmıştır. Eserde temas ettiği gibi, birçok kimsenin şiirsel sözlükler kaleme aldığını, ancak bunların anlaşılmasının zor olduğunu vurgulamıştır. Kendi yazdığı bu Arapça sözlüğün ise anlaşılması ve ezberlenmesi daha kolay bir özellikte olduğunu söylemiştir. Arapça konuşan tüm insanlar bu kitapta onun ulaşmak istediği hedef kitledir. Arapçayı ve özelliklerini öven müellif, Arapça harflerin Ebced hesabındaki karışılıklarına yer vermiş, 986 Arapça beyti 48 sayfada açıklamıştır. Eserin sonundaki beyitlerden anlaşıldığına göre 1308/1890-91 yılında kaleme alınmıştır.⁸⁵

Bülbülistân: Edebi bir özellikteki eserde şiirler ve hikayeler yer alır. Nasihat ve ahlakla ilgili eserin dili Farsçadır. Şiir ve nesri aynı anda kullanmıştır. Yazdığı eserler arasında 54. sırada yer alan bu eser 78 sayfadır. 1312 yılında Matbaa-Âmire'de basılmıştır.⁸⁶

et-Te vessülâtü'l-Fevzîye fî'n-Nu'ûti'n-Nebeviyye: Hz. Muhammed'e (sav) olan sevgi ve aşkını ortaya koymak amacıyla O'nun nebevî sıfatlarıyla ilgili olarak keleme aldığı bu eserde Peygamber'in (sav) nebevî zatını methetmiştir. Arapça alfabetik olarak tasnif edilmiştir. Örneğin elif harfinde elif ile biten kasidelere yer vermiştir. Bâ ve diğer harfler de aynı üslûpla kaleme alınmıştır. Arapça ve Türkçe iki dilde yazılmıştır. 1303 yılında yazıldığı eserin son sayfasından anlaşılmaktadır.⁸⁷

Dîvânü Fevzî: 16 sayfalık eser Türkçe ve Farsçadır. Rabbâni münacatlar ve farklı konulardaki şiirlerden oluşur. Özellikle Cemalullah'ı, Zat-ı İlahiyyeyi ve ahiret

⁸⁴ Mehmed Fevzî, *Fethu'l-Verde Şerhu'l-Bürde*, y.y., t.y.

⁸⁵ Mehmed Fevzî, *Tuhfetü'l-Fevzîye*, s. 1.

⁸⁶ Mehmed Fevzî, *Bülbülistân*, Matbaa-i Amire, 1312, s. 1

⁸⁷ Mehmed Fevzî, *et-Te vessülâtü'l-Fevzîye fî'n-Nu'ûti'n-Nebeviyye*, Dar Saadet Mahmut Bek, 1306, s. 48.

azabını tasvir eden şiirlere yer vermiştir. Başka eserlerinde Arapça şiirler yazdığı anlaşılan müellifin bu eserinde Türkçe ve Farsça da şiir yazabilecek edebi zevke sahip olduğu görülmektedir.⁸⁸

Garîzetü't-Tevbe Şerhu'l-Kasîdeti'l-'Ulyâ: Kâsîdetü'l-'Ulyâ adlı kasidenin şerhinden ibarettir. 295 sayfalık geniş hacimli bu eseri Arapça yazmıştır.⁸⁹

Tercî'u Bend: Hala el yazması halinde olan 4 sayfadan ibaret eser, din ve şariat konularıyla ilgili Türkçe şiirlerden oluşmaktadır. Altı beyit ve on beş bend'ten oluşmaktadır.⁹⁰ Kesin olmamakla birlikte 1312-1313 / 1894-1895 yıllarında yazıldığı muhtemeldir.⁹¹

Envâru'-Kevâkib fî leyleti'r-Reğâib: Basit Türke ile yazılan bu eserde 112 beyit mevcuttur. Sadece 9 sayfadan oluşmaktadır. Müellifin de ifade ettiği gibi herkesin kolayca ezberleyebilmesi ve anlayabilmesi için eseri Türkçe kaleme almıştır. Peygamberimiz'in (sav) doğumunu konu alan Mevlid ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmasına rağmen Regaib Gecesi ile ilgili yazılmış eserlerin bulunmayışı, müellifi bu alanda bu eseri yazmaya yöneltmiştir. Eserde Peygamberimiz'in (sav) anne babasının evlilikleri ve anne babasını bir araya getiren Regaib Gecesiyle ilgili bilgilere yer vermektedir.⁹²

Kevâkibu Şi'ri'l-İnşâ: Mehmed Fevzî'nin Türkçe, Arapça ve Farça dillerinde kaleme aldığı bu eser şiirin yapısıyla ilgili bilgiler içermektedir. Bu dillerde şiir çeşitlerine yer verilmektedir.⁹³

⁸⁸ Mehmed Fevzî, *Dîvânu Fevzî*, y.y., 1459.

⁸⁹ Mehmed Fevzî, *Garîzetü't-Tevbe Şerhu'l-Kasîdeti'l-'Ulyâ*, Matbaa-ı Şeyh Yahya, İstanbul, 1292.

⁹⁰ Mehmed Fevzî, *Tercî'u Bend*, y.y., t.y.

⁹¹ Baybara, "Kureşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 138, 139.

⁹² Mehmed Fevzî, *Envâru'-Kevâkib fî leyleti'r-Reğâib*, y.y., t.y.; Mehtap Erdoğan, "Mehmed Fevzî Efendi'nin Kevâ'ib-i Şi'r-ü İnşâ Adlı Eseri ve Bu Eserdeki Şarkıları", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Adıyaman, 2010, sayı: 5, s. 86-145; Akif Karataş, "Mehmed Fevzî Efendi'nin Bülbülistan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)", s. 36.

⁹³ Baybara, "Kureşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 74.

Şerhu'l-Binâ: Sarf ilimiyle ilgili müellifi tam olarak bilinmeyen “*Binâü'l-Ef'âl*”⁹⁴ adlı kitabın şerhidir. Arapça eğitime yeni başlayanların kolay anlayabilmesi için bu kitabı şerh etmiştir. Adeti olduğu üzere bu eserine de besmele, hamdele ve salvele ile başladığını şöyle açıklamaktadır: Besmele, hamdele ve salvele hadis-i şeriflerde anlatıldığı üzere Nebevî bir metottur ve buna uymak bir zorunluluktur. Çok basit bir Arapça dille kaleme alınmıştır.⁹⁵

Lem'u'l-Fevâid fî Cem'i Tarîfâtî'l-'Ulûm fî'l-Kavâ'id: Eser edebiyat, meânî, beyân, bedî, sarf, nahiv, mantık, usûlu hadis ve usulu fıkıh gibi farklı ilim dallarıyla ilgili bilgilerden oluşmaktadır. İlimlerin aletleri anlamına gelen eserde bu alanlarda gerekli önemli bilgilere yer verilmiştir. 105 sayfadan oluşan eser Arapça ve Türkçe dillerinde yazılmıştır. Yazılış tarihi belli değildir. Eserin dördüncü sayfasında altmış yaşına ulaştığı bilgisini veren müellifin bu ifadesiden hareketle 1312-1315/1894-1898 yılları arasında yazılmış olması ihtimal dahilindedir. Aynı sayfada on üç sene önce Kayseri’de olduğu bilgisine de yer vermiştir. Zira onun Kayseri’de bulunduğu yıllar 1299-1302/1881-1885 tarihleri olarak bilinmektedir. Bu tarihe on üç yıl ilave ettiğimizde eserin yazılış tarihi yaklaşık olarak ortaya çıkmış olur.⁹⁶

Teşvîku's-Sibyân: Nahiv ilmine yeni başlayan küçük yaştaki çocuklar için kaleme alınmış bir eserdir. Küçük hacimli bu eserde müellif Zemehşerî’nin kitaplarından faydalanarak nakillerde bulunmuştur.⁹⁷

Miftâhu'l-Merâm fî Ta'rîfî Ahvâli'l-Kelimât: Eser, İmam Birgivî’nin (ö. 981/1573) Osmanlı Medreselerinde okutulan “*İzhâru'l-Esrâr fî'n-Nahv*”⁹⁸ adlı kitabının şerhidir. Arapça 144 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Fevzî, bu *İzhâr* kitabının Arapça nahiv ilminde en önemli kitaplardan biri olduğuna vurgu yapmıştır. Navih ilminin Arapça öğrenenler için zor olması, özellikle de Arapça’ya yeni başlayan ve medresede eğitim gören öğrencilere faydalı olacağı düşüncesiyle bu kitabı şerh

⁹⁴ Mehmet Çakır, “Binâü'l-Ef'âl”, *DİA*, İstanbul, 1992, c., VI, s. 179.

⁹⁵ Mehmed Fevzî, *Şerhu'l-Binâ*, Beyazid, 1307, s. 2, 3.

⁹⁶ Mehmed Fevzî, *Lem'u'l-Fevâid fî Cem'i Tarîfâtî'l-'Ulûm fî'l-Kavâ'id*, y.y., t.y.

⁹⁷ Baybara, “Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri”, s. 135.

⁹⁸ Hüseyin Elmalı, “İzhârü'l-Esrâr”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 506-507.

ettiğini söylemektedir. Eserde bahsi geçen kurallarla ilgili çok sayıda örnek sunmamaktadır. 1305-1306 / 1887-1888 yıllarında kaleme alınmıştır.⁹⁹

C. Diğer Eserleri

Hulâsatu'l-Mîzân: Mantık ile ilgili eser, Molla Fenârî'ye ait *Şerhu'l-Fenârî* adlı kitabının üzerine yaptığı bir çalışmadan ibarettir. Beşeri tabiatın yapısı ile ilgili bilgiler verilen eser Arapçadır. 144 sayfalık eserde ne uzun ne de kısa sayılabilecek özet bilgilere yer verilmiştir. İlim talebelerine yönelik kolay anlaşılır bir üslûpla yazdığı eserde bu hususa ayrıca temas etmiştir. Hacı Muharrem Efendi Matbaasında 1284'te basılmıştır.¹⁰⁰

Seyfu'l-Ğellâb 'alâ Muğni't-Tullâb: Eser, mantık ilmiyle ilgili *Muğni't-Tullâb* adlı kitabın şerhidir. Müellif bu şerhiyle mantık ilmine yeni başlayanlar için zor olan eserin kullanımını kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Mücmel ve kapalı ifadelerle zamirlerin anlamlarına şerhte temas etmiştir. 212 sayfalık hacimli eser Arapçadır. 1284/1867 yılında Hacı Muharrem Efendi Matbaasında basılmıştır.¹⁰¹

Fethu'r-Recâ fî Şerhi İsâğûcî: İsâğûcî, "Süryânî asıllı Yeni Eflâtuncu filozof Furfûriyûs'un (ö. 304), Aristo'nun mantık kitaplarının ilki olan Kategoriler'in anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme aldığı, bu sebeple de isagoge (eisagoge "giriş") adını verdiği" kitabın adıdır. İsâğûcî, zaman içerisinde "Aristo'nun, Kategoriler'in de içinde bulunduğu Organon adlı külliyyatının ayrılmaz bir parçası haline" gelmiştir.¹⁰² İsâğûcî, Osmanlı Medreselerinde çokca okutulmuş bir kitaptır. Bu mantık kitabının medrese öğrencileri tarafından kolayca anlaşılması için bu kısa 20 sayfalık muhtasar şerhi Arapça dilinde kaleme almıştır. Ebherî'den de nakiller yapmıştır.¹⁰³

⁹⁹ Baybara, "Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 58, 59.

¹⁰⁰ Mehmed Fevzî, *Hulasatu'l-Mizan*, s. 1, 2, 144.

¹⁰¹ Mehmed Fevzî, *Muğni't-Tullab Şerh-i Seyfi'l-Gullab*, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1284.

¹⁰² Abdülkuddüs Bingöl, "İsâğûcî", *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 488.

¹⁰³ Baybara, "Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 59-61.

el-Feyzu'l-Cârî fî Ta'rîfî'l-Beydâvî ve'l-Buhârî: Medreselerde çokça okutuldukları için Beydâvî Tefsiri ve Buhârînin hadis kitabını tanıtmak; Buhârî ve Beydâvî metinleri okuyacak ilim talebelerinin bu metinlere başlamadan önce her iki alim hakkında yeterli bilgi edinmelerini sağlamak amacıyla bu eseri kaleme almıştır. 31 sayfalık eser Türkçedir. İki bölüm ve yedi alt başlıktan oluşur. İlk bölümde Beydâvî'den, ikinci bölümde Buhârî'den bahsetmiş, her ikisinin biyografileri hakkında bilgi verip eserlerinden bahsetmiştir. Eserin son bölümünde Buhârî'y övmek için Arapça, biri Farça diğerleriye Türkçe olan dört kasideye vermiştir. İmam Buhârî'ye olan hayranlığını eserinin son sayfasında şöyle dile getirir: Arapça, Farsça ve Türkçe'den başka bir dil bilseydim, Buhârî'yi övmek için o dilde ode kaside yazardım.¹⁰⁴

Mahakkü'z-Zeheb: Türkçe kalame aldığı bu eser, Ahmediye Medresesinde ders verebilme seviyesine çıkmak isteyen hocaların bu sınava hazırlanmak için kendilerine sorulması muhtemel soruları ve cevapları içermektedir. Sorular sarf, mantık, Arap dili edebiyatı, felsefe, belağat, lügat ıstikakı, akaid, arûz ve hukuk gibi ilim alanlarıyla ilgilidir. Müellifimiz eserin yazılış tarihini tam olarak zikretmese de ikinci sayfada Halep'te naib görevini icra ederken bu eseri kaleme aldığını not etmekle yetinmiştir.¹⁰⁵

Fehresu'l-Âsâr: Bu risalede müellif kendi hayatından ve yazdığı kitaplardan bahsetmektedir. 8 sayfalık bu eserini müellif fihrist şeklinde hazırlamıştır. Yedi kitabının dini alanda, yedi kitabının tefsir alanında, yirmi kitabının şiir alanında ve yirmi dokuz kitabının ise günlük meselelerle ilgili olduğunu söylemektedir. Müellifimiz Mehmed Fevzî'nin kendi ifadesiyle toplamda altmış üç kitap kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Mehmed Fevzî, **el-Feyzu'l-Cârî fî Ta'rîfî'l-Beydâvî ve'l-Buhârî**, s.3, 31.

¹⁰⁵ Mehmed Fevzî, **Mihekkü'z-Zeheb**, y.y., t.y.

¹⁰⁶ Mehmed Fevzî, **Fihristü'l-Asar**, y.y., t.y.

Hediiyetü'l-Hâlidîn fî Menâkıbı Ahmed Ziyâuddîn: Ziyâuddîn Gümüşhanevî'nin menâkıbı ve Nakşibendi tarikatında tevessül konusunu ele aldığı bu 165 sayfalık geniş hacimli eseri, tasavvufla ilgili şiir formatında kaleme almıştır.¹⁰⁷

İcmâ'u'l-Kelâm: Bu eser, Mehmed Fevzî'nin Süleyman Çelebi'ye ait Mevlid-i şerif olarak bilinen eserine benzer bir şekilde daha kısa bir formatta yazdığı yeni bir Mevlid'dir. Herkesin anlaması için basit bir Türkçe ile yazılmış ve seksen yedi beyitten oluşmuştur.¹⁰⁸

Vesîletü's-Saâde: *Mevhibetü'l-Vehhâb* adlı eserinin devamı niteliğindedir. İlim talebelerine yönelik olarak olarak kaleme aldığı 23 sayfalık eserde esmâ-i hüsnâ ve esmâ-i nübüvvet gibi konulara yer verilmiştir. Müellif bu konulardaki sıfat ve isimleri şerh etmenin zorluğuna temas etmiş, kendisinin yaptığının bunların önemine vurgu yapıp hatırlatmaktan ibaret olduğunu söylemiştir. Eserin yazılış tarihine dair herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁰⁹

el-Hâdisetü'n-Nebeviyye şerhu'l-Kasîdetü'l-Medeniyye: *el-Kasîdetü'l-Medeniyye* adlı kitabının şerhi niteliğindedir. 74 sayfalık bu Arapça eser, *el-Kasîdetü'l-Medeniyye* adlı kitabında yer alan mana, dil, irâb ve işaretlerin daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır.¹¹⁰

Revâihu'l-Fevâih fî Sanâi'i'l-Medâih: Münacâat ve ilâhî sıfat konusuyla ilgili 16 sayfalık eserin yazılış tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.¹¹¹

Kudsiyyu's-Sirâc fî Nazmi'l-Mi'râc: Rasulullah'ın (sav) miraca çıkışı konusunu ele alan yüz seksen üç beyitlik bu eserin çoğunluğu Türkçe, az bir kısmı da Arapça ve Farsçadır.¹¹²

¹⁰⁷ Mehmed Fevzî, **Hediiyetü'l-Halidin Fi Menakıbı Ahmed Ziyaaddin**, y.y., t.y.

¹⁰⁸ Baybara, "Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri", s. 141, 142.

¹⁰⁹ Mehmed Fevzî, **Vesile-i Saadet**, y.y., t.y.

¹¹⁰ Mehmed Fevzî, **el-Hadisetü'n-Nebeviyye şerhu'l-Kasidetü'l-Medeniyye**, y.y., 1888/1306.

¹¹¹ Mehmed Fevzî, **Revayihü'l-Fevayih fi Senayihü'l-Edayih**, y.y., t.y.

¹¹² Mehmed Fevzî, **Kudsiyü's-Sirac fi Nazmi'l-Mirac**, Taş Baskısı, y.y., t.y.

Cemâlün ‘Ala’l-Celâl: Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî‘ye ait (ö. 908/1502) *Şerhu’l- ‘Akâidi-l ‘Adudiyye*¹¹³ adlı kitabın şerhi niteliğindedir. İki kez öğrencilerine okutuğu bu kitabın öğrenciler tarafından tam olarak anlaşılmadığını görmesi, onu bu eseri şerh etmeye sevk etmiştir. İslam akaidinin kaza, kader, iman ve küfür gibi temel meseleleri hakkındaki konulara dair uzun uzadıya açıklamalar getirmiştir. Eserin yazılış tarihi 1301/1883 yılıdır.¹¹⁴

¹¹³ Harun Anay, “Devvânî”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 257-261.

¹¹⁴ Mehmed Fevzî, **Cemal ale'l-celal**, Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y.

İKİNCİ BÖLÜM

SURE TEFSİRİ GELENEĞİ VE “TEFRÎCU’L-KALAK FÎ TEFSÎRİ SURETİ’L-FELAK” ADLI ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

I. Sure Tefsiri Geleneği

A. Tefsir İlminde Sure Tefsiri Yazım Geleneği

İslam dini tüm zaman ve mekanlarda geçerli olan bir dindir. Bu gayeye hizmet etmek için Kur’ân-ı Kerim Peygamberimiz’e (sav) Allah tarafından indirilmiştir. Bu nedenle Kur’ân’ın anlamlarının, indiriliş sebebinin, önem verdiği değerlerin, zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesine yönelik ortaya koyduğu anlayışın iyi kavranması gerekir. Şu bir gerçektir ki, her dönemde ortaya çıkan tefsir anlayışı birbirinden farklı olmuştur. Örneğin hicri XI. asırda birçok müfessirin belli sureleri ele aldıkları ve bu belirli surelerle ilgili müstakil risaleler yazdıklarına şahit olmaktayız. Nitekim biz bu konuya çalışmamızın ileriki aşamalarında ayrıca temas edeceğiz. Müellifimiz Mehmed Fevzî’nin de bu tefsir anlayışından etkilenecek Felak Suresi ile ilgili müstakil bir eser yazmıştır. Bu sure tefsirinde müellif toplumun iradesinden bahisle onlara Ramazan ayı vesilesiyle Kur’ânî bakış açısıyla dersler vermeyi arzulamış, bunların başında da ilim talebelerini kendine öncelikli hedef olarak seçtiğini şöyle açıklamıştır: Rahman’ın yer yüzündeki melekleri olan ilim talebelerinin bana emretmesi ve benden düşmanlar istemese de Ramazan ayında okumaları için içinde zor ve yabancı kelimelerin bulunmadığı bir tefsir yazmamı istemeleri üzerine bu tefsiri kaleme aldım. ¹¹⁵

¹¹⁵ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 3.

Muhtemelen bazı müfessirlerin tek bir sureyi ele almalarının sebebi, bir ayet çerçevesinde ayetin anlamlarıyla ilgili tüm ayrıntılardan bahsetmeyi, fikhî ve nahvî ihtilafları ayrıntılı bir şekilde ortaya koymayı hedef olarak belirlemelerinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim müellifimiz de *Tefrîcu'l-Kalak fî Tefsîri Sûreti'l-Felak* adlı eserinde bu metodolojiyi uygulamıştır. Buna ilaveten sadece bir sure üzerinde mustakil eser yazmak hem eski hem de yeni müfessirler nezdinde ayrı ve bağımsız bir tefsir akımı olarak Değerlendirilmiş¹¹⁶

Namazlarda okunan ve manalarının anlaşılmasına ihtiyaç duyulan Muavvizeteyn, Yasin ve Fatîha sureleri gibi sureleri tefsir etemeye birçok müfessirin önem verdiğini görmekteyiz. Bunlar arasında da en çok Fatîha suresi tefsiri yapılmıştır.¹¹⁷

1. Sure Tefsirinin Önemli Örnekleri

a. Sûre Tefsirinin Kısa Tarihçesi ve Önemli Örnekleri

Kur'ân-ı Kerim'in tefsir edilmesi tarihinin başlangıcını, aslında tercüme hareketi tarihiyle başlatmamız mümkündür. Çünkü Kur'ân'ın lügavî tercümesi onun bir bakıma tefsirine benzemektedir. Nitekim Müslümanların İslâm'ın ilk asrında Kur'ân surelerini Arapça'dan başka dillere tecüme etmeye başlamasıyla tercüme hareketinin de başladığına şahit olmaktayız.

Şu da bir gerçek ki sure tefsiri, Peygamberimiz (sav) dönemine kadar giden bir tefsir hareketidir. Nitekim Yemen'de yaşayan Fars asıllı insanlar, yine Fars asıllı olup da Müslüman olan Selmani Farisi'ye mektup yazarak Fatîha suresinin Farsça tercemesini yapmasını kendisinden istemişlerdir. Selman Farisi de Rasulullah'ın (sav) onayını alarak Fatîha Suresinin Farsça tercümesini

¹¹⁶ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Mead el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Fâtîha: el-Müsemma Tefsîru'l-Ulûmî ve'l-Meânî el-Müstevdeatun fî Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ahmed Muhammad el-Cündî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, s. 33.

¹¹⁷ Hidayet Aydar, "Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatîha Suresi Tefsiri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, editör: M. Taha Boyalık-Harun Abacı, İsar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 115.

yapmış ve onlara göndermiştir. Onun bu tercümesi, bu akımın ilk aşaması olarak kabul edilebilir.¹¹⁸

Osmanlı devletindeki sûre tefsirlerinin çokluğuna rağmen Selçuklu devletinin hüküm sürdüğü yıllarda (1040-1308) Kur'ân ya da sûre tefsirine dair eserler yazılmış olsa bile bu eserlerden Türkçe olarak hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁹ Öte yandan bu döneme ait olduğu iddia edilen bir takım Kur'ân tercümeleri olduğu söylene de bu eserlerin dili de Türkçe olmayıp Farsça'dır. Bu durumun temel sebebi, Amîdûlmülk el-Kündürî (ö. 456/1064) ve Nizâmûlmülk'ün (ö. 485/1092) vezirliği döneminden itibaren devlette Farsça'nın kullanılması, edebî ve ilmî eserlerin Farsça kaleme alınması ve Farsça'nın resmî dil olarak kabul edilmesinden ötürüdür.¹²⁰ Sûre tefsirine dair Türkçe ilk örnekler, Anadolu Beylikler döneminde verilmiştir. Bu dönemde Hacı Bekteş-ı Velî (ö. 669/1271 [?]) Fâtîha sûresinin tefsirine dair bir eser kaleme almıştır.¹²¹ Ayrıca onun Besmele'nin şerhini ihtiva eden bir kitap yazdığı da söylenmiştir.¹²² Bu dönemde yaşayan Türkmen beylikleri, Türkçe'ye gerekli önemi vererek yüzlerce Türkçe eser vermişlerdir.¹²³ Genel olarak tefsirler ve sûre tefsirler de bu eserler arasında sayılabilir.

Hicri XII. yüzyıla gelindiğinde pek çok tefsir eserlerinin ve sûre tefsirlerinin yazıldığı görülecektir. Hüseyin Ali Hân b. Şeyh Âli b. Hân (ö. 1101) tarafından tedvin edilen *Bediü'l-Beyân li Meâni'l-Kur'ân* eseri, bu dönemde kaleme alınan sûre tefsirleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu eserin dışında dönemin müfessirlerinden ve hicrî 1116 yılında yaşadığı bilinen Hicâzî b. Muhammed eş-Şâfiî el-Ahmedî eş-Şuaybî de Fâtîha, Vâkıa ve A'lâ gibi bazı

¹¹⁸ Aydar, "Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Suresi Tefsiri", s. 112.

¹¹⁹ Aydar, "Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Suresi Tefsiri", s. 111, 117; Selçuklu devletinde tefsir faaliyetleri hakkında bkz. İshak Özgel, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmî ve Müfessirler", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2005, cilt: V, sayı: 2, s. 31-51; Ziya Demir, **XII.-XIV. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 69-79.

¹²⁰ Muhammet Yelten, "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", **İlmî Araştırmalar**, 2000, sayı: 9, s. 250; Osman Gazi Özgünli, "Selçuklular: Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", **DİA**, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 375.

¹²¹ Aydar, "Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Suresi Tefsiri", s. 117.

¹²² Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", **DİA**, İstanbul 1996, c. XIV, s. 457.

¹²³ Yelten, "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri", s. 250.

sûrelerin tefsirlerini yapmış¹²⁴ ve farklı boyutlarda risâleler yazmıştır. Ayrıca İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, *Tefsîru Sûreti'l-Asr* ve *Tefsîru Sûreti'z-Zelzele* eserleri; Saçaklızade Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) *Tefsîru Sûreti'l-Kehf* eseri ve Şeyhulislam Ebûishakzâde Es'ad Efendi'nin (ö. 1166/1753) *Hulâsatu't-Tebyîn fî Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* eseri dönemin önemli sûre tefsirleri arasında sayılabilir.¹²⁵

Hicrî XIII. yüzyılda Hacı Emirzâde olarak bilinen Muhammed b. Hamza (ö. 1204), *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* ismiyle bir risale yazmıştır.¹²⁶ Gözübüyükzade İbrahim b. Muhammed el-Kayserî'nin (ö. 1253/1838) *Terceme-i Sûre-i Duha*, *Terceme-i Sûre-i Kadr* ve *Terceme-i Sûre-i Asr* adlı eserleri; Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1257/1814) *Tefsîr-i Sûre-i Âdiyat*'ı; Osman Necati b. Ali'nin (ö. 1293/1876) *Tefsîr-i Necâtî*'si dönemin önemli sûre tefsirleri arasındadır. Ayrıca bu dönemde Fâtiha, Kadir, Asr sûrelerine ve Âyete'l-Kursî'ye dair müstakil pek çok risaleler daha yazılmıştır.

Hicrî XIV. yüzyılda gelindiğinde Muhammed Nuru'l-Arabî (ö. 1305/1887) *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*; Muallim Nâci olarak bilinen Ömer Hulusi Efendi (ö. 1310/1893) *Hulâsatu'l-İhlâs*; Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895) *Sırru Kur'ân* ve *Ahsanu'l-Kıyas*¹²⁷ Ahmed Rüşdî Paşa (ö. 1315/1897) *Terceme-i Hikmetu'l-Beyân fî Sûreti'r-Rahman*; Kureyşîzâde Mehmed Efendi (ö. 1318/1900) *Risâle-i Rûhu's-Salât* ve *el-Havâssu'n-Nâfia fî Surâti'l-Vâkıa* gibi sûre tefsirleri yazılmıştır.¹²⁸

Özetle; görüldüğü üzere âlimler, Osmanlı devletinin kuruluşundan son dönemine kadar sûre tefsirleriyle ilgilenmiş ve Kur'ân metninin pek çok sûrelerine dair muhtelif risaleler kaleme almışlardır. Genel olarak Fâtiha, Felak, Nâs, İhlas, Asr gibi kısa sûreler ve Yâsin Teberake, Amme gibi mübarek gecelerce okunmasında sevap olduğu kabul edilen orta ölçekli sûreler, tefsir

¹²⁴ Muessesetu Âl-i Beyt, *el-Fihrisu'l-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabi'l-İslâmi'l-Mahtût*, Meâb, Ürdün 1987, s. 739, 744, 748, 793, 796, 807, 809, 824.

¹²⁵ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 84.

¹²⁶ Muessesetu Âl-i Beyt, *el-Fihrisu'l-Şâmil*, s. 739, 744, 748, 793, 796, 807, 809, 824.

¹²⁷ Yusuf sûresinin tefsiridir.

¹²⁸ Bu dönemde kaleme alınan sûre tefsirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, İfav, İstanbul, 2016, s. 169-193.

edilmiş ve bu sûrelerde hikmetler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu sûre tefsirlerinin bir dönemden diğer döneme göre arttığı ya da azaldığı yönünde bir yorum geliştirmek zor olsa da âlimlerin her dönemde tefsirin bu çeşidiyle hemhal olduğu söylenebilir.

Bunun dışında yazım tarihi ve yazarı meçhul olan risaleler de vardır. Bu risalelerin kim tarafından ve hangi zaman zarfında yazıldığını tespit etmek ayrı bir uğraş gerektirse de bu risalelerin Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü bir zaman diliminde yazıldığını ifade etmek mümkündür.¹²⁹ Söz gelimi, Yâsîn, Kevser, İhlas, Fâtiha Felak ve Nâs sûrelerine dair yazılmış olup ancak müellifin adının yer almadığı bazı risaleler, Osmanlı devletinin son padişahlarından II. Abdulhamid dönemine (1876-1909) rast gelmektedir.¹³⁰ Müelliflerin adlarının yazılmamasının pek çok sebebi olmakla birlikte bizce Allah rızasını gözettiklerinden ötürü isimlerinin yazılmasını istememişlerdir. Diğer bir ifadeyle Kur’ân’ı ve tefsirini yüce bir uğraş alanı olarak kabul ettiklerinden ötürü isimlerinin yazılması halinde ihlase ve samimiyete riayet etmemiş olacaklarını düşünmüş olabilirler.

b. Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin Yaşadığı Dönemde Yazılan Önemli Sûre Tefsirleri

Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, 1826-1900 yılları arasında yaşamıştır. Onun yaşadığı sûre zarfında Osmanlı devletinde II. Mahmud (1808 – 1839), Abdülmecid (1839 – 1861), Abdülaziz (1861 – 1876), V. Murad (30 Mayıs 1876 – 31 Ağustos 1876) ve II. Abdülhamid (1876 – 1909) padişahlık yapmıştır. Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi’nin yaşadığı dönemde Osmanlı devleti, askeri anlamda zor günler geçirse de ilmî ve dinî eserler telif etme anlamında önemli gelişmeler yaşanmıştır.¹³¹ Özellikle de Mehmed Fevzî Efendi’nin

¹²⁹ Merkezu Cum’atu’l-Mâcid, **Fihris Mahtutâtî’t-Tefsîr ve Ulûmi’l-Kur’ân**, Merkezu Cum’atu’l-Mâcid, Birleşik Arap Emirlikleri, 2011; Muessesetu Âl-i Beyt, **el-Fihrisu’l-Şâmil**, c. II.

¹³⁰ Hidayet Aydar, “Abdülhamid Dönemi Tefsir Hareketi ve Dönemin Tefsir Eserleri Üzerinde İstatistiksel Bir Değerlendirme”, **Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler**, 2019, s. 11.

¹³¹ Osmanlı devletinin son döneminin siyasi ve askeri panoraması için bkz. Mehmet Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi**, Ensar, İstanbul 2011, s. 377-463.

hayatının son yıllarını geçirdiği II. Abdülhamid döneminde gözle görülür ilmî gelişmeler meydana gelmiştir.¹³²

Yine bu dönemde dinî eğitim ve Kur'ân tefsirine -sûre tefsirleri- olan rağbet de artmıştır. Söz gelimi sadece II. Abdülhamid döneminde 76 sûre tefsiri ihtiva eden risale yazılmıştır¹³³. Çalışmamızın bu bölümünde öne çıkan önemli sûre tefsirleri üzerinde duracağız.

Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912), *Şerhu's-Sadr bi-Fedâil-i Leylati'l-Kadr* isminde bir risale yazmıştır. Bu risale, görebildiğimiz kadarıyla Kadir sûresinin faziletine ve tefsirine dair bilgiler içermektedir. Mukaddimenin olmadığı risalede sûrenin Mekke'de indiğine dair bazı bilgiler verilerek başlanıyor. Müellif söz konusu eseri muhtemelen Kadir gecesinin mübarekliğine binaen kaleme almıştır. Zira ilk ayetin tefsirinden itibaren satır aralarında Kadir gecesinin faziletine dair açıklamalar yapılmıştır.¹³⁴

Osmanzade Hüseyin Vassaf (ö. 1929), *Esrâr-ı Kur'âniye'den Bir Nebze* ismiyle bir risale kaleme almıştır ki müellif bu eseri, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) Rûhu'l-Beyân tefsirinin Yâsîn sûresinin tefsir edildiği bölümün tercümesinden ibarettir. Risaleye öncelikle Yâsîn sûresinin faziletine dair kısa bilgiler verilerek başlanmaktadır. Ardından da her bir ayet tek tek açıklanmıştır. Risalenin sonunda eser içerisinde zikredilen bilgiler genel olarak özet şeklinde verilmiştir.¹³⁵

Bu eserlerin dışında Harîrîzâde Seyyid Muhammed Kemaluddin Efendi (ö. 1881), *el-Mevridu'l-Hâs bi'l-Havâss fî Tefsîr-i Sureti'l-İhlâs* adıyla bir risale yazmıştır.¹³⁶

Kadı Asker Şerif Muhammed Molla Efendi (ö. 1890) Fâtîha sûresinin tefsirini ihtiva eden bir risale kaleme almıştır. Yeri gelmişken belirtmek

¹³² Hamza Altın, “Klasik Dönem Sonrası Osmanlıda Bilim”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Bingöl 2019, cilt: 9, sayı: Özel sayı, s. 137-157.

¹³³ Aydar, “Abdülhamid Dönemi Tefsir Hareketi”, s. 11, 30, 31.

¹³⁴ Manastırlı İsmail Hakkı, *Şerhu's-Sadr bi-Fedâil-i Leylati'l-Kadr*, Mahmut Matbaası, İstanbul 1325.

¹³⁵ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Esrâr-ı Kur'âniye'den Bir Nebze*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2312.

¹³⁶ Yakup Çiçek, “Haririzade”, **DİA**, İstanbul, 1997, c. XIV, s. 568, 569.

gerekirse, tarih boyunca ve özellikle de Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin yaşadığı dönemde en çok Fâtîha sûresinin tefsirine dair risaleler tedvin edilmiştir. Sadece müellifin yaşadığı dönemde 29 tane Fâtîha sûresi tefsiri yazılmıştır. Bu tefsirler içerisinde Giritli Sırrı Paşa'nın eserleri ön plana çıkmaktadır. O, 1884 yılında *Sırru Kur'ân* adıyla bir risale yazmıştır¹³⁷ ki risale, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* adlı muhallem tefsirinin Fâtîha sûresi tefsirinin yapıldığı bölümün tercümesinden oluşmaktadır. Sırrı Paşa, Fâtîha sûresinin tefsirini Râzî'den aktarmasının sebebini risalenin mukaddime bölümünde açıklamaktadır. Ona göre Râzî kadar hiçbir müfessir Fâtîha sûresinin tefsirini ortaya koyamamıştır. Ancak risalede her ne kadar Râzî'nin açıklamalarıyla iktifa edilse de yer yer müellif, “mütercim fakir der ki” diyerek gerekli gördüğü yerlerde küçük açıklamalar yapmıştır.¹³⁸

Müellif Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin yaşadığı dönemde beş tane İhlâs sûresi tefsiri kaleme alınmıştır ki bunların belki en önemlisi yine aynı müellifin 1891 yılında Arapça olarak yazdığı *Mesîru'l-İhlâs fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs* adlı risaledir.¹³⁹ Başta bu risale olmak üzere tarih boyunca pek çok risale, Arapça olarak tedvin edilmiştir. Osmanlı sultan ve padişahları, genel olarak tefsirler özel olarak da sûre tefsirleri aracılığıyla Arap dilini ayrı bir önem atfetmişlerdir. Onların Arap dilinin göstermiş oldukları ilgi müelliflerin eserlerini Arapça olarak yazmalarının bir sebebi olarak zikredilebilir.¹⁴⁰

2. Felak Sûresi Tefsirleri

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Felak sûresinin tefsirine dair de pek çok risale telif edilmiş olduğunu mülâhaza ettik. Hüseyin b. Abdillâh b. Sîna'l-Buhârî Şerefu'l-Mulk (ö. 428), *Tefsîru Sûreti'l-Felak* ismiyle bir eser yazmıştır. Bu eserin yazması 405 varak olup; Farsça olarak yazılmıştır. Yine ed-

¹³⁷ Aydar, “Abdülhamid Dönemi Tefsir Hareketi”, s. 31, 32, 35.

¹³⁸ Ekrem Gülşen, “19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı”, **SAÜFD**, Sakarya 2010, cilt: XXII, s. 161-188; Mehmet Akif Alpaydın, **Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği**, s. 174, 175. Ayrıca Giritli Sırrı Paşa, Ahsenü'l-Kasas (Yusuf Sûresi), Sırrı Furkân, Sırrı Meryem, Sırrı İnsan (İnsan Sûresi) adlarıyla başka sûre tefsirleri de yapmıştır. Bu eserler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Akif Alpaydın, **Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği**, s. 175-177.

¹³⁹ Aydar, “Abdülhamid Dönemi Tefsir Hareketi”, s. 31, 32, 35.

¹⁴⁰ Aydar, “Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatiha Suresi Tefsiri”, s. 117.

Dâvinî olarak bilinen Muhammed b. Es'ad es-Sadîkî eş-Şâfîi (ö. 918) *Tefsiru Sûreti'l-Felak* adıyla Farsça bir risale yazmıştır.

Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Merî el-Makdisî eş-Şâfîi (ö. 906) Felak sûresine dair bir çalışma yapmıştır.¹⁴¹ Yine vefat tarihini ve hangi dönemde yaşadığını tespit edemediğimiz el-Aydinî olarak bilinen Muhammed el-Kûruf Felak sûresine dair bir risale yazmıştır.¹⁴² Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1206) *Tefsiru Sûreti'l-Felak* adıyla bir eser kaleme almıştır. Bu eser, yazma olarak 42 varaktan oluşmaktadır¹⁴³ Ayrıca eser, Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.

Haşim Velî de *Kur'ân'ı Kerîm'in Tercümesinden Bir Numûne* adıyla bir eser kalem almıştır ki müellif, Felak sûresinin tercüme ve tefsirine de yer vermiştir. Bu eser, Duhâ sûresinden Nâs sûresine kadar olan kısa sûrelerin kısa özet açıklamalarından ibarettir. Müellifin bu eser dışında yine Felak sûresinin tefsirinin de içerisinde yer aldığı *Amme Cüzü* ismiyle başka bir eseri daha vardır.¹⁴⁴

Seyyid Ahmed Hüsameddin (ö. 1342/1925) *Mezâhiru'l-Vücûd alâ Menâbiri's-Şuhûd* adıyla bir çalışma yapmıştır. Müellifin yaptığı bu çalışma, Tebâreke ve Amme cüzlerini tefsir ettiği sohbetlerinin oğlu Seyyid Ali Rıza tarafından yazıya aktarılmasından oluşmaktadır. Eserde ilk olarak Fatiha sûresi tefsiri yapılmış; ardından mushaf sırasının aksine Nâs sûresinden Tebâreke sûresine kadar olan sûreler açıklanmıştır. Özellikle de Felak ve Nâs sûrelerinde ayetlerin zahiri manalarından ziyade bir takım bâtinî teviller de yer almıştır.¹⁴⁵

Son olarak çalışmamızın odak noktasını oluşturan *Tefricu'l-Kalak fî Tefsiri Sûreti'l-Felak* adlı risale ise müellifimiz Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi tarafından yazılmıştır. Araştırmamızın ilerleyen sayfalarında bu esere dair bilgiler aktarılacaktır. Görebildiğimiz kadarıyla müellifler, Kur'ân'ın diğer

¹⁴¹ Merkezî Cum'atü'l-Mâcid, *Fihris Mahtutâtî't-Tefsîr ve Ulûmi'l-Kur'ân*.

¹⁴² Muessesetu Âl-i Beyt, *el-Fihrisu'l-Şâmil*, s. 833.

¹⁴³ Muhammad b. Abdulvâhab, *Tefsiru Sureti'l-Felak*, Mektebetu Âlu'l-Baykân, Riyad, 1996.

¹⁴⁴ Haşim Velî, *Kur'ân'ı Kerîm'in Tercümesinden Bir Numûne*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1342; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, s. 189.

¹⁴⁵ Ahmed Hüsameddin, *Mezâhiru'l-Vücûd alâ Menâbiri's-Şuhûd*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1343; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, s. 190, 191.

sûreleri kadar Felak sûresine dair çalışmalar yapmamışlardır. Felak ve Nâs ya da Muavvizeteyn sûrelerine dair tefsir yazanlar, bu sûreleri sebep kılarak her türlü insan ve cinnin şerrinden korunma amacı güttüklerini söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle bilindiği gibi bu sûrelerde, yaratılmış olan insan, cin ve her türlü mahlukatın şerrinden alemlerin yaratıcısı Allah'a sığınma ve sadece ondan medet umma anlatılmaktadır. Osmanlı âlimleri de bunu göz önünde bulundurarak sûreleri tefsir etmiş olmaları kanaatimizce kuvvetle muhtemeldir.

3. Mehmed Fevzî Efendi'nin *Tefricu'l-Kalak Fî Tefsiri Sureti'l-Felak* Adlı Eseri Yazma Sebebi

Müellif, risalesinin mukaddimesinde bu eseri neden yazdığını açıklamaktadır. Buna göre Mehmed Fevzî Efendi, Âsitâne-i Devlet-i Aliyye'ye [İstanbul] geldiği bir zamanda ilim talebeleri Ramazan ayında okumak üzere kendisinden basit bir dil kullanarak bir tefsir kitabı hazırlamasını istiyorlar. Bu bağlamda müellif Mehmed Fevzî Efendi şöyle demektedir: “Asitâne'ye -Allah, bu (mübarek şehri) her türlü musibet ve afetten korusun, yapısını güçlendirsın ve topraklarını bereketli kılsın- geldiğimde düşmanlar onlardan nefret etse de bu topraklarda Rahman olan Allah'ın melekleri konumundaki ilim talebeleri, Ramazan ayında okumak üzere benden dilsel açıklamalara boğulmamış ve ibareleri anlaşılır bir tefsir kitabı yazmamı istediler. Ben de onların bu istek ve arzularına karşılık olarak bu eseri yazdım.”¹⁴⁶

Mehmed Fevzî Efendi'nin bu risalesi, toplumun her kesiminin okuyabileceği Ramazan derslerinden oluşmaktadır. Risale, toplum bireylerinin hayatlarını düzene koyabilmesi ve günahlardan uzak kalabilmesi için gerekli bilgileri, sihrin mahiyeti, mümkünlüğü ve insana etki edip edemeyeceği, beş kötü durumun tefsirini ihtiva etmektedir. Müellifin bahsettiği bu beş kötü durum ise insanların, cinlerin, şeytanların, hastalıkların ve nefsin kötülükleridir. Bunların dışından müellif, her türlü durum ve zamanda Allah'ın adının zikredilmesi ve yalnızca ona şükredilmesi, Allah'tan korkmanın ne anlama

¹⁴⁶ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 3.

geldiği, gece namazının ehemmiyeti, haccın ve hacıların fazileti, takvanın anlam dünyası, cennet ve cehennem ehlinin akıbeti, yaratılış alemi, İslam'ın iyiliği emredip kötülükten sakındırma temel ilkesi gibi muhtelif konulara değinmektedir.

Görüldüğü üzere Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresi vasıtasıyla her gün yaptığı Ramazan dersleriyle toplumu bilinçlendirmeye çalışmaktadır. O, ilim talebeleriyle yaptığı bu dersleri kitaplaştırarak toplumun da faydasına sunmuştur. Bundan olsa gerek ki toplumun her zaman ve durumda ihtiyaç duyabileceği temel konular üzerinde durulmuş ve toplum bireylerine vaaz verilme amaçlanmıştır. Zira Felak sûresinin haccın ve hacıların faziletine ya da iyiliği emredip kötülükten sakındırma gibi konulardan bahsetmediği malumdur.

a. Müellifin, Sûrenin Faziletine Dair Bilgi Vermesi

Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinin faziletine dair nakledilen rivayetleri genel olarak hangi kaynaklarda geçtiğini zikretse de bazen hiçbir müfessir ya da muhaddisin değinmediği rivayetlere de yer vermektedir. Bazen de sûrenin faziletine dair diğer müfessirlerin zikrettiği rivayetleri o zikretmemektedir. Söz gelimi Kurtubî, Hz. Peygamber'den nakledilen ve konusu Felak sûresinin ya da Muavvizeteyn'nin fazileti olan pek çok rivayet zikretmiştir. Kurtubî'nin Ukbe b. Âmir'den rivayette bulunduğu -ki bu, Nesâî'de geçmektedir- bir hadis metninde, Ukbe şöyle diyor: “Nebi (s.a.v) binek üzerindeyken yanına geldim ve elimi bacağına koydum ve ona dedim ki ‘bana Yûsuf sûresini oku.’ O da bana dedi ki, ‘Allah katında Felak sûresinden daha azim bir şey okumayacaksın!’”¹⁴⁷ Yine Utbe b. Âmir'den nakledilmiştir ki, Utbe şöyle demiştir: “Bir gün Nebi (s.a.v) ile birlikte yol alırken Culfê ile Ebva arasında bir yere ulaştığımızda ortalığı sert bir rüzgâr ile koyu bir karanlık kapladı. Bunun üzerine Allah Resûlü'nün Felak ve Nâs sûrelerini okuduğunu gördüm. Bana, ‘ey Ukbe! Sen de onları oku ve Allah'a sığın. Zira kişi bunlardan daha iyisiyle Allah'a sığınamaz’ dedi. Aynı

¹⁴⁷ Nesâî, “Eşribe”, 6.

zamanda onun, namazda bu iki sûreyi okuduğunu duyardım.”¹⁴⁸ Ukbe b. Âmir’den nakledilen başka bir rivayette Ukbe şöyle demiştir: “Allah Resûlü (s.a.v) bana, ‘söyle!’ dedi. Ben de şaşırarak ne söyleyeyim diye karşılık verdim. O da ‘de ki: Sabahın Rabbine sığınırım’ ve ‘de ki: İnsanların Rabbine sığınırım! Daha sonra Allah Resûlü, iki sûrenin tamamını okuyup insanların bu iki sûre gibi Allah’a hiç sığınmadıklarını söyledi.”¹⁴⁹

Buhârî ve Müslim’de geçen bir rivayette ise Hz. Aişe: “Resulullah (s.a.v) bir yerinden şikâyet ettiği zaman Muavvizeteyn’i kendine okur ve üzerine üflerdi. Hastalığı ağırlaştığı zaman da bu sûreleri ben okuyup bereketini umarak ellerini üzerine sürmeye başladım” demiştir. Bu rivayetin aynısı, Bursevî’nin tefsirinde de zikredilmiştir.¹⁵⁰

b. Tefsirinde Kullandığı Kaynaklar

Geçmişten günümüze tefsir müellifleri eserlerini kaleme alırken kendilerinden önce yaşamış olan diğer müfessirlerin görüşlerinden ve kullandıkları argümanlardan müstağni kalmamışlardır. Tefsir ilminin büyükleri arasında sayılan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Carullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Atiyye el-Endelûsî (ö. 541/1147), Fahreddin er-Razî (ö. 606/1210), Celaluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) de muhalled eserlerini yazarken bazı kaynaklardan faydalanmıştır. Bu bağlamda müfessir kimliğine sahip bir âlimin kendisinden önce yaşamış meşhur âlimlerin ulaştığı fikirlerden uzak kalmaması gerekir. Tefsir eseri önceki âlimlerin de görüşlerini içermeli, tartışmaları yansıtmalı ve eksik bırakılan yerleri tamamlamalıdır. Keza yaşadığı dönemin fikir ve düşünce dünyasını da göz önünde bulundurarak ihtiyaca karşılık vermelidir. Mehmed Fevzî Efendi de Felak sûresine dair yazdığı risalesinde önceki kaynakları kullanmaktan geri kalmamıştır. Hatta kendisinden

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Ziyâuddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa’dî, **Sihâhu’l-Ehâdis fîmâ İttifeka Aleyhi Ehl’i-Hadîs**, thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. IV, s. 251.

¹⁴⁹ Nesâî, “Eşribe”, 6.

¹⁵⁰ Buhârî, “İlim”, 12; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, **el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 2006, c. XXII, s. 568, 569; Müslim, “Ticârât”, 2192.

önce yaşamış müfessirlerin görüşleri pek çok yerde itimat ettiğini, onlardan bilgi aktardığını kendisi ifade etmektedir. Bu bağlamda eserin mukaddimesinde şöyle demektedir: “Bu kitabı Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Câmiu’s-Sahîh*; Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ*; Beyzâvî’nin ö. 685/1286) *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*; Kastallânî’nin (ö. 923/1517) *İrşâdu’s-Sârî*; Şeyhzâde’nin (ö. 950/1543) *Hâşiye ‘alâ Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*; İsmâil Hakkı Bursevî’nin (ö. 1137/1725) *Ruhu’l-Beyân* ve bazı vaaz kitaplarından faydalanarak yazdım.”¹⁵¹

Görüldüğü üzere müellif isim vererek hangi kaynaklardan faydalandığı ifade etmektedir. Esasen bir eseri değerli kılan kendisinden önceki kitaplardan âlimlerden faydalanmasıdır denilse doğrudur. Öte yandan isimlerini ve müelliflerini zikretmediği diğer bazı alimlerden de faydalanmış olması kanaatimizce muhtemeldir. Çalışmamızın bu bölümünde Mehmed Fevzî Efendi’nin faydalandığı kaynakları tespit etmeye çalışacağız.

ba. Tefsir Kaynakları

Müellif Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, *Tefricu’l-Kalak fî Tefsîr-i Sûreti’l-Felak* isimli risalesinde aşağıdaki tefsir kaynaklarını kullanmıştır:

İsmâil Hakkı Bursevî’nin¹⁵² *Rûhu’l-Beyân* tefsiri¹⁵³: Mehmed Efendi’nin Felak sûresinin tefsirine dair yazdığı risalesini okuyan kimse, müellifin İsmâil Hakkı Bursevî’nin tasavvuf ağırlıklı tefsiri olan *Ruhû’l-Beyân* adlı tefsirinden çokça istifade ettiğini görecektir. Müellif Mehmed Fevzî’nin de eserinde tasavvufî eğilim göstermesinin temel sebebi Bursevî’nin tefsirine bağlılığı

¹⁵¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 3.

¹⁵² İsmâil Hakkı Bursevî’nin hayatı hakkında bkz. Necmi Sarı, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: II, sayı: 1, s. 137-157; Sâkıb Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Bursevî’nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1975, sayı: 1, s. 103-126; Çağfer Karadağ, “İsmail Hakkı Bursevî’nin İtikadî Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s. 265-276.

¹⁵³ İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân* tefsiri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Namlı, “*Rûhu’l-Beyân*”, *DİA*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 211-213; İsa Çelik, “İsmail Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitâr Sûresinin İşari Yorumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 20, s. 159-192; M. Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 5, s. 81-103.

olabilir. İsmail Hakkı'nın bu tefsiri, en önemli işârî tefsir metinleri içerisinde sayılmaktadır. O, takvadan, Allah'a kurbiyetten, sadece ona tevekkül etmekten bahseden ve her türlü gûnahtan sakınılmasını emreden ayetlere gelince üzerinde uzunca durur ve tasavvufî yönlerine vurgu yapar.¹⁵⁴ Eserin tasavvufî yönünü büyük ölçüde tasavvufî tefsir ve eserlerden yapılan nakiller oluşturur. Müellifin bu konuda en önemli kaynağı Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahru'l-Hakâik*'idir. Ayrıca o, tefsirinde meselenin arka planını gösteren bâtinî hadisleri de terğib ve terhîb amacıyla zikreder. Rûhu'l-Beyân'da nakledilen hadislerin önemli bir kısmı sahih olmakla birlikte zayıf ve mevzû kabul edilen rivayetlere de rastlanmaktadır. Bu yönüyle eser özellikle hadis âlimleri tarafından eleştirilmiştir.¹⁵⁵

Bursevî'nin tefsiri tasavvufî özellikleri ön plana çıksa da müfessir, esbab-ı nüzulü, nâsıh ve mensûhu, muhkem ve müteşâbihi, kırâatleri, sarf ve nahivi kullanmaktan geri durmamıştır.¹⁵⁶ Ancak müellif nadiren Arap şiiriyle istişhadda bulunmuş, kıraat vecihlerine, kıraat farklarından doğan anlam değişikliklerine fazlaca yer vermemiştir. İsmâil Hakkı, Kur'ân'ın i'câzına da işaret ederek bu hususta kaynaklardan mâlûmat aktarmış, istiare, teşbih, mecaz ve kinaye gibi edebî sanatların yer aldığı âyetlerde bu konuya dikkat çekmiş, kasr, tahsis, hazf, îsâl gibi meânî konularına da işaret etmiştir.¹⁵⁷ İsmâil Hakkı'nın tefsirini değerli kılan ve âlimlerin ilgisini çeken yönü, ayetleri tefsir ederken bazı mutasavvıfların düştüğü abartıya ve haddi aşmaya yer vermemesidir.¹⁵⁸

Müellifimiz Mehmed Fevzî Efendi'yi de etkileyen yönü bu olsa gerek. Onun etkilendiği bazı ayetleri örnek olarak verebiliriz:

Örnek 1: [إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا]
[تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ “Kıyametin ne zaman kopacağı

¹⁵⁴ Mani'u Abdulhalim Mahmut, **Menâhîcu'l-Müfessirîn**, Daru'l-Kutubi'l-Mısri, Mısır, t.y, s. 266, 267.

¹⁵⁵ Ali Namlı, “Rûhu'l-Beyân”, 212.

¹⁵⁶ Mani'u Abdulhalim, **Menâhîcu'l-Müfessirîn**, s. 266, 267.

¹⁵⁷ Namlı, “Rûhu'l-Beyân”, 213.

¹⁵⁸ Mani'u Abdulhalim, **Menâhîcu'l-Müfessirîn**, s. 266, 267.

bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”¹⁵⁹

Bursevî, bu ayetin tefsiri bağlamında şunları söylemektedir¹⁶⁰: “Allah’ın ilmi, henüz dış aleme gelmeyen, yaratılmamışları da kapsar. Onun lütfu, söylenmeyen ve dile getirilmeyen gizlilikleri de kuşatır. Her türlü hayrı yapan ve her türlü hayrı kabul eden, anne rahmine çocuk yerleştiren, ceninin erkek mi kız mı, organları tam mı eksik mi, mutlu mu bedbaht mı olacağını bilen, bulutlardan yağmuru yağdıran, erkeğin sulbünden çıkan bir nütfeyle insanı yaratan ve onu çam ağacı gibi müstakim kılan yalnızca Allah Teâla’dır.”¹⁶¹ Müellif Mehmed Efendi, ayetin tefsiri bağlamında ifade edilen bu sözleri, Bursevî’nin tefsirinden aldığını açıkça ifade etmektedir.

Örnek 2: [قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ] “Onlara şöyle denir: “İçinde ebedî kalmak üzere cehennemin kapılarından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür!”¹⁶²

Müellif Mehmed Efendi, Bursevî’nin bu ayetin tefsiri hakkında şunları söylediğini ifade etmektedir: “Allah’a isyan edenler iki sınıftır. Bir kısım büyüklük taslayıp şeytana uymakta ısrar edenlerdir ki bunlar, cehennem ateşinde ebedî olarak kalacaklardır. Diğer kısım ise günahlarından dönüp tövbe edenler ve Âdem’e uyanlardır ki onlar, kurtuluşa ereceklerdir.”¹⁶³

¹⁵⁹ Lokman 31/34.

¹⁶⁰ Bursevî, **Ruhu'l-Beyân**, c. VII, s. 103.

¹⁶¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s.37, 38.

¹⁶² Zümer 39/72.

¹⁶³ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 64.

Müellif Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsirinden faydalandığı diğer bir tefsir, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'idir¹⁶⁴; Beyzâvî'nin tefsiri, dirayet tefsiri olarak tasnif edilmektedir.¹⁶⁵

Ancak bununla beraber Beyzâvî, rivâyet ve dirâyet tefsir yöntemlerini beraber kullanmıştır. Osmanlı'da üzerine çok sayıda hâşiye yazılmış bu tefsir, âlimlerin takdirini kazanmıştır. Beyzâvî, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlere, hadislere, sahâbe kavline ve tâbiîn görüşlerine başvurmuştur. Ayrıca Arap şiiriyle istişhadda bulunmuş, dil kurallarına ve aklî çıkarımlara dayanarak yeni görüşler ortaya koymuştur. Öte yandan tefsirde Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflı konulara değinilmiş, Ehl-i Sünnet'in görüşleri tercih edilmiştir. Ahkam ayetleri tefsir edilirken fikhî mezhepler arasındaki farklılıklara işaret edilmiştir. Beyzâvî, kevnî ayetleri ilmî kaidelerle yorumlamayı ihmal etmemiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Beyzâvî, İsrailiyyat kabilinden olan bilgileri tefsirine almaktan sakınmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Beyzâvî, Zemahşerî'nin Keşşâf ve Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb eserlerinden çokça istifade etmiştir. Son olarak o, her sûrenin sonunda onun faziletine dair bir rivayet nakletmiştir.¹⁶⁶ Ancak tefsirinin bu yönü, eleştirilmiş ve müfessirin bu konuda uydurma rivayetlere itimat ettiği ifade edilmiştir. Mehmed Fevzî Efendi, onun tefsirinden faydalandığını şöyle ifade etmektedir: “İmâm Beyzâvî, bazen sûrelerin faziletine dair Nebî aleyhisselam'dan bazı rivayetler aktarır¹⁶⁷; bazen kırâatler üzerinde durur ve şâz dahi olsa kırâatleri zikrettikten sonra mütevâtir kırâate tâbi olur.” Sebeb-i nuzûle dair ise şöyle der:

¹⁶⁴ Beyzâvî ve tefsiri hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl”, *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 260-261; Mehmet Bağış, “*Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, Erzurum 2017; Yusuf Rahman, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'inde Beyzâvî'nin Hermenotiği”, trc. İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 11 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına], s. 221-228.

¹⁶⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İfav, İstanbul 2012, s. 164.

¹⁶⁶ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman, Daru İhyau't-Turâsi'l-Arabî-Muessesetu't-Târihi'l-Arabî, Beyrut, t.y., c. I, s. 5.

¹⁶⁷ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 98.

“Beyzâvî, ayetlerin sebeb-i nüzulü üzerinde durmuş ve ihtilaflı olsa da bazen ayetlerin nasıl bir ortamda nâzil olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.”¹⁶⁸

Mehmed Fevzî Efendi’nin yararlandığı tefsir metinlerinden biri de Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocavi el-Hanefî’nin (ö. 950/1543) Beyzâvî’nin tefsirine yazdığı hâşiyedir ki, *Hâşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde* adıyla anılmaktadır.¹⁶⁹ Mehmed Efendi, Şeyhzâde’nin [قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ] “De ki: Sabahın Rabbine sığınırım”¹⁷⁰ ayetinin tefsiri bağlamındaki açıklamalarından sonra şöyle demektedir: “Sihir ve büyü gibi her türlü şerden Allah’a sığınma makamı, Allah’ın kullarını terbiye etmesi gereğidir. Şeyhzâde’nin dediği gibi ‘Ey Rabbim! Beni yarattığın andan itibaren çeşitli terbiye yollarıyla beni terbiye ettiğin gibi ömrümün geri kalanında beni, her türlü kötü durumdan koruyarak terbiye et! Beni, sana her daim şükretmekten men etme!’ Şeyhzâde’nin bu sözünde iki önemli husus vurgulanmaktadır. Bunlardan biri, Allah’ın bizleri terbiye etmesi. Diğeri de bu terbiye karşısında Allah’a şükredip hamd etmemizin vacip olduğudur.”¹⁷¹

bb. Hadis Kaynakları

Müellif Mehmed Efendi’nin tefsir kaynakları yanında hadis kaynakları da vardır. O eserini yazarken pek çok klasik tefsir eseri dışında hadis kaynaklarına başvurmayı da ihmal etmemiştir. Onun başvurduğu hadis kaynaklarının başında Buhârî’nin (ö. 256/870) Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi ‘u’s-şâhîh* adlı eseri vardır. Tam adı, *el-Câmi ‘u’s-Sahîhu’l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* olan bu eser, İslam dininin temel kaynakları arasında kabul edilmektedir. Zehebî’nin Kur’ân-ı Kerîm’den sonra müslümanların elindeki

¹⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, c. I, s. 5; Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 8.

¹⁶⁹ Şeyhzâde ve bu eseri hakkında bkz. Erdoğan Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 97, 98; Mehmet Çiçek, “Meşhur Beydâvî Şârihi Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-Kocevî’nin Hurûf-i Mukattaa ile İlgili Bir Risâlesi”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaali Tarihi Sempozyumu -III*, 25-26-27 Mart 2016, 2017, cilt: IV, s. 2611-2621.

¹⁷⁰ Felak 113/1.

¹⁷¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 41. Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Hanefî, *Hâşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde ‘ala Tefsiri’l-Kâdî’l-Beyzâvî*, Hakikat Mertebesi, İstanbul, 1991, c. IV, s. 617.

kitapların en üstünü olduğunu söylediği *el-Câmi'u's-şahîh*, yalnız sahih hadisleri toplayan ilk eserdir.¹⁷² Belirttiğimiz üzere Buhârî'nin *Sahîh*'i Mehmed Efendi'nin sahih hadisleri alırken istifade ettiği temel kaynakları arasında yer almaktadır. Söz gelimi Mehmed Efendi, Buhârî'nin *Bed'u'l-Vahy* babında naklettiği “Resûlullah (s.a.s.), insanların en cömerdiydi. Ramazan ayında Cibrîl onunla buluştuğunda daha da cömert olurdu. Cibrîl, onunla Ramazan'da her gece buluşur, Kur'ân'ı onunla karşılıklı okurdu. Resûlullah (s.a.s.), hayırda tatlı esintili rüzgarlardan daha cömertti.”¹⁷³ Hadisi kaynak göstermeden zikrederek Ramazan ayında nasıl olunması gerektiğini ifade etmektedir. Onun bu hadisi delil olarak kullanması Buhârî'nin *Sahîh*'ini kaynak olarak kullandığının açık bir delilidir.¹⁷⁴

Mehmed Efendi'nin istifade ettiği diğer bir hadis kaynağı da Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahihi'l-Buhârî* adlı eseridir.¹⁷⁵ Onun bu eseri, Buhârî'nin *Sahîh*'ine yaptığı şerh ve açıklamalardan oluşmaktadır.¹⁷⁶ Kastallânî'nin ölümünden yedi yıl önce tamamladığı bu eser, daha önceki şerhlerin aksine her kelimeyi tekrardan kaçınmadan kısa ve özlü bir şekilde açıklaması sebebiyle her seviyedeki okuyucunun kolayca faydalanabileceği mahiyettedir. Mehmed Efendi, pek çok rivayet metninde ve açıklamalarında bu eserden faydalanmıştır.¹⁷⁷

¹⁷² Buhârî ve *Sahîh*'i hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Mustafa el-'Azamî, “Muhammed b. İsmâil el-Buhârî”, **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 368-372; M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, **DİA**, İstanbul 1993, c. VII, s. 114-123; Mehmet Bilen, “Sahîh-i Buhârî'de Tekrar Meselesi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, cilt: VIII, sayı: 1, s. 149-161; Kamil Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, **İslâmî Araştırmalar**, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 100-109.

¹⁷³ Buhârî, “*Bed'u'l-Vahy*”, 6, 7.

¹⁷⁴ Mehmed Efendi her ne kadar Buhârî'den pek çok rivayet ve hadis nakletse de bu hadisin naklinde Buhârî'nin adını zikretmemektedir.

¹⁷⁵ Kastallânî hakkında bkz. Abdülkadir Şenel, “Kastallânî”, **DİA**, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 583, 584.

¹⁷⁶ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, **İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahihu'l-Buhârî**, el-Matbaatu'l-Kübra el-Emîriyye, Mısır, 1323, c. I, s. 4.

¹⁷⁷ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Said Uzundağ, “Kastallani ve Şerh Metodu Üzerine”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, cilt: XVI, sayı: 2, s. 277-305; a. mlf., “İrşadüssarı'ye Göre Kastallani'nin Kelami Görüşleri”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7, s. 62-89.

bc. Arap Dili Kaynakları

Mehmed Efendi, tefsir ve hadis gibi temel başvuru kaynaklarından sonra Arap dili kaynaklarına da başvurarak eserini zenginleştirmiştir. Onun Arap dili olarak kullandığı ve istifade ettiği kaynakların başında Muhammed Sâid el-Bûsîrî'nin¹⁷⁸ (ö. 695/1296 [?]) Hz. Peygamberi övmek için yazdığı *Kasîdetü'l-Bürde* eseri yer almaktadır.¹⁷⁹ Bûsîrî, hayatının sonlarına doğru felçli olduğu bir sırada bu kasideyi yazmıştır. 160 beyitten ibaret olan ve birçok defa basılan kasideye şair *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye* adını verdiği halde sonradan *Kasîdetü'l-bürde* olarak üne kavuşmuştur.¹⁸⁰ Mehmed Fevzî Efendi, Arap şiirine olan merakından dolayı Bûsîrî'nin bu eserini, konulara göre yeri geldiğinde çokça kullanmıştır

¹⁷⁸ Bûsîrî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî", **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 468-470.

¹⁷⁹ Kasîdetü'l-Bürde hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", **DİA**, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 568, 569; Bünyamin Ayçiçeği, "Bûsîrî (ö. 696/1297?)'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Menzum Tercümesi", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, 2015, sayı: 15, s. 27-102.

¹⁸⁰ Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", s. 568.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“TEFRÎCU’L-KALAK *fî* TEFSÎRİ SURETİ’L-FELAK” ADLI TEFSİRİN METODU, DİRAYET TEFSİRİ VE İŞÂRÎ TEFSİR ÖZELLİKLERİ

I. Mehmed Fevzî Efendi’nin Tefsirindeki Metodu

Mehmed Fevzî Efendi’nin tefsirinde kullandığı metodu tespit etmeden evvel tefsir kelimesinin sözlük ve terim anlamının, nasıl ilimleştığının ve tarihi süreçteki gelişiminin bilinmesi gerekmektedir. Tefsir, sözlük anlamı itibariyle “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak” gibi manalara gelmektedir.¹⁸¹ Bundan dolayıdır ki kadın, yüzünü açtığında *سفرة المرأة وجهها* derler.¹⁸²

Tefsir kelimesi Kur’ân metninde sadece [لَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ] “Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel *açıklamayı* getirmiş olmayalım.”¹⁸³ ayetinde geçmektedir. Bu ayette de yine açıklamak manasındadır. Müfessirler, tefsir kelimesinin maddi ve manevi açıklama için kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Kelimenin terim anlamı ise “Kur’ân metninin lafızlarını Arap dili ve edebiyatı açısından tahlil edip kendisiyle kastedilen manayı tespit etmektir” şeklinde açıklanmaktadır.”¹⁸⁴

Tefsirin terimleşmesi zaman içerisinde olmuştur. Erken dönemde hadis ilminin bir alt dalı olarak geçmektedir. Söz gelimi Buhârî’nin *Sahîh*’inde *Kitâbu’t-Tefsîr* diye bir bölüm yer almaktadır ki bu sadece ona mahsus olmayıp dönemin anlayışını yansıtmaktadır. Ancak Kur’ân metninde Hz. Peygamber’e

¹⁸¹ Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, el-Kuveyt, Kuveyt 1974, c. XIII, s. 323; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, Daru’l-Hadis, Kahire 2012, c. I, s. 17.

¹⁸² Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü*, İfav, İstanbul, 2013, s. 19.

¹⁸³ Furkan 25/33.

¹⁸⁴ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta’rifât*, Daru’l-Elfâz, Kahire, 1413, s. 57; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, c. I, s. 17.

yüklenen misyonda ayetleri açıklamak ve vuzuha kavuşturmak da yer aldığını görmekteyiz. Kur'ân metninde, *“Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır ve dilediğini de doğru yola eriştirir; güçlü olan, Hakim olan O'dur.”*¹⁸⁵ ayetinde görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in kendi kavminin diliyle gönderildiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'in dili ise apaçık bir Arapça'ydı. Dolayısıyla da kendisine inen kitap Arapça olarak nâzil olmuştur. Başka bir ayette, *“Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'ân olarak indirdik.”*¹⁸⁶ buyurulmaktadır. Yine, *“Şüphesiz bu Kur'ân âlemlerin rabbi tarafından indirilmiştir. Onu, senin kalbine uyarıcılardan olası diye açık bir Arapça ile Rûhulemîn indirmiştir.”*¹⁸⁷ ayetlerinde Kur'ân metninin Hz. Peygamber'e Arapça olarak indirildiği vurgulanmıştır.

Allah, Kur'ân'ı kendi koruması altına almıştır. *“Doğrusu o vahyolunanı kalbine yerleştirmek ve onu sana okutturmak bize düşer. O hâlde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy.”*¹⁸⁸ ayetlerinde açıkça ifade edildiği gibi Kur'ân'ın korunması Allah'ın gözetimi altındadır. Öte yandan Allah Resûlü'nün etrafında bulunan sahâbeler, kendi dillerinde olduğu için lafız olarak Kur'ân metnini anlıyor olsalar da ayetlerin detaylarını bilemeyebiliyorlardı. Hz. Peygamber, sahâbe için Kur'ân'ı açıklıyor, diğer bir ifadeyle bir nevi onu tefsir ediyor, sahâbenin sorularına cevaplar veriyordu. Bu durum, *“(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik.”*¹⁸⁹ ayetinde de açıkça belirtilmiştir.

Bütün bunlardan anlaşılan şudur ki tefsirin kökeni ve işlevi, Hz. Peygamber'in zamanına kadar gidiyor. Allah Resûlü, bazı ayetlerin maksatlarını anlayamayan sahâbe için müfessir konumundaydı. O, ayetin tefsiri bağlamında kendisine sorulan her soruya makul cevap veriyor, Allah'ın kitabını açıklıyordu.

¹⁸⁵ İbrahim 14/4.

¹⁸⁶ Yusuf 12/2.

¹⁸⁷ Şuarâ 26/192-195.

¹⁸⁸ Kıyâmet 75/18.

¹⁸⁹ Nahl 16/44.

Sahih kaynaklarda nakledilen bir rivayete göre “*İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.*”¹⁹⁰ ayeti geldiğinde müslümanlar, hayat boyunca zulümden uzak durmanın kendileri için mümkün olmadığını düşünerek telâşa kapılmışlar; bunun üzerine Resûlullah âyete şu şekilde açıklık getirmiştir: “Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Burada Lokmân’ın oğluna hitaben söylediği “*Sevgili oğlum! Allah’a ortak koşma; çünkü O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır*”¹⁹¹ meâlindeki âyette geçen zulüm kastedilmiştir.”¹⁹² Bu rivayet, Hz. Peygamber’in sahâbe için Kur’ân metnini lafız ve mana olarak nasıl açıkladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Kur’ân’ı ilk açıklayan, diğer bir ifadeyle tefsir eden kişi Hz. Peygamber’in kendisidir. Onun vefatından sonra sahâbeler, Hz. Peygamber’den öğrendikleri kadar Kur’ân’ı tefsir etmişlerdir. Ancak kendi içtihadı doğrultusunda Kur’ân’ı açıklayan sahâbeler de yok değil! Bu hususta Abdullah b. Abbas’tan pek çok rivayet aktarılmaktadır. Özetle, Kur’ân, Arapça indirilmiş evrensel bir kitaptır. Onu ilk açıklayan Hz. Peygamber olup, daha sonra sahâbeler anladıkları kadarıyla tefsir etmişlerdir. Onlardan sonra da tabiînler, tefsir ilmiyle ilgilenmiş ve hatta kelime düzeyinde açıklamalardan da oluşsa eserler telif etmişlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki, Hz. Peygamber her ne kadar Kur’ân’ın ilk müfessiri konumunda olsa da tefsir ilmi, onun döneminde müstakil bir ilim değildi. Tefsirin müstakil bir ilim olması tespit edebildiğimiz kadarıyla hicrî II asırdan itibaren olmuştur.¹⁹³

A. Rivayet Tefsir

Selef âlimleri, Kur’ân metninin salt akılla açıklanmasını ve tefsir edilmesini doğru bulmuyorlardı. Onların düşüncesine göre Kur’ân tefsirinde en doğru metot, nakle ve rivayete bağlı olarak yapılan tefsirdir. Böylelikle keyfî,

¹⁹⁰ En’âm 6/82.

¹⁹¹ Lokmân 31/13.

¹⁹² Buhârî, “Enbiyâ”, 41.

¹⁹³ Tefsirin tarihi gelişimi hakkında bkz. Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn**, c. I, s. 33-128; Halit Abdulrahman el-Âk, **Usûlu’t-Tefsir ve Kavâiduhu**, Daru’n-Nefâis, Beyrut, 1986, s. 32, 33.

aklî, zannî ve tahminî her türlü yorumdan kaçınmış oluruz.¹⁹⁴ Rivayet tefsiri, “Kur’ân ayetlerini, diğer ayetlerle, Hz. Peygamber’in sahîh sünnetiyle ya da sahâbe veya tabiîn’in sözleriyle açıklama” olarak tanımlanabilir. Ayrıca bu tanıma, İsrâiliyat kabilinden bilgileri almama da eklenebilir.¹⁹⁵ Rivayet tefsirinin iki dönemi olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki rivayet dönemi olup; ikincisi tedvîn dönemidir. Rivayet dönemi, Hz. Peygamber’in döneminden başlamıştır. Öyle ki Allah Resûlü, sahâbenin anlayamadığı veya anlamakta zorluk çektiği ayetleri onlara açıklıyordu. Sahâbe de Hz. Peygamber’den öğrendiklerini diğer sahâbelere ya da onlarla aynı dönemde yaşamış tabiîn nesline aktarıyorlardı. Sahâbe içerisinde Hz. Peygamber’den nakil esas olmakla beraber İbn Abbas ve İbn Mes’ud gibi sahâbenin önde gelenleri bazen kendi görüşleri doğrultusunda da Kur’ân’ı tefsir etmişlerdir. Sahâbe neslinden sonra gelen tâbiîn de Hz. Peygamber’den kendilerine ulaşan bilgileri aktarıyor; ancak zaman zaman kendi görüş ve içtihatlarına da yer veriyorlardı. Rivayet döneminden sonra tedvîn dönemi gelmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere ilimler teşekkül etmeye başladığında tefsirin tedvini hadisin bünyesinde gelişmiştir. Kütüb-ü Sitte’deki tefsir babları bu durumun önemli bir delili sayılmaktadır. Kütüb-ü Sitte müellifleri, tefsire dair Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiînden nakledilen sahîh rivayetleri bir araya getirmeye gayret göstermişlerdir. Zaman içerisinde tefsir, hadisten ayrılarak müstakil bir hüviyet kazanmıştır.¹⁹⁶

Özetle; selef âlimleri, Kur’ân’ı tefsir etmek isteyen bir kimsenin öncelikle Kur’ân’ın kendisine başvurması gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü Kur’ân’ın mücmel bir ifadesi başka bir ayette açıklanabilir. Bu bakımdan selef âlimleri, Kur’ân metnini bir bütün olarak algılamışlardır. Bu durum İbn Teymiyye (ö. 728/ 1328) ile “*Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri*” şeklinde yöntemleşecektir.¹⁹⁷ Şayet bir ayetin açıklaması Kur’ân’ın kendisinde yoksa o

¹⁹⁴ Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, s. 121.

¹⁹⁵ Mustafa Dîb el-Buğa, **el-Vâdîhu fi ‘Ulumi’l-Kur’ân**, Daru’l-Kelime’t-Tayyib-Daru’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, Şam, 1998, s. 236.

¹⁹⁶ Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn**, c. I, s. 33-53.

¹⁹⁷ Fadl Hasan Abbas, **et-Tefsir ve’l-Mufessirûn: Esâsiyyâtuhu ve İtticâhâtuhu ve Menâhicuhu fi’l-Asri’l-Hadis**, Daru’n-Nefâis, Umman, 2016, c. 3, s. 60, 61; Halis Albayrak, **Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine**, Şule, Ankara 2015.

zaman Hz. Peygamber'in sünnetine başvurulması icab eder. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber, Kur'ân metninin ilk müfessiridir. Eğer ayetin açıklaması Kur'ân ve sünnette yer almıyorsa o zaman da sahâbenin sözlerine başvurulması gerekir. Çünkü onlar, Kur'ân'ın nüzûlüne bizzat şahit olmuş kimselerdir. Söz gelimi Abdullah b. Mes'ud'un "Yemin ederim ki Allah'ın kitabında, nerede nâzil olduğunu bilmediğim bir sûre ve kimin hakkında indiğini bilmediğim bir âyet yoktur. Bununla birlikte Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen ulaşılabilir birinin var olduğunu bilsem hemen ayağına gider, ondan faydalanırdım"¹⁹⁸ sözü bu durumu yeterli düzeyde açıklamaya yetmektedir.

1. Mehmed Efendi'nin Ayeti Ayetle Tefsir Etmesi

Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsirinde takip ettiği metot, yeni ve orijinal bir metot olmasa da meseleyi anlatışındaki üslûbu ve toplumun her bireyine bir anda hitap edebilmesi eserini önemli kılmaktadır. Felak sûresinin tefsirine dair olan bu çalışmasını okuyan herkes, kendi ilmî birikimince bir şeyler öğrenebilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif Mehmed Fevzî Efendi, Kur'ân ayetleriyle istidlalde bulunduğu zaman üç ayrı metot takip eder:

Birincisi: Mehmed Efendi'nin risalesinde esas konu Felak sûresinin tefsiridir. Ancak o, ayetleri tefsir esnasında başka konulara da girerek Kur'ân'ın diğer ayetlerini çalışmasına dâhil etmiştir. Diğer bir ifadeyle ayeti başka bir ayetle tefsir etmiştir ki bu, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilmesi anlamına gelmektedir. Onun takip ettiği bu metoda dair pek çok örnek verilebilir.

Örnek 1: Bilindiği üzere Felak sûresi beş ayetten oluşmaktadır. Müellif buradan hareketle sûrenin ayet sayısı kadar şerhli/kötü durumu ihtiva ettiğini söylemektedir. Bunu da Beyzâvî'ni tefsirinden hareketle yapmaktadır. Müellife göre [مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ] "Yarattığı şeylerin şerrinden"¹⁹⁹ ayetindeki "şer" kelimesi, genel olarak kötülükleri ifade ediyor. En büyük kötülük ise fitnedir. Bunu da

¹⁹⁸ Buhârî, "Fedâ'ilü'l-Kur'ân", 8.

¹⁹⁹ Felak 113/2.

“Fitne, öldürmekten beterdir²⁰⁰ ayetiyle delillendirmektedir. Diğer bir kötülük ise nefis kötülüğüdür. Müellif bunu, “Nefis kötülüğü emreder”²⁰¹ ayetiyle açıklamaktadır. Son olarak şeytanın şerri/kötülüğü üzerinde durulmaktadır ki bu durum da “Şeytan, insan için apaçık bir düşmandır”²⁰² ve “Ey Âdem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır, demedim mi?”²⁰³ ayetleriyle tefsir etmektedir. Görüldüğü üzere müellif, ayette zikri geçen “şer”den hareketle kelimenin beş şerli durumu/kötülüğü ifade ettiğini belirtmiş ve kelimeyi tefsir ederken diğer ayetlerden istiṣhatta bulunmuştur. Böylelikle müellif, ayeti diğer ayetlerle tefsir etme metodunu kullanmıştır.

Örnek 2: Mehmed Efendi, kalbin huşu duyması konusunda da ayeti başka bir ayetle tefsir etme yoluna gitmektedir. O, “Müminler ancak, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.”²⁰⁴ ayetini tefsir ederken şunları söylemektedir: “Kalbin ürpermesi, gözün yaşarmasını; ürpermemesi ise çokça gülmeyi doğurur. Nitekim Allah başka bir ayette, ‘Eğer biz bu Kur’ân'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.’²⁰⁵

Görüldüğü üzere Mehmed Fevzî Efendi, kalbin ürpermesini tefsir ederken Haşr buyurmaktadır.”²⁰⁶ 59/21. ayeti delil olarak getirmekte, diğer bir ifadeyle Kur’ân’ı Kur’ân metniyle tefsir etmektedir.

İkincisi: Mehmed Fevzî Efendi’nin Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmede kullandığı ikinci metot şöyledir ki o, öncelikle ayeti ve tefsirini zikrediyor, ardından ayetin içerisinde doğrudan bahsedilmeyen başka bir konuya başka ayetleri delil getiriyor. Diğer bir ifadeyle tefsir edilen ayetin konusunun dışına

²⁰⁰ Bakara 2/191.

²⁰¹ Yûsuf 12/53.

²⁰² Yûsuf 12/5.

²⁰³ Yâsîn 36/60.

²⁰⁴ Enfâl 8/2.

²⁰⁵ Haşr 59/21.

²⁰⁶ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 26.

çıkarak başka konuları açıklıyor, bunu da başka ayetlerle istiṣhadda bulunarak yapıyor.

Örnek 1: Müellif, Kur’ân metninde; “Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun”²⁰⁷ buyurulduğunu ifade ettikten sonra şöyle demektedir: “Şayet ilim öğrenmekten kaçınılırsa yaş kemale erdikçe pişmanlık oluşabilir. Ancak o pişmanlık yarın fayda vermeyebilir. Nitekim Allah, ‘Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak hasredeceğiz’²⁰⁸ buyurmaktadır.” Mehmed Efendi, genç yaştan itibaren ilim öğrenilmesi gerektiğini, şayet bu yapılmazsa ileride pişman olunabileceğini söyledikten sonra bu durumu, Taha 20/124. ayetle delillendirmektedir; ancak iki ayet arasında doğrudan bir bağlantı bulunmamaktadır.²⁰⁹

Örnek 2: Mehmed Fevzî, [قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ] “De ki: Sabahın Rabbine sığınırım”²¹⁰ ayetindeki [أَعُوذُ] “sığınırım” kelimesini tefsir ederken, bu cümlemin inşâ cümlesi mi yoksa haber cümlesi mi olduğu tartışmasına girmekte ve cümlemin lafız olarak inşâ; mana olarak ise haber cümlesi olduğu sonucuna varmaktadır. Çünkü ona göre, haberi verenin [Allah] kastı, hüküm ya da Allah’ın onu bildiği konusunda muhatabı şahit kılmasıdır. Ayrıca o, Allah’ın bunları bilmesine ihtiyacı olmadığını; zira, onun zâhir ve bâtın [gizli] olan herşeyi bilebileceğini söylemektedir. Bunu da; “O, önlerindeki ve arkalarındaki (dünyadaki ve ahiretteki durumlarını) bilir. Onların bilgisi ise Rahmân’ı kuşatamaz”²¹¹, “Allah, yaptıklarınızdan haberdardır”²¹², “Sözünüzü ister gizleyin, ister açığa vurun; bilin ki O, kalplerin içindekini bilmektedir”²¹³ ve “Allah, rahimdekini bilir”²¹⁴ ayetlerini delil göstererek yapmaktadır. Buna göre müellif, cümlemin inşâ cümlesi mi yoksa haber cümlesi mi olduğu tartışmasından Allah’ın her şeyi bilebileceği ve hiçbir şeyin ondan gizlenemeyeceği konusuna

²⁰⁷ Nahl 16/43.

²⁰⁸ Taha 20/124.

²⁰⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 29.

²¹⁰ Felak 113/1.

²¹¹ Taha 20/110.

²¹² Haşr 59/18.

²¹³ Mülk 67/13.

²¹⁴ Lokman 31/34.

girmekte ve tefsir ettiği ayetle doğrudan ilişkisi bulunmayan ayetlerle de bu durumu delillendirmektedir.²¹⁵

Üçüncüsü: Müellifin Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsiri olarak zikrettiği üçüncü metotta önce konuya dair bazı bilgiler vermekte, ardından da bazı ayetleri konuya delil olarak getirmektedir. Söz gelimi o, “eğer temiz olanların zümresinden olmak istersen o zaman Allah’ı çokça an. Şayet Allah’ı çokça zikrederek temiz olanlardan olursan Allah da seni anar. Nitekim o, ‘öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım’”²¹⁶ buyurmaktadır. Görüldüğü üzere müellif, ayeti zikretmeden önce tefsir etmekte, daha sonra se ayeti delil getirmektedir.²¹⁷

Özetle diyebiliriz ki, müellifimiz Mehmed Fevzî Efendi, Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmeyi Felak sûresi tefsiri adlı çalışmasında bir metot olarak kullanmaktadır. Müellif, bazen ayetin tefsiriyle doğrudan ilgili ayetler zikretmekte, bazen doğrudan ilgilisi olmayan konulara girerek bu konularla ilgili ayetleri delil olarak getirmekte, bazen de ayeti zikretmeden evvel tefsir etmekte ardından ayetin metnini vermektedir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla o, bu metottan çok az faydalanmıştır.

2. Kur’ân’ı Sünnetle Tefsir Etmesi

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, kitabında aktardığı hadislerin çokluğu yanında bazen de bu hadis ve rivayetleri ayetlerin tefsirinde kullanmıştır. Örneğin; “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!"”²¹⁸ ayetlerini tefsir ederken Hz. Peygamber’in “yaratının değil; yaratılmışların üzerinde tefekkür edin” sözünden

²¹⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 37.

²¹⁶ Bakara 2/152.

²¹⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 34.

²¹⁸ Âl-i İmran 190, 191.

faydalanmakta; böylelikle ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in kavlini kullanmaktadır. Diğer bir ifadeyle ayeti, hadis metniyle tefsir etmektedir.²¹⁹

Diğer bir örnek: Müellif, “Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden”²²⁰ ayetini yorumlarken şunları söylemektedir: “Bazı müfessirler, ayette geçen [غَاسِقٍ] kelimesinden kastedilen ‘ışığı tamamlayan aydır’ demişlerdir. Yine, [إِذَا وَقَبُ] ibaresinden kastedilen ise ‘ayın batması, ışığının yok olup kararmasıdır.’ Bunu da Hz. Aişe’nin “Allah Resûlü, bir gece elimi tutup aya doğru tuttu, sonra da ‘Ey Âişe! Bunun şerrinden Allah'a sığın çünkü bu o, [غَاسِقٍ إِذَا وَقَبُ] karanlığı çöktüğü zaman gecedir.’²²¹ hadisinden faydalanarak söylemişlerdir.” Müellif Mehmed Fevzî Efendi, bu bilgiyi aktarırken kendisinin de ifade ettiği üzere Beyzâvî’nin tefsirinden istifade etmiştir.²²²

Örnekte görüldüğü üzere Beyzâvî, ayetin tefsirinde hadis metninden yararlanmıştır. Diğer bir ifadeyle ayeti hadis metniyle tefsir etmiştir. Dolayısıyla da Mehmed Efendi de ayeti hadisle yorumlama yoluna gitmiştir.

Mehmed Efendi, kitabını yazarken hadis metinlerini çokça kullansa da hadis metinlerini ayet tefsirlerinde çok fazla kullanmamıştır. Diğer bir ifadeyle kitabında “ayetleri hadis/sünnetle tefsir etme” metoduna başvursa da bunu çok az ayet için yapmıştır.

3. Ayeti Şiirle Tefsir Etmesi

Ş‘ar kökünün; (i) sabit olmak; (ii) bilmek (ilim) ve işâret (‘alem) olmak üzere iki kök manası vardır: Birinci manadan olarak saç, kıl anlamında eş-şe‘aru (müfr. şe‘aratün; çğl. eş‘âr) kelimesi kullanılır. Mustafevî’ye göre bu maddenin tek kök anlamı; bir şeyin etrafında olup, ondan ortaya çıkan veya ona bitişik olan, incelik ve rekâket demektir.²²³ eş-Şe‘ar; canlının cildinde ortaya çıkan tüy ve kıl için veya uygun arazide ortaya küçük ağaçlar ve arpanın gövdesinden

²¹⁹ Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 26.

²²⁰ Felak 113/3.

²²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûtî ve diğerleri, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, 40: 328.

²²² Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 83.

²²³ Hasen Mustafevî, *et-Tahkîk fî Kelimâti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, 87-93.

meydan gelen ince habbe, elbisenin altına giyilen, bedene bitişik olan ince (iç) elbise, savaşta bir grubun kullandığı özel gizli alâmetler ve içteki ince hisler için kullanılması bundandır. Kök manada ifade edilen kayıtlar, bütün kullanımlarda göz önünde bulundurulması gerekir. *Şu'ûr* ince anlayış manasınadır. *eş-Şe'âiru li'l-lâh* Allah'ın azameti, celâli ve saltanatı etrafında incelikle anlaşılan şey manasınadır. Ayetlerde geçen *şe'âir* kelimelerini; Allah'ın makamı büyüklüğü ve azameti etrafında, latif alametler, ince ayetlerle anlaşılan şeyler olarak tefsir etmemiz mümkündür. *Meş'ar* kelimesinin mastarı ve ism-i mekân ya da ismi zaman olan *meşâ'ir* kelimesi *şe'âir* kelimesinden daha geneldir. *Şe'âirin* kendisinde ortaya çıktığı mekânlar ve kaynaklara delâlet eder. *el-Meş'aru'l-harâm* da bunlardan biridir.²²⁴

Ş'ar kökü birinci baptan *şa'artü bi's-şey'i şu'ûr^{an}* ve *şi'r^{an}* ve *şi'rat^{en}* şeklinde “bildim” anlamında kullanılırken; *leyte şi'ri* ifadesi “keşke bilseydim” anlamındadır. Kökün beşinci baptan kullanıldığı da ifade edilmektedir. İf'âlden *eş'artü'l-bedenete iş'âr^{an}* devenin hörgücünü boncuk takıp işaretlemek manasınadır.²²⁵

Ş'ar kökü Kur'ân'da değişik manalarda kullanılmıştır. Bazı ayetlerde sülâsî muzari formunda; hissetmek, bilmek, farkına varmak anlamlarında kullanılmıştır. Kök, *şiiir* ve *şair* anlamında kullanıldığı yerlerde olumsuz bir mana içermektedir. Kur'ân'ın eşsiz belâğati ve Peygamberin Arap dilini çok iyi kullanıyor olması, Peygamber'in ve Kur'ân'ın şair – şiiir diye yaftalanmasına neden olmuştu. Buna karşılık, YâSîn 69'da Hz. Muhammed'e indirilenin şiiir olmadığı; Hakkâ 41'de de Kur'ân'ın “şair sözü” olmadığı ifade edilmiştir. Enbiyâ 5, Sâffât 36 ve Tûr 30'da da aynı tema işlenmektedir.

Bütün bu ayetlerde şiiirin kendisi kötülenmemekte; aksine ayetlerin tamamı müşriklerin iddialarına reddiyeler içermektedir. Ayetlerin bağlamı incelendiğinde bu durum daha açık bir şekilde görülebilecektir. Öyle ki bu ayetlerde Kur'ân'dan bahsedilmekte, onun şiiirsel bir kitap olmadığı vurgulanmakta, Hz. Muhammed'in iddia edildiği gibi şâir veya kâhin olmadığı

²²⁴ İbn Fâris, Hamevî, Fîrûzâbâdî, “ş'ar” md.

²²⁵ Râğıb, İbn Manzûr, Hamevî, Fîrûzâbâdî, “ş'ar” md.

ifade edilmekte ve Kur'ân'ın hayal mahsulü olmayıp Allah'ın vahyi olduğuna işaret edilmektedir. Kur'ân'ın genelinde şiirden değil şâirden bahsedilmesi de bu anlattıklarımızı doğrular mahiyettedir.²²⁶

Erken dönemden günümüze Kur'ân metnini tefsir eden müfessirler, ayetlerin açıklaması ve anlamlarını ortaya koyması kabilinden Arap şiir ve beyitlerinden istifade etmişlerdir.²²⁷

Abdullah b. Mes'ud ya da Abdullah b. Abbas gibi sahâbenin önde gelen müfessirleri dahi, Kur'ân ayetlerini tefsirinde Arap şiirine başvuruyorlardı. Bilindiği üzere Kur'ân metninin pek çok yerinde Kur'ân'ın diline vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda; bazı ayetlerde “apaçık Arapça lisanıyla”²²⁸ vurgusu yapılmakta ve Kur'ân'ın Arapça olduğu zikredilmektedir. Arapça ise şiirle meşhur olmuş bir dildir. Esasen Allah, “biz onu [Kur'ân] Arap diline göre indirdik” buyurduğunda doğrudan olmasa da Arapça'nın şiir özelliğine işaret etmektedir.²²⁹ Çünkü Kur'ân metninin nâzil olduğu dönem ve ortamda Araplar, sözlü kültüre hâkimdi ve şiiri de çok iyi kullanıyorlardı. Tabir-i caizse Allah, Arapça'ya vurgu yaptığı ayetlerde “ey Araplar, bu Kur'ân'da sizin şiirler ürettiğiniz Arapça bir kitap! Eğer karşı gelebiliyorsanız bir benzerini getirin de görelim” demek istenmektedir.²³⁰

Mehmed Fevzî Efendî de Felak sûresinin tefsirine dair olan çalışmasında konular bağlamında görüşünü delillendirmek için Arap şiirine çokça başvurmuştur. Söz gelimi müellif, nefsin kötü hallerinden ve insan için amacından bahsettiği yerlerde İmâm Busîrî'nin şiirlerinden istifade etmiştir. Örneğin; İmâm Bûsîrî nefsin kötü hallerinden bahsederken şöyle demiştir:

من لي برد جماح من غوايتها كما يرد جماح الخيل بالجم²³¹

²²⁶ Abdurrahman b. Mu'aza eş-Şuhrî, *eş-Şâhidu's-Şi'iri fi't-Tefsiri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, Daru'l-Minhâc, Riyad, 1413, s. 35, 36.

²²⁷ Şuhrî, *eş-Şâhidu's-Şi'iri*, s. 5.

²²⁸ Şuara 26/195.

²²⁹ Şuhrî, *eş-Şâhidu's-Şi'iri*, s. 6.

²³⁰ Kur'ân'ın dili hakkında farklı yaklaşımlar için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ın Dili ve Retoriği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.

²³¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 13, 14.

“Azgın atları dizginleyen gem gibi kim nefsimin kötülüklerine gem vurabilir?!”

Müellif Mehmed Efendi, Arapça’nın dışında bazen de Farsça şiirlerle istişhadda bulunmaktadır. Söz gelimi; nefsin kötülüklerinin defedilmesi bağlamında Nûrûddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî’nin²³² (ö. 898/1492) şiirlerinden istifade etmektedir. Örneğin: Allah ruhunu şad etsin el-Câmî nefsin kötülüklerinin tedavi edilmesinde şöyle demiştir:

هجوم نفس و هوا كه ز ساه شيطانند جوزور بردل مرد خدا برست آرند
بجز جنود حكايات رهنما يانرا چه تاب آنكه برآن رهنمان شكست آرند

“Şeytanın askerlerinden olan heva ve nefsin saldırıları, mümin kalbi kuşatırsa; evliya-i kiramın hikayelerini okuma dışında onları kim yenebilir ki?!”

Görüldüğü üzere müellif bazen Arapça bazen de Farsça şiirlerden istifade etmektedir. Bu iki örnekte mülâhaza edildiği üzere Mehmed Efendi, farklı dillerden de olsa iki farklı şiiri konu birliği çerçevesinde ele alabilmektedir. Öte yandan müellif, Farsça şiiri zikrettiği yerde Arapça açıklama yaparak Farsça bilmeyenlerin de istifade etmesini sağlamıştır. Farklı dillerden şiir örnekleri getirmesi her iki dile de hâkim olduğunu göstermektedir.²³³

Kitapta bu türden şiir ve beyitleri okuyan bir kimse bunların vaaz ve irşad amacıyla zikredildiğini ve tasavvuf üslubunun hâkim olduğunu görecektir. Nefsi tezkiye ve kötülüklerine gem vurma bütün tasavvufî tarikatların üzerinde durduğu bir husustur. Şöyle ki, tasavvuf erbâbı kimseler, “kim nefesini kötü, azciyet sahibi, sonu gelecek ve kıymetsiz olarak bilirse Rabbini izzet sahibi, sonu gelmeyen ve her şeye gücü yeten olarak bilir” ya da “nefis, bedene hareket veren bir cisim olmaksızın sadece bir cevherdir. Eğer nefis, bedenın zâhirine ve bâtınına hâkimiyet altına alırsa kişinin nefisini terbiye etmesi ona fayda sağlamaz” veyahut da “benlik ve nefis üstünlüğü olan kişilere nasihat acı gelir,

²³² Nakşibendî tarikatına mensup İranlı âlim ve şair. Hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Okumuş, “Abdurrahman Câmî”, **DİA**, İstanbul 1993, VII, 94-99.

²³³ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 14.

yasaklanan işler ise onların kalplerine güzel ve cazip görünür” türünden cümleler sarfederek nefisin kötü bir şey olduğunu ve insanın akıbetini tehlikeye düşürdüğünü ifade etmişlerdir.²³⁴

Müellif, zikrettiği şiir ve beyitlerin neredeyse tamamında bu hususa dikkat çekmek istemiştir. Bazı örnekler:

Bûsîrî şöyle demiştir:

وخالف النفس والشيطان واعصهما وان هما محضاك النصح فاتهم

“Nefis ve şeytan isyan etmişlerdir ki, o ikisine artık nasihat fayda vermez.”²³⁵

Ferîdüddin Attâr²³⁶ (ö. 618/1221) da şöyle demiştir:

نفس وشيطان می برندا زره ترا تابیندا زند اندرجه ترا

“Şeytan ve nefis, seni ucu bucağı gözükmeyen karanlık bir kuyuya atmak ve seni doğru yoldan saptırmak için çalışıyorlar.”²³⁷

Mehmed Fevzî Efendi, tefsir çalışmasında zikrettiği şiir ve tasavvufi beyitlerin tamamında nefsin kötü hallerinden ve kişiye olan zararından bahsetmektedir. Onun bu türden bir üslup içerisinde olması ve tasavvufi şiire dair örnekler vermesi, kendisinin de tasavvufi bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ferîdüddin Attâr’dan aktardığı başka bir beyitte şöyle denilmektedir:

ای برادر کر توهستی حق طلب جز بفرمان خدا مکشای لب

“Ey Kardeşim! Eğer Hakk’ı arzuluyorsan o halde dilinden zikrullah ve kelâmullah eksik olmasın. Çünkü yalan, gıybet, iftira gibi nice kelimeler vardır

²³⁴ Bedî’â Muhammed Abdullah, **en-Nakşibendiyye: Neşetuhu ve Tetavvuruhu leda’l-Etrâk**, ed-Dâru’s-Sekâfiyye, Kahire, 2009, s. 53. Nefis terbiyesi hakkında bkz. Hakîm Tirmizi, **Nefs Terbiyesi**, trc. Mehmet Zâhit Tiryaki, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014.

²³⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 14.

²³⁶ İranlı meşhur şair ve mutasavvıf. Detaylı bilgi için bkz. M. Nazif Şahinoğlu, “Ferîdüddin Attâr”, **DİA**, İstanbul 1991, VI, 95-98.

²³⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s.14.

ki Allah’a hizmet yerine isyan içerir. Allah katında makbul olan zikirdir, Kur’ân’ı her daim tilavet etmektir.”²³⁸

Tasavvuf erbâbı, dilin vazifesinin zikir olduğuna ve Allah’ı anmaktan başka görevinin bulunmadığına inanırlar. Onlar, zikrullahı çok ehemmiyet verirler.²³⁹

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Hâfız-ı Şîrâzî’den²⁴⁰ (ö. 792/1390 [?]) naklettiği bir beyitte insanın ömrünü faydalı ve hayırlı işlerle geçirmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çünkü kişiye ahirette, dünyada yaptığı faydalı işler sevap getirecektir. Hâfız-ı Şîrâzî şöyle demiştir:

وقت عیش وموسم وهنكام شراب پنج روز ایام فرصت راغنیمت دان هلا

“Hayatın zamanı, mutluluğun vakti ve şarap içmenin mevsimi, sadece beş gündür. Süreleri bitmeden bunlardan faydalan.”²⁴¹

Mehmed Fevzî Efendi, zikrettiği şiirlerde bir mürşide uyulması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu mürşid, müritlerine Allah’ın huzurunda ağlanılması ve huşu duyulması gerektiğini emreder. Müritlerin gözlerinden ya su ya da kan gözyaşları gelir. Su gözyaşı, avamın gözyaşı; kan ise havâssın gözyaşısını temsil eder. Çünkü havâssın gözyaşları, Allah’a duydukları aşk ile yanar. Müellif bunu söyledikten sonra huşu konusuna delil olması için Hâfız-ı Şîrâzî’nin şu beyitlerini örnek vermektedir:

بمی سجاده رنگین کن کرت بیرمغانکوید که سالک بی خبر نبود زراه ورسم منزلها

“Mürşidu’l-Kâmil, eğer sana seccadeni kan gözyaşı ile boya derse, onu dinle. Çünkü mürşid, Allah’a giden yolda asla gâfil olmaz!”²⁴²

Mehmed Efendi bu beyti, ifade ettiği sözlerine delil olarak zikretti. Müellif, kitabında genel olarak takip ettiği üslûpta ibarelerine yer verdiği Farsça

²³⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 15, 16.

²³⁹ Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Havâzin, **er-Risâletu'l-Kuşeyriyye**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s. 256-258.

²⁴⁰ İran’ın önde gelen lirik şairlerinden. Bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Hâfız-ı Şîrâzî”, **DİA**, İstanbul 1997, XV, 103-106.

²⁴¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 22.

²⁴² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 23.

şairleri Arapça olarak açıklıyor. Buna ek olarak Mehmed Fevzî Efendî, bazen de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273)²⁴³ şiirlerinden istişhadda bulunmuştur. Örneğin: Mevlânâ, *Mesnevi-i Şerîf*'te şöyle demiştir:

ان رأيتم ناصحين انصفوا بادروا التعليم لا تستكفوا

“Nasihat verenleri gördüğünüzde toplanın, hemen öğrenmeye koyulup geri durmayın.”

Mehmed Efendi, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden aktardığı bu beyti zikrettikten sonra şöyle de bir yorum yapmıştır: “Mevlânâ, beytin ilk cümlesinde, [tasavvuf erbabının] ‘sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir’ ayeti²⁴⁴ gereğince nasihat etmeyle emrolunduklarını söylemiştir.”²⁴⁵

Müellif bunu söylerken Kur’ân ve şiir arasında bir bağlantı kurmuştur. Öte yandan Mehmed Efendî, Mevlânâ'nın beytini aktarırken “Mevlânâ” demekle yetinip tam ismini zikretmemiştir. Ayrıca kitabının adını da *Mesnevi-i Şerîf* şeklinde vermiştir.

Müellif; Kur’ân ve dinî, tasavvufî ve vaaz içeren şiirler arasında kurduğu bağlantıya bir diğer örnek olarak Sa’dî-i Şîrâzî’yi²⁴⁶ (ö. 691/1292) vermektedir. O, Sa’dî-i Şîrâzî’nin şu sözlerini örnek kabilinden vermektedir:

هر نفسی له فرومیرود ممد حیاتست

“Nefes alan kişinin içerisine [karnına] çektiği her nefes hayatı uzatandır.”

وجون برمی آید مفرح ذات

“İnsanın kendi karnından çıkardığı her nefes kişiye ferahlık verir.”

وبرهر نعمتی شکری واجب

²⁴³ Mevleviyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, âlim ve şair. Bkz. Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 441-448.

²⁴⁴ Ankebût 29/45.

²⁴⁵ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 28.

²⁴⁶ Sa’dî-i Şîrâzî, Fars edebiyatının en büyük şairlerinden. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çiçekler, “Sa’dî-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407.

“Her iki nimet durumunda da [‘bana şükredin, nankörlük etmeyin’ ayeti²⁴⁷ gereğince] şükretmek vaciptir.”

Müellif, beyitleri zikredip açıkladıktan sonra ayeti de verip beyitler ile Kur’ân arasında bir bağlantı kurmuştur.²⁴⁸ Öte yandan Mehmed Efendi’nin kitabında şiirler zikretmesi ve bu şiirler ile Kur’ân metni arasında doğrudan bağlantı kurması, büyük oradan Bursevî’nin üslubuna benzemektedir. Zira o da tefsiri Rûhu’l-Beyân’da bu üslubu takip etmiş ve çokça şiir zikretmiştir.²⁴⁹

Mehmed Efendi, bazen de şâirin adını vermeden [قال الشاعر] “şâirin biri dedi ki” şeklinde bir üslup benimsemiştir. Örneği: Şâirin biri dedi ki:

ای علیم راز مادانا تویی وای نکهیان حال ما بینا تویی

“Ey Rabbimiz! Sırlarımızı ve gizli hallerimizi bilensin. Bizi görüp gözetensin sen!”²⁵⁰

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, herhangi bir konudan bahsederken de şiir örnekleri verebiliyor. Söz gelimi, haccın her bir menâsikinin hikmetlerini anlatırken şâirinin ismini vermediği şiirler zikretmektedir. Bu bağlamda o şöyle demiştir: “Arafat’ta vakfe, Mina’da cemerât [şeytan taşlama] gibi haccın her bir rûknü, düşünüp akledenler için hikmetler içerir. Nitekim şâirin biri de buna vurgu yapmaktadır:

سیدی حملت جمرات الذنوب والأوزار / وقد رميتها في طاعتك بالإقرار إنك أنت الغفار

وأما الحكمة في حلق الرأس بمنى / ففيه حكمة يبلغ بها العبد جميع المنى

وذلك ان فيه يقظة وتذكيرا / لا يفهمهما إلا من كان عالما تحريرا

لان الحاج اذا وقف بعرفة وذكر الله عند المشعر الحرام/ وضحى بمنى وحلق رأسه وظهر بدنه من الأدناس والآثام

“Efendim! [Allah] Günah ve ağır yükümün cemerâtını taşıdım. ‘Sen günahları bağışlayansın’ cümlesini ikrârla onları yolunda fırlatıp attım. Saçı kesmenin öyle bir hikmeti vardır ki kul her şeyden nasiplenir. Çünkü bunda bir

²⁴⁷ Bakara 2/152

²⁴⁸ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 41.

²⁴⁹ Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, s. 57.

²⁵⁰ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 40.

hatırlatma ve uyarma vardır. Bunu da ancak kalbi açık olanlar bilebilir. Hacı kimse, Meş‘ari’l-Haram’da Allah’ı zikretmeli, kurbanını kesmeli, saçını tıraş etmeli, bedenini her türlü maddi manevi pislikten temizlemelidir.”

Hac vazifesinin ehemmiyetine ve hikmetine dair şiir yazarlardan başka biri de şöyle demektedir:

سيدي انت المقصود وانت الرب المعبود
اتيت اليك من جملة الوفود وطففت ببيتك المشهود

“Efendim! Sen maksudum, kendisine ibadet edilensin. Herkes gibi sana geldim, şâhit kılan evini [Kâbe] tavaf ettim.”²⁵¹

Özetle; Müellif Mehmed Fevzî Efendi’nin Felak sûresinin tefsirine dair yazdığı kitabında geçen şiirleri ve beyitleri inceledikten sonra müellifin şiirle istişhad metodunu çokça kullandığını gözlemledik. O, özellikle Mevlânâ, Hâfız-ı Şîrâzî, Feriduddîn Attâr gibi tasavvuf erbabının şiirlerine vâkıf bir kimsedir. Osmanlıca, Arapça ve Farsça şiir örneklerini beraber kullanabilmiştir. Öte yandan Farsça şiirleri zikrettikten sonra açıklamasını Arapça olarak yapmıştır. Ayrıca kitabında zikrettiği şiirleri, anlaşılır bir özellik taşımaktadır. Anlaşılmayan yerleri ise kendisi açıklamaktadır. Müellif, özellikle, lafızları kolay; ancak derin manalar içeren şiirler seçmeye özen göstermiştir.

B. Dirayet Tefsiri

Dilde; re’y akla, itikada ve düşünceye yönelik bir kavramdır. Tıpkı terim anlamda re’yin içtihad olarak tanımlanması gibi. Buna göre rey, akıl ve içtihatla tefsir etmek olup aynı zamanda derinliği olan ve aklın merkeze alınarak Kur’ânî lafızların manalarını anlama yoludur.²⁵²

²⁵¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 58.

²⁵² Âk, *Usûlu't-Tefsir*, s. 167.

1. Tefsir Alimlerinin Re'y ile Tefsirin Cevazı Hususundaki Görüşleri

İslam alimleri re'y ile tefsir etmenin cevâzı noktasında ihtilaf etmişlerdir: İslam alimlerinden bir grup re'y ile tefsir etmenin caiz olmadığını söylemiştir. Öyle ki bunlara göre müfessirin tefsir için gerekli bütün araçlara ve ilimlere sahip olması da bunu ortadan kaldırmaz. Zira onlar, müfessirin Hz. Peygamber'den veyahut da nüzule şahit olan sahabe ile ilimlerini sahabeden alan tabiundan geldiği sabit olan nakillere tabi olması gerektiği kanaatini paylaşmışlardır. Onların bu konudaki delilleri ise şöyledir:

- Bunlar, rey ile tefsir etmek esasında bir bilgi olmaksızın Allah hakkında konuşmak olduğunu, Allah hakkında bilgisizce konuşmak da yasak bir şey olduğuna göre re'y ile tefsir etmenin de aynı şekilde yasak olduğunu söylemişlerdir.
- Bunlar, Allah u Teâla'nın Hz. Peygamber'e "Sana zikri indirdik ki kendilerine indirileni onlara açıklayasın" ayetiyle²⁵³ beyân görevinin Peygamber'e nispet edildiğini söylemişlerdir. Buna göre de Kur'ân'ın manaları hakkında konuşmanın Peygamber dışındaki kimseler için uygun olmadığı anlaşılmaktadır.
- Tirmizî'nin merfu bir haber olarak naklettiği ve hasen gördüğü bir hadiste varid olduğuna göre Hz. Peygamber "*kim Kur'ân hakkında re'yi ile bir şey söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*" demiştir.²⁵⁴ Tirmizî'nin Cündüp'den naklettiğine göre Hz. Peygamber "*Kim Kur'ân hakkında re'yi ile bir şey söylerse isabet etse dahi hata yapmıştır*" demiştir.²⁵⁵
- Bunlar yine demektedirler ki; Sahabe ve tabiûn gibi seleften gelen nakillere göre bunlar Kur'ân'ın tefsirine büyük önem verirlerken kendi re'yleriyle Kur'ân hakkında konuşmayı uzak görmüşlerdir. Bunlardan bir tanesi olarak; Sait b. Müseyyeb'ten gelen bir nakildir. Ona haram ve helal hakkında bir soru sorulduğunda konuşur; bir

²⁵³ Nahl 16/44.

²⁵⁴ Tirmizî, "et-Tefsir", 1.

²⁵⁵ Tirmizî, "et-Tefsir", 1.

ayetin tefsiri konusunda ise sorulan soruyu sanki hiç duymamış gibi susardı. Bunun dışında selefin kendi re'yiyle Kur'ân hakkında konuşmadan uzak durduklarına dair delaletlerin olduğu birçok rivayet örneği bulunmaktadır.

Alimlerden diğer bir grup ise Kur'ân'ın re'y ile tefsir etmenin müfessirin bazı temel ilimler ve yardımcı disiplinlerle kuşanması halinde caiz olduğunu aşağıda zikredilen bazı delillerle sunmuşlardır:

- Bunlar demektir ki; Kur'ân'ın rey ile tefsirinin caiz olmadığı kabul edildiğinde bu durumda içtihadın da caiz olmadığı sonucu ortaya çıkar ki bu da birçok ahkâmın yokluğunu doğurur. Bu ise açık bir şekilde bâtıldır, zira içtihat kapısı bugüne kadar açık olmuş ve müçtehit kimseye de içtihadından dolayı bir ecir bulunmaktadır. Kaldı ki Hz. Peygamber bizlere Kur'ân'ın bütün ayetlerini tefsir ederken aynı şekilde bütün ahkâmı istinbât etmiş değildir.
- Yine Kur'ân'da rey ile tefsirin bu alanda mütehasıs kimseler için caiz olduğuna delalet eden birçok ayet bulunmaktadır. Buna örnek olarak “Kur'ân'ı hiç düşünmezler mi yoksa kalpleri kilitli mi bunların” ayeti²⁵⁶ verilebilir. Yine “Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır”²⁵⁷ ve “Halbuki Peygambere ve içlerinden emre salahiyyeti olanlara başvursalardı bu haberi arayıp duyarak yayanlar, elbette onlardan gerçeğini öğrenirlerdi”²⁵⁸ ayetleri örnek olarak verilebilir.
- Sahabenin bu konuda aktardığına göre onlar Kur'ân'ı re'yleriyle tefsir etmekte ve bazı ayetlerde de ihtilafa düşüyorlardı. Malum olduğu üzere Kur'ân ayetleri hakkında söylediklerinin bütünü Hz. Peygamber'den dinlemiş değillerdi. Eğer gerçekte Kur'ân'ın re'y ile tefsiri sakınılması gereken bir şey olsaydı bu durumda onlar buna

²⁵⁶ Muhammed 47/24.

²⁵⁷ Sad 38/29.

²⁵⁸ Nisa 4/83.

muhalefet etmiş ve Allah'ın haram kıldığı şeylere bulaşmış olacaklardı ki bu sahabe hakkında asla düşünölemeyecek bir olaydır.

- Yine ifade ettiklerine göre Hz. Peygamber Abdullah b. Abbas hakkında “*Allahım onu dinde fâkih kıl ve ona te’vili öğret*” diye dua etmiştir. Eğer te’vil tenzil gibi salt semâi ve nakle dair bir şey olsaydı bu durumda Hz. Peygamber’in Abdullah b. Abbas için yaptığı bu duada onu tahsis etmesinin bir önemi kalmayacaktır. Bu da göstermektedir ki Hz. Peygamber’in Abdullah b. Abbas hakkında yaptığı duada zikredilen te’vil semâi ve naklî kaynağın dışındaki hususlardır ki bu da re’y ile tefsir ve içtihatdır.

Ancak her iki grup alimin de delilleri tahlil edildiği taktirde aralarındaki ayrışıklığın hakiki değil lafzî olduğu anlaşılacaktır. Buna göre bu konudaki görüş iki kısımdır: Bir kısma göre Arap dili ve diğer bileşenleri üzerinde cereyan eden ancak Kitap ve Sünnet ile tefsirin temel kaidelerine uyan re’y çeşididir ki bu caiz olandır. Re’y ile tefsiri caiz görenlerin bu konudaki görüşleri de bu bağlamdadır. Diğer kısım ise Arap dili ve kaidelerine, edille-i şerriyyeye uymayan ve tefsirin şartlarını sağlayamayan re’ydir ki bu yasaklanan ve kınanan re’y çeşididir.²⁵⁹

2. Müellifin Tefsirinden Dirayete Dair Bazı Örnekler

Mehmed Fevzî Efendi, dilsel üslûb çeşitleri ve ayetlerde genel mündemiç bulunan arabî dil kaideleri üzerine çok fazla düşmemiş ve bunlarda boğulmamıştır. Bu durum onun dilin ince ve esrârlı yapısına muttali olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine bunun sebebi onun tefsiri boyunca insanların avâm tabakasına hitap etmesidir. Bundan dolayı tefsirinde bu dilsel bilgilere yönelik açıklamalar çok az yapılmışsa da tamamen ihmal edilmiş değildir. Örneğin; Mehmed Fevzî Efendi şöyle demektedir: “Ey Müslüman topluluğu bildiğiniz üzere bizim bu ilim faaliyetimiz dil kaideleri ve bunların manalar üzerindeki yapısı ile ilgili değildir. Ders faaliyetimiz bir ramazan dersidir. Bu

²⁵⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **İlmü’t-Tefsir**, Daru’l-Ma’rife, Kahire, t.y., s. 47-51.

ders, dinleyenlerin ibret ve nasihat almaları için hadisler ve selefin bize naklettikleri üzerinedir. Ancak yine de bazen cüzî kelimelerle ilgili nakiller bulunmaktadır ki bunların da temel amacı maksada dikkat çekmektir.²⁶⁰

Nahvî konular sadece müellif tarafından ulaştırılması hedeflenen insanlara anlatma ve onları irşad etme fikrine yardımcı unsur mesabesi dışında ise zikredilmez. Beyan ettiği yerlerde de bunu özlü bir biçimde yapar. Mesela “Size gökten faydalı bol yağmurlar yollar” Nuh 11. Ayetinde, مَزَارًا lafzının mübalağa sigasında ism-i fail formunda geldiğini kaydetmektedir.²⁶¹ Muhtemelen müellifin fiil vezninde geldiğini kaydetmesinin temel sebebi ayette nimetlerin fazla olmasına işaret etmeye yöneliktir. Çünkü önceki ayetteki nimetlerin var kılınması, bulutların yağmur yağdırmaya elverişli kılınmasına dairdir. Nitekim Fahreddin Râzi de bu manaya işaret etmiştir.²⁶²

Yine benzer şekilde Mehmed Fevzî bazı kelimelerin Kur’ân’daki kullanımlarını zikretmeden önce kelimelerin dilsel yapısı ve iştikakı gibi hususları açıklamada geri durmamıştır. Buna bir örnek olarak felâk kelimesini açıklamasıdır ki o bu kelimenin mana itibariyle bir şeyin ayrışması manasına gelen meful manasında mastar olduğunu kaydetmektedir. Bu da kelimenin genel manasının tercih edildiğine bir işaret sayılır.²⁶³ Müellif bu tercihinde bulurken Beyzâvî ve Zemahşeri gibi müfessirlerin görüşlerinden hareketle böyle bir tercihte bulunmaktadır.²⁶⁴

Müellif bazen de bir kelimenin pek çok anlamı olmasına rağmen hiçbirini zikretme gereksinimi hissetmeden ve tercih sebebini de açıklamadan bir tercihte bulunmaktadır. Söz gelimi, “biz de mutlaka sana karşı onun gibi bir sihir yapacağız. Bunun için seninle bizim aramızda; uygun bir yerde, senin de, bizim de caymayacağımız bir buluşma vakti belirle” ayetinde geçen [سوى] kelimesini

²⁶⁰ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 37.

²⁶¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 52.

²⁶² Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Daru'f-Fikr, Beyrut, 1981, c. XII, s. 18.

²⁶³ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 45.

²⁶⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Hadis, Kahire, t.y., c. VI, s. 464; Ebûs-Suûd Efendi, *İrşâdu Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Mektebetu Riyad el-Hadîse, Riyad, t.y., c. V, s. 592.

açıklarken böyle bir metot uygulamıştır. Ona göre bu kelime ya iki mesafe arasındaki orta nokta veya yüksekliği yahut da alçaklığı gözün bakmasını engellemeyecek düz yer anlamındadır.²⁶⁵

Bu, bir nevi yerin sıfatıdır. Mehmed Fevzî Efendi'nin sadece bir vechini açıkladığı bu kelime, Râzî'nin tefsirinde dört ayrı vecih/anlam ile kullanılmıştır ki²⁶⁶

Mehmed Fevzî Efendi bunlardan hiçbirine yer vermemiştir. Müellifin kelime izahı yaptığı diğer bir örnek de “Mûsâ, onlara şöyle dedi: “Yazıklar olsun size!” ayetinde geçen [ويْلَكُمْ] kelimesidir. Ona göre bu kelime azap ve helak anlamında kullanılmıştır.²⁶⁷

Diğer bir örnek, “şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, andolsun onu Allah korkusundan saygı ile baş eğmiş, parça parça olmuş görürdün. İşte Biz, belki düşünürler diye, insanlara böyle örnekler veririz” ayetinde geçen [متصدعا] kelimesidir ki müellife göre bu parça parça demektir.²⁶⁸

Müellif, Felak sûresinin tefsirine dair çalışmasında bazen de görüşünü destekler mahiyette i'rab konuları üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda o şöyle demektedir: Şunu bil ki [قل] kelimesi Allah'tan bir emir olarak Hz. Peygamber'e söz, konuşma ve benzeri şeylerle Allah'a sığınmasına yöneliktir. Konuşma ve bunu dilinle telaffuz edişin bir dua olup senin sihir ve diğer belalardan gelecek şeylerden korunma ummasıdır.²⁶⁹ Bu ifadeler esasen Maverdî'nin felâk suresinin [قل] ile başlamasının sebebi üzerinde durduğu kısma dair gibidir. Maverdî şunu söylemektedir; sure قل kelimesi ile başlamıştır zira Allah u Teala peygamberine bunu söylemesini emretmektedir.²⁷⁰

Yine benzer şekilde müellif [أعوذ] kelimesinin nahvî durumu ve i'rabı hakkında da çeşitli bilgiler vermektedir. Bu meyanda şunları ifade etmektedir;

²⁶⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5.

²⁶⁶ Râzî, **et-Tefsiru'l-Kebîr**, c. XII, s. 72.

²⁶⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 6.

²⁶⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 26.

²⁶⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 15.

²⁷⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. VI, s. 377.

[أعوذ] kelimesi muzari bir fiil olup faili [انا] zamiridir.²⁷¹ Bu failiyle birlikte toplu olarak fiilî cümledir. Cümle de ya ihbâri ya da inşâidir, [قل أعوذ] ifadesi de lafzen haberi; dua olması açısından da inşâidir. Çünkü bunu haber verenin ileticinin temel hedefi muhatabın bir fayda alması veyahut da onun bu konuda bilgilenmesini sağlamaktır.²⁷²

Müellif, çalışmasında çok olmamakla beraber bazen de belağî nüktelere yer vermektedir. Belağî nüktelere çokça yer vermemesinin temel sebebi, tefsirini vaaz ve irşad amacıyla kaleme almasından ötürüdür. Örneğin; Allah, Felak sûresine başlarken isminin Rab olarak anılmasını emretmiştir. Peki bunun hikmeti nedir? Kur'ân bütün kitapların en şerefliisidir. Okunması sevap olan tek kitaptır. Bundan ötürü bu kitap okunmaya veya bir ayeti telaffuz edilmeye başlandığında alemlerin Rabbi olan Allah'ın adıyla başlanması uygundur. Diğer bir ifadeyle Kur'ân'ın mübarek bir kitap oluşundan ötürü Allah, Felak sûresinde adının anılmasını emretmiştir.²⁷³

Müellif, Felak sûresinde özellikle “felak” kelimesinin kullanılması sebebine değinmektedir. Diğer bir ifadeyle müellif, felak kelimesinin neden seçildiğine açıklık getirmeye çalışmaktadır.²⁷⁴ O bu konuda öncelikle Beyzâvî'nin açıklamasını zikretmektedir. Beyzâvî'ye göre ayette felak kelimesinin tahsis edilmesi, “sabah ile alemin halinin değişmesi, gecenin karanlığı yerine gündüzün nuru yer alması, felak [sabah] vaktinin kıyametin ilk vaktini hatırlatması ve gecenin ardından gündüz yaratmaya kadir olan Allah'ın kendisine sığınan kulunu da her türlü kötü durumdan korumaya kâdir olması” sebebiyledir.²⁷⁵

Mehmed Fevzî Efendi, bir Kur'ân kelimesi olan “felak”ın tahsis manası üzerinde dururken -ki genellikle Beyzâvî'nin görüşlerini tekrar etmektedir-, tahsisin sebebi ve tercih ettiği görüşü neden tercih ettiğini de açıklamaktadır. Bu bağlamda o, şöyle demektedir: “Felak kelimesinin sabah vakti anlamında tahsis

²⁷¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 37.

²⁷² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 37.

²⁷³ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 40.

²⁷⁴ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 49.

²⁷⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 50.

edilmesinde başka bir nükte vardır ki o da kıyamet gününün sabahına benzemesidir. Bundan ötürü de Beyzâvî bu kelime hakkında, ‘kıyamet gününün başlangıcıyla uyum arz etmektedir. Çünkü insanlar geceleri ölümler; evleri de kabirler gibidir. Onlar bir kimse evinden atın üzerinde çıkar; bir kısmı da yürüyerek. Kıyamet sabahı da gecenin sonundaki sabah gibidir.’²⁷⁶

Müellife göre felak kelimesinin sabah anlamında tahsis edilmesinde başka nükteler de vardır. O, devamında şöyle demektedir: “Önceki nükteye göre Allah kuluna tabir-i caizse, ‘ey kulum! şer odakları sana saldırdıklarında onlardan Allah’a sığın. Sakın seni onlardan kurtaramayacağım ve onlardan koruyamayacağım vehmine kapılma. Benim gecenin karanlığını sabahın nuruyla giderebilmeye kâdir olduğumu görmüyor musun?! Seni nasıl olur da şer odaklarından korumaya güç getiremem?! Bana yönel ve benim kapıma sığın.’ Bu bağlamda Beyzâvî de ‘geceki karanlığı gidermeye güç yetiren Allah, şerden de korumaya kâdir ve muktedirdir.’”²⁷⁷

Müellife göre tahsisin diğer bir nükte-i sebebi, hasetçinin şerrinden Allah’a sığınmadır. Bu konuda şöyle demektedir: “Şayet hasetçinin şerrinden korunmanın sadece hasetle tahsis edilmesinin sebebi nedir diye sorarsan, şöyle derim: ‘Kul, Allah’a sığındığında, hasetçinin kendisinden değil hasedinden Allah’a sığınır. Çünkü hasetçi de bir insandır. Sana maddi açıdan işkence eden biri değildir. O kimseden haset sâdır olduğunda o hasedin kendisinden Allah’a sığınır.’”²⁷⁸

Son olarak müellif, felak sûresinin kıraatine dair de bir yerin dışında bilgi vermemektedir. O, sadece “ve hased ettiği zaman hasetçinin şerrinden” ayetini tefsir ederken kıraat konusuna girmektedir. Buna göre ayetin sonunda vakf edilip [durulup] tekbir getirildikten sonra Nâs sûresine geçilmelidir. Çünkü vasl [geçiş] yapılması halinde, yani, Felak ve Nâs sûreleri birleştirilerek okunması beraberinde bir takım anlam yanılgılarını da getirir.²⁷⁹

²⁷⁶ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 60.

²⁷⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 65, 66.

²⁷⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 90.

²⁷⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 90.

Kıraat âlimi, Bezzî, Felak sûresinin kıraat vecihlerini açıkladığı yerde bir vecih de şöyle ifade etmektedir: “Bir vecih de Felak sûresinin tüm ayetleri arasında vasl, yani geçiş yapıp son ayetin sonunda vakfedilmesi ve sonrasında tekbirle beraber besmelenin okunup Nâs sûresine geçilmesidir.”²⁸⁰ Enbârî de “Felak sûresinde kesin olarak vakfedilmesi yani durulması gereken yer son ayetin sonudur” der.²⁸¹

Görüldüğü üzere müellif, eserinde dilsel açıklamalara çok fazla yer vermemektedir. Bu türden bir açıklama getirirken de genellikle Beyzâvî’den faydalanmıştır. Kıraat konusunda ise sadece sûrenin sonunda nasıl geçiş yapılması gerektiği hakkında bilgi vermektedir.

II. Müellifin Sünneti Anlamadaki Konumu

A. Sıhhat Derecesi Açısından Hadisleri Rivayet Etmesi

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinin tefsirine dair yazdığı risalesinde hadis literatüründen oldukça faydalanmıştır. Risalede, hadis ve rivayetler önemli bir yer kaplamaktadır. Müellif, meselelerin anlaşılması amacıyla hadis metinlerine başvurmakta, bu durumu da şöyle açıklamaktadır: “Ey Müslümanlar, sizin de bildiğiniz gibi sohbetimiz [dersimiz] gramer ya da sarf veyahut da belağat değil! Bizim sohbetimiz Ramazan sohbeti. Amacımız insanların ders alabilmeleri. Bu da Hz. Peygamber’in sahih sünnetinden alıntılar yapmak şeklinde olur.”²⁸²

Mehmed Efendi, hadis metinlerini naklederken genel olarak senet zincirini hazfetmekle [silmek] beraber çok nâdir de olsa râvînin ismini zikreder. Sözelimi, vahyin başlangıcıyla alakalı rivayeti aktarırken “Hz. Peygamber’in eşi Aişe vâlidemiz şöyle dedi” diyerek hadisi aktarır: “Rasûlullâh (s.a.v) Efendimiz’in ilk vahiy başlangıcı uykuda sâlih (sâdık) rüyâ görmekle olmuştur.

²⁸⁰ Muhammed İbrahim Muhammed Sâlim, **Feridetu’-d-Dehrî fî Te’sîli ve cem’i’l-Kırâati’l-‘Aşr**, Daru’l-Beyani’l-Arabî, Kahire 2003, c. IV, s. 793.

²⁸¹ Ebû Bekr el-Enbârî Muhammed b. el-Kâsım b. Muahmmmed b. Beşşâr, **İzâhu’l-Vakf ve’l-İbtidâ fî Kitâbillâhi Azze ve Celle**, Matbaatu Mecmei’l-Luğati’l-Arabiyye, Şam, 1971, s. 929.

²⁸² Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 37.

Hiçbir rüyâ görmezdi ki sabah aydınlığı gibi vâzih ve âşikâr zuhûr etmesin! Ondan sonra kalbine yalnızlık muhabbeti ilkâ olundu. Artık Hırâ dağındaki mağara içinde halvete çekilip orada ehlinin yanına gelinceye kadar adedi muayyen günlerde ibadet ederdi. O günler için yanına azık da alırdı. Sonra Hz. Hatîce'nin yanına dönüp bir o kadar zaman için yine azık tedârik ederdi. Nihâyet Rasûlullâh (s.a.v) Efendimiz'e birgün Ğâr-ı Hırâ'da bulunduğu sırada emr-i Hak (yâni vahiy) geldi. Şöyle ki Ona Melek gelip «Oku!» dedi. O da «Ben okumak bilmem!» cevâbını verdi.²⁸³

Bu örnekte de görüldüğü üzere müellif, hadis metninin senet zincirini aktarmadığı gibi [sadece Hz. Aişe'nin adını vermekle yetinmiştir] hadisin sıhhat derecesine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Müellifin bu metoduna diğer bir örnek, Ebû Hureyre'den naklettiği rivayet verilebilir: “Ebû Hureyre (r.a.)’den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Allah gökyüzünde bir işe hükmettiği zaman melekler onun emrine boyun eğerek kanat çırpırlar o kanatlarının sesi sanki sert taşın üzerinde zincirin çıkardığı sese benzer. Kalblerinden korku ve endişe kalkınca: Rabbiniz ne buyurdu? Diyerek birbirlerine sorarlar ve şöyle derler: “Doğru ve gerçek olanı. O ne yücedir ne büyüktür.”²⁸⁴

Burada da görüldüğü gibi müellif, hadisin kaynağını ya da senet zincirini zikretme gereği duymadan sadece Ebû Hureyre'nin adını vermekle yetinmektedir.²⁸⁵ Ancak müellif, çok nadir de olsa bazı hadisleri naklederken de hadisin kaynağına işaret etmektedir. Örneğin; Hz. Peygamber'den naklettiği hadiste şöyle demektedir: Buhârî ve Müslim'in İbn Abâs'tan naklettiği bir hadiste şöyle denir: “Resûlullah (s.a.s.), insanların en cömerdiydi. Ramazan ayında Cibrîl onunla buluştuğunda daha da cömert olurdu. Cibrîl, onunla Ramazan'da her gece buluşur, onunla karşılıklı Kur'ân okurdu. Resûlullah (s.a.s.), hayırda tatlı esintili rüzgarlardan daha cömertti.”²⁸⁶ Görüldüğü üzere

²⁸³ Buhârî, “Bedu'l-Vahy”, 3; “Tefsir”, 1; Müslim, “İman”, 25; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 8.

²⁸⁴ Sebe 34/23. Hadis metni için bkz. İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

²⁸⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 10.

²⁸⁶ Buhârî, “Bed'u'l-Vahy”, 6, 7; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 11.

müellif, Buhârî ve Müslim diyerek, hadis metninin kaynağına işaret etmektedir. Onun, naklettiği hadisin kaynağını gösterdiği başka bir örnek de şudur: Mu‘âz b. Cebel, Nebî (s.a.v) ile namaz kılardı. Daha sonra Mu‘âz gelir, topluluğa imamlık ederdi. Bir gece Peygamber’le yatsı namazını kıldı. Daha sonra bağlı bulunduğu topluluğa gelip onlara imamlık yaptı ve namazı epeyce uzattı. İlk rekâta Bakara sûresini okurken adamın biri yorgunluktan selam verip namazı bıraktı. Daha sonra o adam kendi başına namaz kılıp gitti. Onun bu durumunu görenler adama, “münafık mı oldun ya fulan” diye sitem ettiler. O da “vallahî hayır” dedi ve durumu Hz. Peygamber’e arz etmek için ona geldiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Mu‘âz b. Cebel’i çağırıp, “ey Mu‘âz, sen kıldırıldığın namazla fitne mi çıkarmak istiyorsun? Bakara gibi uzun sûreler yerine Şems, A‘lâ, Alak ve Leyl gibi kısa sûreleri oku!”²⁸⁷

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, bu rivayetin Müslim ve Taberânî’nin (ö. 360/971) Câbir’den aktarıldığını söylemekte ve böylelikle hem hadisin kaynağını hem de râvînin ismini vermektedir.

Müellifin hadisin kaynağını verdiği diğer bir rivayet de şöyledir: “Hz. Peygamber’den nakledilmiştir ki, ‘bir Müslüman aç olan bir Müslüman kardeşini doyurursa Allah da onu ahirette cennetin rızıklarından doyurur. Yine bir Müslüman susamış bir Müslüman kardeşinin susuzluğunu giderirse Allah da onu ahirette çok lezzetli içeceklerle ödüllendirir.” Mehmed Efendi, bu hadisin Tirmizî’den nakledildiğini söyleyerek hadisin kaynağına işaret etmektedir.²⁸⁸

Ebû Hureyre rivayet eder ki: “Nebi (s.a.v), şöyle dedi: Sizden biriniz imamlık yaptığı zaman namazı uzatmasın. Çünkü cemaatin içerisinde küçük, büyük, zayıf ve hasta kimseler olabilir. Yalnız olarak kıldığı zaman ise dilediği gibi kılabilir.”²⁸⁹

Bu hadiste de müellif Mehmed Fevzî Efendi, hadisin sıhhat derecesine dair herhangi bir bilgi vermemekte; hadisi nakleden Ebû Hureyre’nin ve hadisi eserinde zikreden Müslim’in adını vermekle yetinmektedir.

²⁸⁷ Müslim, “Namaz”, 465; Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 12.

²⁸⁸ Tirmizî, “Menâkıb”, 28; Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 16.

²⁸⁹ Müslim, “Namaz”, 467; Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 12.

Müellif Mehmed Fevzî Efendî bazen zayıf hadisler nakleder. Söz gelimi “fitne uykudadır. Uyandırana Allah, lanet etsin” hadisi²⁹⁰, Nâsiruddin el-Elbânî’nin (1914-1999) zayıf hadisleri toplamaya dair yazdığı eserde zikredilmektedir. Ancak hadisin senet ve metin açısından zayıf olmasına rağmen müellif Mehmed Efendi, fitnenin kötü bir şey olduğuna delil olarak bu hadisi nakletmekten çekinmemiştir. Bizce müellifin hadisin kaynağına veya râvîsine dair bilgi aktarmadığı bu rivayeti zikretmesinin temel sebebi, vaaz içindir. Bazen de senedinde sika [güvenilir] olmayan bir râvînin yer aldığı bazı rivayetler nakleder. İbn Abbas’tan naklettiği şu rivayet örnek verilebilir:²⁹¹ “İbn Abbas’tan nakledilmiştir ki, kadın, cinlenmiş oğluyla Peygamber’e geldi. O da elini çocuğun göğsüne koydu ve dua okudu. Daha sonra çocuğun vücudundan siyah bir şey çıktı ve iyileşti.” Bu rivayet, Farkad es-Sabahî el-Basrî (ö. 131)-Saîd b. Cübeyr-İbn Abbas tarikiyle nakledilmiş ve İbn Kesîr’in (ö. 774/1373) *Câmiu’l-Mesânîd ve’s-Sünen* kitabında yer almıştır. Ayrıca rivayetin tek bir kanalla yani, sadece Farkad es-Sabahî kanalıyla geldiği notu da eklenmiştir.²⁹²

Mehmed Fevzî Efendi’nin aktardığı diğer bir zayıf hadis metni ise şöyledir: Hz. Peygamber dedi ki: “Sıla-i rahmi [ana-baba; eş-dost ziyareti] kesen bir topluma rahmet inmez.” Buhârî bu rivayeti, *el-Edebu’l-Mufred* adlı kitabında zikretmekte ve rivayetin zayıf olduğunu söylemektedir.²⁹³

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, hadis literatüründen faydalanırken bazen de üzerinde fikir beyan ettiği konuyla alakalı bir hadis metnini senedini ve sıhhat derecesini zikretmeden verebiliyor. Söz gelimi, “Allah ve ahiret gününe iman eden bir kimse ya hayır konuşsun ya da sussun” hadisini hiçbir kaynak ve râvî

²⁹⁰ Nâsiruddin el-Elbânî, *el-Câmiu’s-Sağîr ve Ziyâdetuhu*, s. 586 (4024); a.mlf., *Silsiletu’l-Hadis’i-Zayıf ve’l-Mevzu’a ve Eseruhe’s-Seyyie fî’l-Ümme*, Daru’l-Meârif, Riyad/ Suudi Arabistan, 1992, c. 7, s. 255 (3258); Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 11.

²⁹¹ Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 13.

²⁹² Ebû Tâle, Ahmed b. Hanbel’e Farkad es-Sabahî’nin sika olup olmadığını sordu. Ahmed b. Hanbel de “Farkad, sâlih biri olmasına rağmen hadiste kavi değildir. Başka bir rivayette İbn Hamêd, Abdullah’ın babasına Farkad hakkında sormuş. O da bu durumdan rahatsız olmuş gibi ellerini ovuşturdu. Aynı şahıs babasına babasına yine Fargad hakkında sormuş. O da “hadiste zayıf biri” cevabını vermiştir. Bkz. İbn Kesîr Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *Câmiu’l-Mesânîd ve’s-Süneni’l-Hâdî li-Akveme Sünen*, thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Dehîş, Daru’l-Hadr, Beyrut, 1998, 30: 357 (731).

²⁹³ Buhârî “*el-Edebu’l-Mufred*”, 63; Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 21.

bilgisi vermeden aktarmadır. Bu hadis, bilindiği üzere Buhârî'nin *el-Edebu'l-Mufred* kitabında geçmekte ve sahîh olarak kabul edilmektedir.²⁹⁴ Müellifin bu konuda zikrettiği diğer bir örnek, “fulânın babasının ailesi, benim dostlarım değildir!” hadisidir. Müslim'in *Sahîh*'inde geçen bu metin, Amr b. Âs rivayetiyle gelen sahîh bir metindir.²⁹⁵

Mehmed Efendi, kitabında bazen de kaynağı meçhûl bazı rivayetler aktarmaktadır. Örneğin; “Peygamber dedi ki: ‘Allah kendisini zikreden ve ibadetleri yerine getiren; onun korkusundan bir sivrisineğin başı kadar bile olsa gözünden yaş akan mümin bir kulun yüzünü cehenneme koymayı haram kılmıştır” rivayetini aktarırken müellif ne rivayetin kaynağına ne de herhangi bir râvîye dair bilgi vermektedir. Bu rivayet hakkında detaylı bir araştırma yapmamıza rağmen hiçbir kaynakta tespit edemedik. Bu durum, müellifin bazen hiçbir kaynakta geçmeyen bazı rivayetleri aktarabildiğini göstermektedir.²⁹⁶

Özetle; Mehmed Fevzî Efendi, kitabını yazarken pek çok hadis metninden yararlanmışır. Bu hadislerin bir kısmı sahîh diğer bir kısmı ise zayıf olabilmektedir. O, hadis metinlerini aktarırken bazen hadisin kaynağına ve sıhhat derecesine dair bilgi aktarırken bazen de kaynağı ve râvîleri meçhûl rivayetler de aktarabilmiştir.

III. Sebeb-i Nuzûlü Bilmenin Tefsir İlmindeki Yeri

Kur’ân, Allah tarafından ilk olarak hicri 610 yılında, Cebrâîl vasıtasıyla mahiyeti net olarak bilinmeyen bir şekilde Hz. Muhammed’e 23 yıllık bir süre zarfında Mekke ve Medine’de indirilen, belli bir dönemin tarihi olaylarını Arapça dil kuralları çerçevesinde yansıtan ilahî sözlere verilen kelâm olarak tarif edilmektedir²⁹⁷.

Bu tanımda üzerinde ısrarla durulması gereken husus, Kur’ân vahyinin evrensel ve çağlar üstü bir hitap biçimi olduğu savunulsa da belli bir tarihi

²⁹⁴ Buhârî “el-Edebu'l-Mufred”, 6019; Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 15.

²⁹⁵ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 19.

²⁹⁶ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 23.

²⁹⁷ Abdulhamit Birşık, “Kur’ân”, *DİA*, c. XXVI, s. 383-388.

dönemin (yaklaşık olarak h. 610-633 yılları arası) olayları, hâdiseleri kendisine hâs bir ifade biçimiyle yansıtıyor olmasıdır. Esasen Kur’ân ve nâzil olduğu dönemin olayları, vahye muhâtap kitlenin (Müslüman ve gayri Müslim) psikolojileri, devrin siyâsî ve ekonomik yapısı, vahyi alan Hz. Peygamber’in şahsî hayatı ve toplum ile olan ilişkisi arasında karşılıklı ve doğrudan bir iletişim söz konusudur. Diğer bir ifadeyle Peygamber’in yetiştiği toplum ve dönemin gelenekleri, inançları, düşünceleri ile Kur’ân’ın vahyedilişi ve vahye muhâtap toplumun genel durumu arasında çok sağlam ve güçlü bağlar vardır. Yani, ilâhî vahiy ile mezkûr etkenler birbirini tamamlayıcı mâhiyettedir. Bundan ötürü de Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılması nâzil olduğu dönemin şartlarını ve muhâtap kitlenin psikolojisini etraflıca bilmeyi gerektirmektedir.

Mehmed Fevzî Efendi’nin Kur’ân ayetlerinin esbâb-ı nüzûle ilişkin ihtimamı ve konuyu ele alış biçimini incelemekten evvel bu kavramın tanımını ve tefsir usulündeki konumunu belirlemek yerinde olacaktır. Tefsir usûlü kitaplarında Esbâb-ı nüzûl kavramı, “*Hz. Peygamber’in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur’ân metninin bir veya birkaç ayetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Allah Resûlü’ne sorulan soru*” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁹⁸

Esbâb-ı nüzul ilmi, belirttiğimiz üzere ilk vahyin gelmesinden Hz. Peygamber’in vefatına kadarki süreç içerisinde ayetlerin vahyedilmesine sebep olan herhangi bir olay, durum veya soruyu ifade etmek için kullanılmaktadır. Esbâb-ı nüzûl bilgileri sayesinde hem doğrudan Hz. Peygamber’in hayatını ilgilendiren meseleleri incelemek hem de dönemin anlayışını bulmak mümkündür. Erken dönemden itibaren âlimler, ayetlerin ne için indiğini merak etmiş ve bu bağlamda, “sebebin bilinmesi müsebbibin bilinmesini sağlar” önermesinden hareketle ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ayetin nâzil olmasına etki eden sebebin bilinmesinin önemli bir rolü olduğunu ve söz konusu sebepler bilinmeden ayetlerin anlaşılamayacağını vurgulamışlardır. Bu konu sahâbe döneminden itibaren önemsenmiş ve bu hususta pek çok rivayet

²⁹⁸ Tanım için bkz. Mennâu’l-Kattân, **Mebâbis fî Ulûmi’l-Kur’ân**, Vehbe, Kahire, t.y., s. 73; Muhsin Demirci, **Tefsir Usulü**, s. 210.

aktarılmıştır. Nitekim Abdullah b. Mes'ud'a (ö. 32) nispet edilen, "Allah'ın kitabından hiçbir sure ve ayet yoktur ki, ben onun nerede, kim hakkında indirildiğini bilmeyeyim. Buna rağmen Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen birinin var olduğunu bilsem hemen ayağına gider, ondan faydalanırım" sözü²⁹⁹ de esbab- nüzûl ilminin bilinmesi gerçeğine işaret etmektedir. Öte yandan başta Mukâtil b. Süleyman ve Taberî olmak üzere pek çok erken dönem müfessirin eserinde esbâb-ı nüzûl rivayeti bulmak mümkündür.

Ayetlerin nüzûl sebeplerini bilme, Kur'ân metnini doğru anlamada önemli bir yere sahiptir. Öyle ki bu konu hakkında müstakil eserler yazılmış; Tefsir usûlü kitaplarının bir bölümü bu konuya ayrılmıştır.³⁰⁰ Suyûtî (ö. 911/1505) gerek el-*İtkân* gerek *Lübâbu'n-Nükûl* eserlerinde bu konu üzerinde durmuş ve Kur'ân'ın anlaşılmasındaki önemini vurgulamaya çalışmıştır. Ona göre Esbâb-ı Nüzûl bilgisi, bir ayet veya sûrenin ne zaman, nerede, hangi şartlar içinde ve hangi olayla ilgili olarak indirildiğini bilmek, hem o ayet ve sûrenin maksada uygun bir şekilde yorumlanmasını sağlar, hem de hükümlerin konulmalarına sebep olan hikmetlerin kavranmasına yardımcı olur.³⁰¹ Ayrıca ayetler arasında var olduğu düşünülen tezat durumların çözülmesine önemli katkı sağlar. Mübhem ayetlerin anlaşılmasını kolaylaştırır.³⁰²

²⁹⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ud", *DİA*, İstanbul 1988, I, 114-117.

³⁰⁰ Âk, *Usulu't-Tefsir*, s. 99; Ayrıca sebep-i nüzûl hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Kahire, t.y.; Abdulfettah el-Kadî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, trc. Salih Akdemir, Ankara 1986; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, 174-177; Bedrettin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl: Kur'ân Ayetlerinin İniş Sebepleri*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2016, I-II; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule, Ankara 2012; Fatih Özaktan, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü*, İfav, İstanbul 2017; Yahya Yaşar, "Ahzâb Sûresi 59. Âyetin Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Üzerinden Tarihselliği Meselesinin Analitik Tahlili (Kur'ân Yolu Tefsiri Özelinden)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XII, sayı: 24, s. 89-127; Halis Albayrak, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'min Kur'ân Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine", *II. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu*, (2-4 Şubat 1996), 1996, s. 36-49; Sami Kılıçlı, "Bazı Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Bağlam Çerçevesinde Yeniden Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, cilt: XIX, sayı: 2, s. 400-417; Muhammed Selman Çalışkan, "Bir Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nüzûlün Hükümün Sonrasına Kalması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XXIII, sayı: 2, s. 115-141.

³⁰¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, Mu'essetu'r-Risâle, Beyrut, 2008, s. 71.

³⁰² Süyûtî, *el-İtkân*, Mecmeu'l-Melik Fahd, Riyad, t.y., I, 189 ve devamı; Âk, *Usulu't-Tefsir*, s. 99. Ayrıca sebep-i nüzûl bilmenin olumlu sonuçları için bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 219, 220.

Günümüzde “çok az bir ayetin sebab-i nüzulü bilinmektedir, dolayısıyla Esbâb-ı Nüzûl bilinmeden de Kur’ân pekâlâ anlaşılabilir” türünden bazı iddialar olsa da kanaatimizce bunlar üzerinde derinlemesine düşünülmemiş fikirlerdir. En azından biz, bu düşünceye katılmamaktayız. Bizce Kur’ân’daki hiçbir ayet sebepsiz bir yere inmemiştir. Kaynaklarımızda bazı ayetlerin ne için ya da hangi olay veyahut da soruya karşılık indiğinin belirtilmemesi bu ayetlerin sebepsiz yere indiği anlamına gelmemelidir. Bizim anlayışımıza göre Kur’ân ayetleri, ortada bir sorun veya problem yokken, sadece fikir verme amaçlı inmemiştir. Bazı ayetlerin inişlerine sebep olan olaylar kaynaklarda belirtilmese bile ayetin metin içi bağlamında hangi olaya binaen nâzil olduğunu tespit etmekle mümkündür. Dolayısıyla esbab-ı nüzul, yani tarih ilmini bilmek ayetlerin anlaşılmasında anahtar görevi görmektedir. Kur’ân’ın anlaşılmasında esbâb-ı nüzulün önemini, “Ey Peygamber! Mü’minleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.”³⁰³ ayetinin meâli örneğinde görmek mümkündür. Ayetle ilgili nesh düşüncesi bir yana tefsirlerin neredeyse tamamında bu ayetin Bedir savaşıyla alakalı indiği ifade edilmiştir. Şimdi, Bedir savaşıyla ilgili ayrıntıları bilmeden, yani tarihi bir olay hakkında malumat sahibi olmadan ayeti anlamlandırmak pek mümkün değildir. Bu durumu, tüm Kur’ân ayetlerinin geneli için düşünmemiz gerekir, çünkü az önce de ifade ettiğimiz üzere hiçbir ayet sebepsiz yere inmemiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber dönemindeki olay, olgu, soru ve sorunların ayetlerin teşekkül etmesinde önemli yeri olduğunu, hatta bu etkenlerin Kur’ân ayetlerini teşekkül ettiğini söylemek biraz cüretkâr olsa da bizce mümkün gözükmektedir.

Kur’ân’ın tamamında nâzil olduğu dönemin olaylarının izlerini bulmak mümkündür. Örneğin, Kur’ân’ın Mekke döneminde inen kısmında Hicaz bölgesinde yoğun bir şekilde bulunan Yahudilere veya Hristiyanlara yönelik eleştirilere yer verilmez. Hatta eleştirmek bir yana Hz. Peygamber’in insanlara tebliğ ettiği mesajın doğruluğu için Ehl-i Kitab’a (Yahudi-Hristiyan)

³⁰³ Enfâl 8/65.

başvurulması ve tabiri caizse Kur'ân'ın sağlamasının yapılması istenmektedir. Çünkü Mekke döneminde muhâtap kitle, genel olarak Arap müşriklerdir. Buna mukâbil Kur'ân ayetlerinin Medine döneminde inen kısımlarında özellikle Yahûdiler'in ahlaki yapıları, inançları, ahde vefasızlıkları ve ellerindeki Tevrat'ı tahrif ettikleri çok sert ifadelerle eleştirilmektedir. Bu üslûp değişikliğinin temel sebebi, Hz. Peygamber'in ve ilk Müslüman neslin yaşadığı çevre ile doğrudan ilintilidir. Dönemin şartları, muhatap kitle ve koşullar böyle bir üslûp değişikliğini zorunlu kılmıştır. Müslümanlar hicretten önce güçlü ve söz sahibi konumunda değillerdi ve dolayısıyla ilk etapta güçlü ve etkin konumda bulunan Yahûdi ve Hristiyanları eleştirmeleri halinde çok sert bir tepkiyle hatta savaşla karşılaşmaları imkân dahilindeydi. Kur'ân çok stratejik bir şekilde öncelikle Müslümanların güç kazanmasını sağladı ve ardında da Hicaz bölgesinde etkin bir şekilde bulunan diğer dinleri eleştirel bir üslup benimsedi. İşte, bu tarihi vasat bilinmeden Kur'ân'ın neden Mekke'de Yahudileri veya Hristiyanları eleştiri konusu yapmadığı veya neden böyle bir strateji belirlediği kanaatimizce bilinemez! Bu, dönemin şartlarını, siyasi ve ekonomik vaziyeti bilmeyi zorunlu kılmaktadır.

Özetle, Hz. Peygamber'in yetiştiği toplum ve dönemin gelenekleri, görenekleri, inançları, fikirleri ve alışkanlıklarıyla Hz. Peygamber'in gönderilişi, dolayısıyla da Kur'ân'ın vahyedilişi ve vahye muhatap olan toplumun genel durumu arasında çok sağlam bağlar vardır. Bu bağlar, tarihi veri/rivayetle tespit edilmediği durumlarda Kur'ân'ı anlama noktasında pek çok soru ve sorun doğurabilir.

A. Mehmed Fevzî Efendi'nin Esbâb-ı Nüzûl Meselesine Yaklaşımı

Esbâb-ı nüzûle dair bu kısa mukaddime ve temel bilgilerden sonra müellif Mehmed Fevzî Efendî'nin Felak sûresinin tefsirine dair hazırladığı risalesinde esbâb-ı nüzûle dair yaklaşımını ve rivayetleri kullanım metodunu tespit etmek gerekir. Müellif öncelikle Felak sûresinin iniş sebebi üzerinde durmaktadır. O, bu bağlamda şunları söylemektedir:

Felak sûresinin inme sebebine gelince Rasulullah'a (s.a.v) hizmet eden Yahudi bir çocuk vardı. Yahudiler ona yaklaştılar ve ondan Rasulullah'ın (s.a.v) baş tarağını ve tarağın dişlerinden bir miktar alıncaya kadar ayrıldılar. O da onları aldı ve onlara verdi. Onlar da Rasulullah'a sihir yaptılar. Yahudi Lebid b. el-A'sâm bu işi üstlendi. Sonra adına 'Zervan' denilen Beni Zurayk kuyusunda o sihri gizledi. Bu sebeple Rasulullah (s.a.v) hastalandı. Başının saçları yayıldı ve saçıldı. Bu, altı ay devam etti. Hanımları ona gidiyorlar; fakat o, hanımlarına gitmiyordu. Rasulullah (s.a.v) erimeye başladı. Başına geleni de bilmiyordu. Bir gün uyurken ansızın ona iki melek geldi. Birisi baş tarafına, diğeri de ayak tarafına oturdu. Baş tarafına oturan dedi ki: "Bu adama ne oluyor?" Diğeri de: "Tubbe yapıldı." dedi. Öbürü: "Tubbe nedir?" diye sordu. Diğeri de: "Sihirdir" dedi. Öbürü: "Ona kim sihir yapmış?" dedi. Diğeri: "Yahudi Lebid b. el-A'sam" diye cevap verdi. Sordu ki: "Ne ile sihir yapmış?" O da: "Saç tarağıyla" dedi. "O nerededir?" diye sordu. Diğeri: "Zirvan kuyusunda su çekilirken ayak basılan taşın altında hurma çiçeğinin kabuğuna sarılı" dedi. Rasulullah (s.a.v) uyandı ve buyurdu ki: "Ey Aişe sen de hissettin mi Allah bana hastalığımı haber verdi." Sonra Ali, Zübeyr ve Ammar bin Yasir'i gönderip bu kuyunun suyunu boşaltmalarını istedi. Sanki su, bekletilmiş üzüm gibiydi. Sonra taşı kaldırdılar ve suyu çıkardılar. Bir de baktılar ki, Rasulullah'ın (s.a.v) tarağı ile tarağının dişleri ve bir de o hurma çiçeğinin kabuğunda kendisinde on bir düğüm bulunan bağlanmış ve iğne ile birbirine geçirilip batırılmış bir ip var. Bunun üzerine Allah, Muavizeteyn sûrelerini indirdi. Rasulullah (s.a.v) her bir ayeti okudukça bir düğüm çözüldü. Rasulullah (s.a.v) rahatladı. Son düğümler de çözüldü. Rasulullah (s.a.v) sanki bağlandığı bir ip etrafından çözülmüş gibi rahatladı. Cebraîl (a.s) şöyle demeye başladı: "Seni Allah'ın adıyla tedavi ediyorum. Sana eziyet veren her şeyden, haset edenden, nazar edenden, Allah sana şifa versin." Bunun üzerine dediler ki: "Ey Allah'ın Rasulü, habisin başını yaralım mı? Onu öldürelim mi?" Rasulullah (s.a.v) buyurdu ki: "Allah bana şifa verdi. İnsanlara şer dağıtmayı hoş görmem."³⁰⁴

³⁰⁴ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 2.

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinin inmiş sebebi olarak bu rivayeti zikretmekte; ancak rivayetin ne zaman meydana geldiğine ya da hangi kaynaklarda geçtiğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Müellifin rivayetin kaynağına dair bir bilgi vermemesinin temel sebebi bizce, halka hitap etmesi ve ayrıntılara girerek halkı sıkmak istememesidir. Bunun delili de sûrenin nüzûl sebebini ele alırken Hz. Peygamber’e neden sihir yapıldığına değinmesi ve halkı “bu yüzden gerekir ki, saç ve sakalın yarısı ya da yarısından biraz fazlası düştükten ve tırnaklar kesildikten sonra sihre uğramamak için yok edilmeli” sözüyle uyarmasıdır. Keza, rivayetin sonunda Hz. Peygamber’in merhamet göstermesi gibi müellif halkı, Hz. Peygamber’in insanları bağışlama ve merhamet etme konusunda izinden gitmeye; düşmandan bile kendi nefsi için intikam almamaya, bilakis düşmanın kötülüğüne rağmen ona iyi mukabelede bulunmaya teşvik etmiştir.³⁰⁵

Müellif Mehmed Fevzî Efendi’nin sûrenin iniş sebebi olarak bu rivayeti vermesi ve bunu kabul etmesi, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’rî’nin (ö. 468/1076) eserinden faydalanmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca bu rivayetin aynısı Beyzâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl* eserinde de geçmektedir.³⁰⁶

Öte yandan müellif rivayeti verdikten sonra [فَأَنْزَلَ اللَّهُ] “Allah (bu sûreyi) indirdi” diyerek rivayetin, Felak sûresinin iniş sebebiyle olan bağlantısını ortaya koymaya çalışmıştır. Şeyhzâde ve Âlûsî gibi müfessirler de aynı lafızla sûrenin iniş sebebi arasında bağlantı kurmuşlardır. Müellif bu hususta belki de onların görüşlerine uymuştur.³⁰⁷

³⁰⁵ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 3, 4.

³⁰⁶ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, s. 112.

³⁰⁷ Muahmmmed b. Abdirrahman el-Hâmis, *İmta’a zevi’l-İrfân bimâ İştemelet Aleyhi Kutub Şeyhi’l-İslam İbn Teymiyye min Ulûmi’l-Kur’ân*, Daru’l-İmâmi’l-Buhârî, Katari 2010, c. VIII, s. 732; Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Ruhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, t.y., c. XXX, s. 282.

IV. Kıssa'nın Tarifi

Kıssa kökü bir şeyi adım adım takip etmek, iz sürmek; tırnak, saç vb. bir şeyi kesmek, koparmak, yontmak; açıklamak, anlatmak gibi anlamlarda kullanılmıştır. *el-Kasasu* ya da *el-kıssatu* (çğl. *kısasun*) izi takip edilen haberler, hikâye, anlatı, iz; *el-kussâsu* (mfr. *el-kâssu*) anlatanlar, hikâye edenler anlamındadır. Bir kimsenin izini sürmeye benzetilerek bu şekilde bir isimlendirme yapılmıştır. “Bunun üzerine tekrar izlerini takip ederek gerisingeri döndüler” ayetinde³⁰⁸ izlerini takip ederek gittikleri yoldan geri döndüler anlamındadır. Terim olarak “bir kimseye/bir şeye ait hadiselerin adım adım, nokta nokta takip edilerek anlatılması/hikâye edilmesi ve bu niteliği taşıyan hikâye” demektir.³⁰⁹ Kur’ân ve tefsir terimi olarak ise “Kur’ân’da tarihî kişilerle olaylara dair yer alan haberler ve bunlardan bahseden ilim” olarak tanımlanmaktadır.³¹⁰ Kur’ân’da yer alan kıssalar için hikâye kelimesinin kullanılmaması “adım adım izlenecek nitelikte önemli ve ilginç; aynı zamanda doğru ve gerçekçi olması” sebebiyledir.³¹¹ Kur’ân kıssaları, “Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir?” ayetince sözlerin en doğrusu, gerçeğe en uygunu; “Ey Muhammed!) Biz sana bu Kur’ân’ı vahyetmekle, kıssaları en güzel şekilde anlatıyoruz” ayetince³¹² en güzel anlatımla hikâye etme anlamındadır. Kıssalar, “And olsun ki, peygamberlerin kıssalarında, akli olanlar için ibretler vardır” ayeti gereğince insanlık için en faydalı ve yararlı; lafız olarak da en belîğ ifadeler olarak kabul edilmektedir. Çünkü kıssalar, her ne kadar geçmiş millet ve peygamberlerden bahsetse de insan üzerinde derin etkiler bırakmaktadır.³¹³ Kur’ân’ın 2000 fazla ayeti kıssalara dair olup bu da Kur’ân ayetlerinin önemli bir yekûnu demektir. Kur’ân’da geçmiş peygamberlere ve milletlere dair

³⁰⁸ Kehf 17/64.

³⁰⁹ Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmusu’l-Muhîd**, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 2005, s. 627.

³¹⁰ İdris Şengül, “Kıssa”, **DİA**, İstanbul 2002, XXV, 498.

³¹¹ Mehmet Okuyan, **Kıssalar Ne Söyler I-Yaratılış ve Hz. Âdem**, Düşün Yay., İstanbul 2017, s. 13-16.

³¹² Yusuf 12/3.

³¹³ Muhammed b. Sâlih el-U’saymiyîn, **el-Usûl fi’t-Tefsir**, el-Mektebetu’l-İslâmiyye, Kahire, 2001, s. 50.

kıssalarının amacı, tarihi olayları anlatmak değil, insanlara ibret dersi vermektir.³¹⁴

A. Mehmed Fevzî Efendi'nin Kıssalardaki Metodu

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresine dair olan risalesinde Kur'ân kıssalarından faydalanmayı ve bu kıssalardaki ibretlik durumu açıklamayı ihmal etmemiştir. Onun verdiği bilgilere göre Allah, deliller ve mucizelerle peygamberlerini desteklemiştir. Söz gelimi; Allah, Hz. Musa'nın asasını yılanı çevirerek Firavun'la olan mücadelesinde ona yardım etmiş ve sonunda Hz. Musa, Allah'ın yardım ve inayetiyle Firavun'a galip gelmiştir. Mehmed Efendi, "Ey Mûsâ! Sihrin ile bizi yurdumuzdan çıkarmak için mi geldin?" ayeti³¹⁵ bağlamında Hz. Musa'nın kıssasına değinmiştir. Esasen başka müfessirler de bu ayet bağlamında kıssayı incelemişlerdir ³¹⁶ Onun verdiği bilgilere göre Allah, Hz. Musa kıssasında Firavun'a tabii sihirbazların sihirlerini nasıl boşa çıkardığını ve Hz. Musa'nın eliyle nasıl mucize yarattığını beyan etmektedir. Daha sonra müellif, kıssanın ayetlerinin taşıdığı anlamlara dair şunları söylemektedir: "Ey Musa! Daha önce bulunduğun yerden gelip bizi yerlerimizden çıkarmak mı istiyorsun?! Ya da gösterdiğin sihirle [Biz de mutlaka sana karşı onun gibi bir sihir yapacağız]³¹⁷ bizi zorla Mısır diyarından çıkarmak mı istiyorsun?! Allah'a yemin olsun ki senin gösterdiğin sihir gibi biz de bir sihir gösteririz ve sen bizi asla yenemezsin. Allah bu ayetlerde Hz. Musa ve Firavun arasında geçen olayları anlatmakta, Firavun ve ona tabii olanların Hz. Musa'ya sihir göstermekle nasıl meydan okuduklarını, bunun için sihirlerini gösterebilecekleri bir gün ayarladıklarını, bunun için bir hazırlık yapıldığını ve Hz. Musa'nın elindeki asanın yılanı çevrildiğini beyan etmektedir. Olayın sonunda, Hz. Musa'nın mucize göstermesinden sonra Firavun'un sihirbazları

³¹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Batar, "Kur'ân Kıssalarının Bazı Eğitsel Özellikleri", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bahar 2016/7(1), s. 81-103. Ayrıca kıssalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Acar, "Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'ân Kıssaları", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2007, sayı: 10, s. 97-151; Adem Akıncı, "Kur'ân'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004, sayı: 13, s. 41-63.

³¹⁵ Taha 20/57.

³¹⁶ Âlûsî, **Ruhu'l-Meânî**, c. XVI, s. 226.227.228.

³¹⁷ Taha 20/58.

Hız. Musa'nın Rabbine iman etmişlerdir. Bu durum, 'bunun üzerine sihirbazlar secdeye kapandılar; «Harun'un ve Musa'nın Rabbine iman ettik» dediler' ayetinde³¹⁸ de açıkça belirtilmiştir. Bu kıssa çokça nasihat ve fayda içermektedir. Hakkın sonunda bâtıla galip geleceğı, Allah'ın peygamberlerini mucize ve delillerle desteklediğı ve insanların her ne kadar kibirli olursa olsunlar sonunda doğru yolun Allah'a ve peygamberlerine iman olduğunu anlayacakları bu faydalardan sadece bir kaçıdır.”³¹⁹

Görebildiğimiz kadarıyla müellif Mehmed Efendi, Hız. Musa kıssasının üzerinde durmasının sebebi, kıssada sihir mevzusunun işlenmesidir. Sihirbaz, bir sihir yaptığı zaman Allah, Hız. Musa kıssasında da olduğu gibi mucizevi bir şekilde o sihirbazın sihrini boşa çıkarabilir.³²⁰

Müellif, kıssayı tefsir ederken Kur'ân'ın belîğ ifadelerinin dışına çıkmamıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla diğer bölümlerde kullandığı tasavvufî üslûbu bu kıssada kullanmamıştır.³²¹

Müellif Mehmed Efendi, kıssaları ele alırken bazen en ince ayrıntısına girebiliyor. Bunu da müfessirlerin ayetlere yaklaşımlarıyla beraber yapıyor. Kıssayı ele alırken, kıssayla ilgili ayetleri tek tek incelemeyi tercih etmektedir. Ancak kıssasının detaylarına girmeden evvel bazen Nûh kıssasında olduğu gibi kıssanın taşıdığı ibretlik durumlara da işaret edebilmektedir. Böyle bir metot takip etmesinin temel sebebi de umuma yönelik bir tefsir yapmasından olsa gerek. Hız. Nûh'un duasını içeren ayetleri örnek alarak bu kıssa hakkında şunları söylemektedir: “Nûh'un duasının etkilerinden biri, gemilerin denizlerde gitmesi ve tüccarların bundan fayda sağlamasıdır. Çünkü Allah, Nûh Peygambere tufandan kurtuluş ihsan ettiğinde Nûh, 'insanların fayda sağladığı bu mucizenin kıyamet gününe kadar bâkî kalması' için dua etmiş, Allah da onun duasını kabul etmiştir.”³²²

³¹⁸ Taha 20/70.

³¹⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5, 6.

³²⁰ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5.

³²¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 6.

³²² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 51.

Müellif, kıssalara dair ayetlerin tefsirlerine geçmeden evvel kıssalardaki öğütvarî hususları zikretmektedir. Öyle ki bu bağlamda peygamberlerin dualarının etkilerinden bahsettikten sonra şöyle demektedir: “Hz. Nûh’un (a.s) kıssasının özü, zikredeceğim ayetlerden alınmaktadır. Putları ilah olarak edinenlerin ilki Nûh kavmidir. Onlar, Allah’a kulluğu bırakıp putları ilah edindiklerinde Allah onlara o zaman Kûfe’de yaşayan Nûh’u peygamber olarak gönderdi. Bu durum, “kendilerine yakıcı bir azap gelmeden önce kavmini uyar, diye Nuh'u kendi kavmine gönderdik”³²³ ayetinde de belirtilmiştir.”³²⁴

Mehmed Efendi, bunu ifade ettikten sonra Nûh kıssasında geçen ayetleri bütün detaylarıyla teker teker tefsir etmektedir. Bu hususta da müellif, “Nûh kavmine, Allah’ın emirlerini [ey kavmim ben sizin için bir uyarıcıyım] yani, onlara kim Allah’a ve peygamberine iman eder ve teslimiyetiyle bağlanırsa dünyada boğulmaktan ve ahirette de yanmaktan kurtulacağını açıklamaya; onları, [Allah’a kulluk etmeye] sadece Allah’a ibadet etmeye, onun bir ve tek olduğuna inanmaya, günahlara karşı dikkatli olmaya ve asla ona isyan etmemeye davet etmek amacıyla gönderilmiş bir peygamber olduğunu söylemektedir.”³²⁵

Müellifin, tasavvufî üslûbu, Hz. Nûh kıssasının tefsirinde açıkça görülmektedir. Bu bağlamda iman etmeyen kâfirlerin sonunun Hz. Nûh kavminin sonu gibi olacağını belirtmekte, vaaz terimleri içeren bir üslûpla insanları uyarmakta ve bu kıssanın barındırdığı mesajları hatırlatmaktadır. Öte yandan bu kıssanın diğer bir faydası da Hz. Muhammed (s.a.v) için vahyin ve peygamberliğin ispatıdır. Şöyle ki, Nûh kıssasının zikredildiği bir ayette “(Ey Muhammed!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarındır”³²⁶ denilmekte ve bu kıssaların Hz. Peygamber ve kavmi için gaybî ve bilinmez olduğu, Allah’ın haber vermesiyle bilinebileceği

³²³ Nûh 71/1.

³²⁴ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 54.

³²⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 51.

³²⁶ Hûd 11/49.

vurgulanmaktadır. Kıssaların son peygamber Hz. Muhammed dahi hiç kimse tarafından bilinmemesi vahiy olduğunun önemli delilleri arasındadır.³²⁷

Müellif, Nûh kıssasını ele alırken zaman zaman da kıssanın detaylarına girmektedir. Örneğin Hz. Nûh'un yaşı konusunda şunları söylemektedir: “Âlimler, Hz. Nûh'un ömrü konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kimisi 1450; kimisi kavmi helak olduktan sonra 250; kimisi de peygamber olduktan sonra 250 sene yaşadığını ifade etmiştir. Ne kadar yaşadığı tam olarak bilinmese de uzun bir zaman yaşadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen kavmi, ona inanmamış hatta her türlü işkenceyi ona reva görmüştür. Bunun üzerine de Nûh, Rabbine yakarıyla dua etmiştir.”³²⁸

Mehmed Efendi, Kur'ân kıssalarının insan psikolojisinde, insanı eğitmede ve ahlakını güzelleştirmesinde yarattığı etkinin farkındadır. Bundan ötürü de kıssaları ele alırken bu hususa vurgu yapmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre sağlam ve ince anlamlar ihtiva eden kıssalar, insanın dikkatini celbeder, son derece kolay bir şekilde insan psikolojisine nüfûz eder, insan duyguları bıkmadan ve usanmadan bu etkiye katılır ve harekete geçer, akıl ise kıssaların ihtiva ettiği manaları takip eder ve tabir-i caizse kıssaların tarlasından meyveler toplar. Bıkkınlık içeren ve anlaşılması yönünde özel bir çaba gerektiren derslerin aksine kıssalar, daha kolay anlaşılır. Kıssaların bu derece etkili ve faydalı olabilmesi de bu yüzdendir.³²⁹ Müellifin kıssaları bütün ayrıntısına kadar ele almasının sebebi de faydasının ve etkisinin çokça olmasından olsa gerek.

Müellif, İbrahim kıssasına dair bazı bilgiler vermekte ve bu kıssayla ilgili ayetleri tefsir etmektedir. Bu bağlamda o, öncelikle Allah'ın Nemrûd'un ateşini Hz. İbrahim için güllerden bir bahçe yapmasındaki lütfu ve ihsanı üzerinde durmaktadır.³³⁰ Daha sonra diğer müfessirler gibi o da bu kıssayla ilgili olan

³²⁷ Beccâd b. Muhammed el-Ammâc, “*Ulûmu'l-Kur'ân inde Şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, Suudi Arabistan, 2008.

³²⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 52.

³²⁹ Menna'u'l-Kattan, **Mebâhis**, s. 305.

³³⁰ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 67.

ayetleri teker teker ele almakta ve yorumlamaktadır.³³¹ Allah, Hz. İbrahim kıssasıyla ilgili olarak; [Andolsun, daha önce de (Hz. Musa ve Harun'dan önce ya da bulûğ çağına ermeden evvel) İbrahim'e doğruyu yanıştan ayırma yeteneğini verdik. Biz zaten onu biliyorduk]³³² şeklinde buyurarak bir nevi kıssanın özetini vermektedir.³³³

Müellif bu ayeti zikrettikten sonra Hz. İbrahim'in kavmiyle olan mücadelesine dair ayetleri ele almaktadır. Onun ayetlerden çıkartarak verdiği bilgilere göre Hz. İbrahim'in kavmi, akıllarını kullanmadan dalalette olan babalarının yolunu takip etmiş, Hz. İbrahim'in çağrısına rağmen onlar da puta tapmış ve Allah'a imandan uzaklaşmışlardır. Müellif Mehmed Efendi, diğer kıssalarda olduğu gibi bu kıssada da Allah'ın mümin kullarına yardım edeceğini ve kafir toplulukların yaptıkları zulümden ötürü de helak olacaklarını vurgulamaktadır.

Özetle; Kur'an kıssalarında yani peygamberlerin hayatlarında ve önceki toplulukların yaşadıklarında eğitimcilere yarar pek çok kâide ve terbiye/eğitme unsuru vardır. Müellif, böyle düşünmüş olmalı ki kıssalar üzerinde özel bir ihtimamla durmuş ve ayetlerin vurgulamak istediği her hususu göz önünde bulundurmuştur. Mehmed Efendi, kıssaları öğrenci ve halkın kolayca anlayabileceği bir üslûpla ele almayı başarmıştır. Böylelikle onu dinleyen herkes, kıssanın eğitim ve öğretim adına vermek istediği mesajı kolayca anlayabilmiştir.

V. Müellifin Fıkhî İhtilaflara Yer Vermesi

Araştırmamızın bu bölümünde sihir, haset, riya, yöneticiye başkaldırma, imamın namazı uzatması ve kadınla ilgili hükümler gibi müellif Mehmed Fevzî Efendi'nin işaret ettiği fıkhî konular ele alınacak; her bir konu detaylarıyla

³³¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, **el-Muahrreru'l-Vecîz**, Daru İbn Hazm, y.y., t.y., s. 1283, 1284; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, c. IV, s. 55, 56.

³³² Enbiya 21/51.

³³³ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 67.

incelenecek ve müellifin görüşü, ayetlerdeki hükümlere yönelik çalışma yapan diğer âlimlerin görüşleriyle de mukayese edilecektir. Müellifin fikhî hükümleri ele alış biçimine geçmeden evvel fıkıh kelimesinin sözlük ve terim anlamı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Fıkıh, sözlük olarak bir şeyi bilmek, anlamak (fehmetmek) demektir. Bu bağlamda [فقهت الأمر] denir ki “işî anladım” demektir. Bu da esasen mütekellimin (konuşanın) ifade etmek istediğini ya da sözlerindeki mesajı anlamadır.³³⁴ Terim olarak ise fıkıh, “müctehidlerin her bir amelî meseleyi ilgilendiren delilleri tek tek inceleyip onlardan çıkardıkları hükümler” şeklinde tanımlanmaktadır.³³⁵ Fikhî tefsir ise, “fıkıh ile ilgili ayetleri tefsir eden bilim dalı ve bu alanda yazılan eserler” demek olup tefsirin bu çeşidi, bazı dönemlerden geçmiştir. Şöyle ki, Hz. Peygamber zamanında sahâbe, ayetlerdeki hükümler konusunda Hz. Peygamber’e başvurabiliyor, meseleyi ondan öğrenebiliyordu. Onun vefatından sonra sahâbe ve tâbiîn, yeni ortaya çıkan meselelerde ayetlerden hareketle kendi içtihatlarına dayanmaya başladılar. Ancak bazı meselelerde ihtilaf etmişlerdir. Zamanla da bu ihtilaf ve farklılık büyümüş ve İslam düşüncesinde fikhî mezhepler teşekkül etmiştir. Burada şu hususu da vurgulamakta fayda vardır ki onlar arasında yaşanan ihtilafta âlimler birbirlerini tahkir etmemişlerdir. Fikhî meseleler ve farklı görüşler artıkça yeni bir tefsir metodu teşekkül etti ki bu metot, “fikhî tefsir” şeklinde anlaşılmış ve ayetlerdeki hükümleri ortaya çıkarmaya yönelik olmuştur.³³⁶

A. İmamın Namazı Uzatması

Müellif Mehmed Efendi, “fitne, öldürmeden daha kötüdür” ayetinin³³⁷ tefsirinden hareketle imamın namazı uzatmasını doğru bulmamıştır. Ona göre imamın bıkınlık uyandıracak kadar namazı uzatması ayetin vurguladığı fitne

³³⁴ İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânu'l-Arab**, Daru Sâdır, Beyrut, 1414, c. XIII, s. 522.

³³⁵ Süleyman b. Abdillâh b. Hamîd Ebu'l-Hâil, **el-Medhalu ilâ İlmi'l-Fıkıh**, y.y., 2006, s. 24; Ayrıca fıkıh kelimesinin sözlük ve terim anlamı hakkında bkz. Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, **DİA**, İstanbul 1996, XIII, 1-14.

³³⁶ Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, c. II, s. 318, 348.

³³⁷ Bakara 2/191.

kapsamına girmektedir. İmamın namazı gereğinden fazla uzatması ise dinde kerîh görülmüştür. Bu bağlamda o, “imamın namaz uzatması fitneden sayılmıştır. Çünkü denildiğine göre en güzel olan imamın cemaatin durumuna göre hareket edip, namazı bıkkınlık oluşturmayacak şekilde kıldırmasıdır. Çünkü imamın namazı çok fazla uzatması, cemaatin bundan hoşlanmamasına sebebiyet verebilir.”

Yaptığımız araştırmalar neticesinde müfessirlerin ayetin kapsamına imamın namazı uzatması meselesini almadıklarını gözlemledik. Bu bağlamda müellifin bu yorumunda tek kaldığını söyleyebiliriz. Ancak yine icmayla sabittir ki imamın namazı, alışılmışın dışında sünnete aykırı bir şekilde uzatması alimler tarafından kerîh görülmüştür.³³⁸ Müellifin bu konudaki delili, Ebû Hureyre’den gelen “içinizden biri imam olduğu takdirde namazı uzatma yolunu tutmasın. Zira cemaatin içinde büyük vardır, küçük vardır. Hasta vardır, zayıf vardır. Önemli işi olanlar da bulunur. Kendi başına namaz kılan ise, namazı dilediği kadar uzatabilir” hadisidir.³³⁹

B. Haset

Haset, Mehmed Efendi’nin tarif ettiği gibi “Allah’ın bir kimseye verdiği nimetlerin son bulmasını istemektir. Nimet ise, bir kimsenin dinî ve dünyevî faydası ve ahirette zarara uğramamasıdır.” Diğer bir ifadeyle haset, bir kimsenin hayırlı bir işi veya evi, malı, mülkü, ilmi olsa, o kimseden bunların gitmesini, onda olmayıp, kendinde olmasını istemektir. Haset, müellifin de belirttiği gibi nimet hususunda olur. Eğer Allah, birisine bir nimeti bahşetmişse iki durumdan bahsedilir. Ya nimetin kerîh görülmesi ve bitmesini istenmektir ki bu haset olarak isimlendirilir ya da kişinin Allah’ın kuluna bahşettiği bir nimeti kerih

³³⁸ Şeyhzâde Dâmâd, *Mecmeu’l-Enhar fî Şerhi Multeka’l-Enhur ve meahu ed-Durru’l-Mültekâ*, thk. Halil İmran el-Mensûr, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. I, s. 163.

³³⁹ Müslim, “Salat”, 37; Nesâî, “İmame”, 35; Tirmizi, “Salat”, 175; Mehmed Fevzî, *Tefricu’l-Kalak*, s. 12

görmeyip son bulmasını istememek; ancak kendisinde olması için arzulamaktır ki bu, “gıpta etmek” olarak isimlendirilir.³⁴⁰

İbn Manzûr’un tarifine göre ise haset, “bir adamın kardeşinde gördüğü bir nimetin son bulmasını istemesi ve sadece kendisinde olmasını arzulamasıdır.”³⁴¹

Müellif Mehmed Fevzî Efendi’nin, haset konusunu ele almasının temel sebebi Felak sûresinin bu konu etrafında geçiyor olmasıdır. Ona göre Kur’ân metninin haset konusunu içeren bir sûreyle son bulması, hasedin en kötü huylardan biri olduğunu göstermek içindir. Müellif, haset konusunu neredeyse bütün yönleriyle açıklamaya gayret göstermiştir. Bu bağlamda şöyle demektedir: “Eğer kalbinde istemeden hasede dair bir irade oluşmuşsa bunda bir problem yok. Çünkü bu tür hislerin insan psikolojisinde olması normaldir. Bu da sorunluluk gerektirmez. Fakat, hasedin gerektirdiği gibi hareket ettiysen ya da hayatında bunun bazı emareleri görülürse bu hasede girer ve icmayla haram görüşmüştür.”³⁴²

Görüldüğü üzere müellif, insanın yaratılışı ve doğası gereği haset edebileceğini ve kalbi veya aklında bunun bazı işaretlerinin görülebileceğini; ancak bunun cezayı gerektirmediğini ve günah kapsamına girmediğini söylemektedir. Kişiye düşen kalbi ve aklında oluşan bu düşünce ve hislerden kurtulması ve temizlenmesidir. Mehmed Efendi de diğer alimler gibi düşünmekte ve haset eden kimsenin bunu fiiliyata dökmesi ve bundan da tövbe etmemesi halinde zâlim olacağını ve cezaya müstahak görüleceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla hasede uğramış kimse mazlum ve mağdur olup, bu durum karşısında sabır ve takvayla emredilmektedir.³⁴³ Müellif bu görüşünde Hz. Peygamber’in, “üç kötü huy vardır ki, ümmetim bundan kurtulamayacaktır: İnsan hakkında kötü zan beslemek, bir şeyi uğursuz saymak ve insanlara haset

³⁴⁰ Yahya b. Hamza el-Yemenî, **Tasfiyetu’l-Kulub min Edvâri’l-Ezvâr ve’z-Zunûb**, Muesseseti’l-Kulûbi’s-Sekafiyye, Beyrut, 1995, s. 164. Ayrıca bkz. Muhammed Ahmed Ken’an, **Kurratu’l’Ayniyyîn ‘ala Tefsiri’l-Celâleyn**, Daru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 1997, s. 827.

³⁴¹ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, c. 3, s. 149.

³⁴² Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 91

³⁴³ Ömer Ahmed er-Râvî, **Tıbbu’l-Kulûb inde’l-İmâmeyn el-Celîleyn İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 78.

etmek. Size bu kötü huylardan nasıl kurtulacağınızı öğreteceğim. Bir zanna/düşünceye kapıldığında o zanla hüküm verip öyle hareket etme! Bir şeyi uğursuz saydığında, ona itibar edip de işinden geri kalma! Haset ettiğinde bunu fiiliyata dökme ve Allah'tan affını dile!"³⁴⁴

hadisini delil olarak vermektedir. Diğer bir delili de Hz. Peygamber'in "birbirinize buğz etmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize arka çevirmeyin; ey Allah'ın kulları, kardeş olun"³⁴⁵ hadisidir. Müellif Mehmed Efendi'nin, bu hadisleri aktarmasının sebebi hasedin çok kötü bir huy olduğunu, kişiyi helaka götürebileceğini ve bütün kötü hallerin başı olduğunu vurgulamak ve insanları bu huy karşısında uyarmak istemesidir.

Mehmed Fevzî Efendi, hasedin cezası konusunda fakîh Ebu'l-Leys'nin (ö. 373/983) görüşünden hareketle şöyle demektedir: "Hasetten daha zarar verici bir huy yoktur. Haset eden kimse, haset ettiği kimseye bir kötülük değmeden beş ayrı cezayla cezalandırılır. Birincisi, sonu gelmeyen keder; ikincisi, sevabı olmayan bir musibet; üçüncüsü, şükredilmeyen azar; dördüncüsü, Allah'ın ona öfkelenmesi; beşincisi, başarı kapılarının yüzüne kapanması."³⁴⁶

Müellife göre Hz. Adem'in oğlu Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesinin sebebi hasettir. Haset, kişiye çok kötü durumlar yaşatabilir. Haset edilen bir zarara uğramadan haset eden pek çok psikolojik zararlar karşılaşılabılır. Bu bağlamda müellif şöyle demektedir: "Hasedin ilacı, zararının onun dünya ve ahirette sana döneceğini bilmendir. Haset edilen kimse ise ne dünya da ne de ahirette herhangi bir zarar ile karşılaşmaz. Kişiye dünya-ahirette zarar vermesinin sebebi ise kişinin haset ederek, Allah'ın gazap ve öfkesini celbetmesi, Allah'ın kulları için uygun gördüğü taksimi beğenmeyip başkalarında olan nimeti kerîh görmesi ve müminlerden bir kimseyi buğz ettiği

³⁴⁴ Hadisi, bu lafızlarla hadis kitaplarında bulamadık. Genellikle "الظن والطيرة والحسد : ثلاثة لا يسلم منهن أحد : فإذا ظننت فلا تحقق وإذا تطيرت فلا ترجع وإذا حسدت فلا تبغ" şeklinde zikredilir. Bkz. Elbânî, *Gâyetu'l-Merâm*, s. 185 (302).

³⁴⁵ Buhârî, "Edeb", 57, 62. Müslim'de geçen başka bir hadis metninde "birbirinize haset etmeyin, kin tutmayın. Başkalarının ayıplarını araştırmayın, konuştuklarını dinlemeyin, müşteri kızdırtmayın. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun"denilmektedir. Bkz. Müslim, "Ticâret", 2564; Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 91.

³⁴⁶ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 91, 92.

içindir. Kişi dünyada ise keder, üzüntü, psikolojik olarak sıkıntı içinde olur. Haset edilen kimse ise hiçbir zarar görmez. Çünkü haset edilerek Allah'ın ona bahsettiği nimeti yok olmaz, haset edildiği için herhangi bir günah işlemez; hatta haset eden yüzünden mağdur ve mazlum olduğu için sevap kazanır ve hasedin sonuçlarının aksine farklı şeylerle karşılaşır. Eğer haset eden kişi haset ettiği kişiyi kötülerse, haset edenin dili onu över; eğer haset eden, haset edilene karşı kibirlenirse, haset edenin nefsi, ona tevazu gösterir; eğer haset eden, haset ettiği kişinin nimetlerini yasaklarsa o kişi daha fazla nimet bulur; eğer haset eden, haset edilene beddua ederse haset edenin nefisi o kimse için dua eder.”³⁴⁷

Görüldüğü üzere müellif Mehmed Fevzî Efendi, insanın küçümseyebileceği; ancak kalbe ağır gelen bir günah olan hasetten uzak durmayı tavsiye etmektedir. Haset, kişiyi Allah'tan uzaklaştırır ve insanın sahip olduğu nimetleri küçümsemeye sebebiyet verir. Bu da Allah'ın kaderine razı olmamayı ve başka günahlar işlemeyi doğurur ki müellif bu konuda; “haset eden kimse genellikle gıybetten, yalandan ve küfretmekten kurtulamaz.”³⁴⁸ Haset, kişiyi kötü söz söylemeye sevkeder, haset edileni yermeye sebebiyet verir. Bu kötü hasletler bir yerde haset edilen için hediye mesabesinde. Haset eden kişi bunları yaparak daha önce kazandığı sevapları haset ettiği kişiye hediye eder. Haset eden Allah'ın bahsettiği bir nimetin son bulmasını ister ki bu nimet hasetle son bulmaz.³⁴⁹

C. Riya

Riyâ sözlük anlamı itibariyle, “kişinin iyi bir iş ve amel yaptığında bunu, gösteriş itibar, saygınlık ve şöhret kazanmak için yaptığını göstermesi” demektir.³⁵⁰

Bu kimse, başkalarına esasen yaptığı işin aksini göstermektedir. Sözlükte “görmek” anlamındaki re'y kökünden türeyen riyâ (riâ'), hadislerde ve ahlâka dair eserlerde *süm'a* (şöhret peşinde olma) kelimesiyle birlikte-

³⁴⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 94.

³⁴⁸ Mehmed Efendi, **Tefricu'l-Kalak**, s. 93.

³⁴⁹ Yahya b. Hamza el-Yemenî, **Tasfiyetu'l-Kulub**, s. 174.

³⁵⁰ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. VI, s. 216.

“saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevî amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğuna başkalarını inandıracak tarzda davranma” şeklinde açıklanır. İslam şeriatinde ise riyâ, “Allah için yapılması gereken amel ve ibadeti kullara gösteriş olsun veya dünyevi bir kazanç elde etme uğruna yapma” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁵¹ Mehmed Fevzî Efendi ise “riyâ, ihlasın zıttıdır. Hatta gizli bir şıktır” şeklinde bir tanım benimsemiştir. Mehmed Efendi, riyâ meselesini ve bununla ilgili şerî hükümleri nasihat ve doğruya ulaştırma bâbında detaylı bir şekilde ele almaktadır. Ona göre riyâ, yalan dolan ve kötü niyetten hâlî olduğu durumlarda müstehab olabilir.³⁵²

Müellife göre ibadet, yalnızca Allah için yapılmalıdır. İbadette riyâ ise haramdır. Hatta kimi âlime göre bir kimse insanlarla beraber olduğu esnada namaz kılıp, tek başına kaldığında kılmıyorsa küfre girer. Bu bağlamda Hz. Peygamber, “hüzün kuyusundan Allah’a sığın! buyurdular. Oradakiler: ‘Ey Allah’ın Resulu! hüzün kuyusu da nedir?’ diye sordular. ‘O, dedi, cehennemde bir vadidir; cehennem, o vadiden her gün yüz kere Allah (c.c)’a sığınma taleb eder.’ ‘Ey Allah’ın Resülü! denildi, oraya kimler girecek?’ ‘Oraya dedi, amellerinde riya yapan kurrallar girecektir!’³⁵³ buyurmuştur.

Allah, Kur’ân metninde kullarına sadece kendisi için ibadet etmeleri gerektiğini buyurmaktadır. “Halbuki onlara ancak, dini yalnız O’na has kılarak ve hanifler olarak Allah’a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu” ayet³⁵⁴ mealinde bu durum açıkça belirtilmiştir. Zemahşerî ve Râzî gibi müfessirler de ayeti bu anlamda yorumlamışlardır³⁵⁵.

Müellif Mehmed Efendi’ye göre riyânın herhangi bir şekilde ibadete karışması haramdır. Bazı âlimler ise ibadetlerdeki riyâyı üç gruba ayırmışlardır. Bunlardan ilki -ki bu en şiddetli olanıdır- imana riyâ karıştırmadır. İmanına riyâ karıştıran bir kimse ebediyen cehennem ateşinde kalacaktır. Çünkü bu kimse

³⁵¹ Abdullah b. Dayfullah el-Ruhaynî, **Tarîkuke ile’l-İhlâs ve’-Fıkh fi’d-Dîn**, Daru’l-Endelüs, y.y., 2001, s. 69; Mustafa Çağrı, “Riyâ”, **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, 137, 138.

³⁵² Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 97

³⁵³ Tirmizi, “Zuhd”, 48.

³⁵⁴ Beyyine 98/5; Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 97.

³⁵⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, c. VI, s. 412; Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, c. XXXII, s. 43.

kelime-i şehâdeti sadece insanlar görsün diye telaffuz etmekte; içi ise yalanlarla doludur. Kendisinin Müslüman olduğunu iddia etmekte; toplumda da öyle görünmeye dikkat etmektedir. Ancak kalbinde İslam’a dair bir şey taşımamaktadır. İmanına riyâ karıştıran kimseler ahirette kâfirlerden daha kötü bir durumda olacaktır. Çünkü bu kimseler, gizli küfrü ve açık nifâkı cem’ etmişlerdir. Yani hem kâfirlik hem de münâflık yapmışlardır. İkincisi, dinin aslını tasdik edip ibadetlerde riyâ yapılması şeklindedir. Bu da Allah katında büyük bir günah olmakla beraber ilki kadar değildir! Söz gelimi bu kimseler, insanlar takva ehli desinler diye onların yanında namaz kılar gibi yapar; ancak tek kaldıklarında asla namaz kılmazlar. Hatta insanlarla beraber namaz kılarken bunu abdestsiz bile yapabilirler; çünkü amaçları Allah’a kulluk değil, sadece gösteriştir. Bu kimseler Allah’ın tek ve şeriksiz olduğunu kabul etmekle beraber tembellikten ve insanlara gösteriş yapmayı sevmelerinden ibadetlerine riyâ karıştırırlar. Bu ise cehâletin zirvesidir. Üçüncü çeşit riyâ ise sadece nâfilelerde görülen riyâdır. Bunu yapan bir kimse tek başına kaldığında nâfile ibadetleri terk edebilir ya da insanlar onu övsün veyahut eleştirilmemek için hasta ziyaretinde bulunabilir. Bu kimse, tek başına kaldığında farzların üzerine tek bir şey koymaz. Bu da Allah katında günah olmakla beraber diğer ikisi gibi değildir.³⁵⁶

Mehmed Fevzî’ye göre ibadette yapılan riyâ kesinlikle haram olmakla beraber bazı durumlar vardır ki buralarda riyâ caiz olabilir. Yani, hiç kimsenin zarar görmediği, sadece çıkar üzerine kurulu olmadığı, Allah’ın rızasının kötüye kullanılmadığı durumlarda riyâ caiz olabilir.

D. Kadınla İlgili Hükümler

Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinde zikredilen [النفاثات] kelimesini tefsir ederken kadını ilgilendiren bazı hükümlere de değinmektedir. Bu bağlamda o, “(bazı) kadınlar, sihirle iştiğal etmeye pek meraklılar. ‘Şüphesiz

³⁵⁶ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî **İhyâ Ulûmî’-d-Dîn**, Daru’l-Ma’rife, Beyrut, t.y., c. III, s. 302, 303.

sizin tuzağınız çok büyüktür’ ayetinde³⁵⁷ de görüldüğü üzere kadınların tuzakları ve şerleri erkeklerinkinden daha fazladır.”³⁵⁸

Fevzî Efendi, ayette geçen [عظيم] kelimesini, “daha etkili, kişinin nefsinde daha iyi yer edinen” şeklinde açıklamaktadır ki Beyzâvî de benzer bir yorum benimsemiştir.³⁵⁹

Müellif, kadınlarla ilgili konuşurken imam Şâfiî’nin şöyle dediğini nakleder:

ان النساء شياطين خلقن لنا نعوذ بالله من شر الشياطين

“Kadınlar bizim için şeytan gibidirler. Onların şerrinden Allah’a sığınıyoruz”.

Bazı zarif ruhlu şâirler de onun bu beytine şöyle cevap verirler:

إن النساء رياحين خلقن لكم وكلكن يشتهي شم الرياحين

“Kadınlar, sizin için çiçek gibidirler. Hepiniz çiçekleri koklamayı arzuluyorsunuz”.³⁶⁰

Kurtûbî, tefsirinde imam Şâfiî’nin beytinin hikayesine yer vermektedir. Bu bağlamda o, şöyle demektedir: “Ömer b. Hattab, bir kadının ‘kadınlar, sizin için çiçek gibidirler. Hepiniz çiçekleri koklamayı arzuluyorsunuz’ dediğini duyduğunda, ‘kadınlar bizim için şeytan gibidirler. Onların şerrinden Allah’a sığınıyoruz’ şeklinde cevap vermiştir.” Kurtûbî, bu beyitleri zikrederek insanın, şeytandan daha şerli olabileceğini ve beyti, Ömer b. Hattâb’a nispetle kadına cevap olarak söylediğini açıklamaktadır.³⁶¹ Mehmed Fevzî Efendi ise bu beyti, Sübkî’nin (ö. 771/1370 *Tabakâtu’ş-Şâfiyye* eserinden nakille Şâfiî’ye nispet etmektedir.³⁶²

³⁵⁷ Yusuf 12/28.

³⁵⁸ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 84.

³⁵⁹ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 3, s. 161.

³⁶⁰ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 84.

³⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VIII, s. 502, 503.

³⁶² Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtu’ş-Şâfiyye*, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-arabiyye, y.y., y.t., c. I, s. 298.

Mehmed Fevzî Efendi, bu beyitten hareketle kadınların akıllarını kullanma konusunda eksik olduklarını, bu yüzden de Allah'ın onlara cihadı, Cuma namazını şart koşmadığını, onlardan imam olunamayacağını, bir erkeğe karşılık iki kadının şahitlik edebileceğini buyurduğunu söylemektedir.³⁶³

İslam fakihlerinin icmasıyla Allah yolunda kılıçla cihat etmek, kadına farz değildir. Bu konuda İbn Hazm (ö. 456/1064), “ittifak edildiği üzere cihat, kadına farz değildir” demiştir.³⁶⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif, “kadınların akılları eksiktir” derken, onları aşağılamak ya da küçük düşürmek veyahut önemsiz olduklarını vurgulamak için değil, hafızalarının zayıf olduğunu ve bu yüzden de iki kadının şahitliğinin istendiğini belirtmek içindir. Diğer bir ifadeyle o, bu sözü hafızanın zayıflığıyla açıklama yoluna gitmektedir. Hz. Peygamber de bir sözünde kadınlara hitaben “kendine hâkim akıllı ve dinine bağlı bir kimsenin aklını, sizin kadar eksik dinli hiçbir kimsenin çelebildiğini görmedim” buyurdu. Bunun üzerine kadınlar, ‘Aklımızın ve dinimizin noksanlığı nedir, ya Resulullah?’ diye sordular. Resulullah (a.s.m.) da ‘kadının şahitliği erkeğin şahitliğinin yarısı değil midir?’ diye sordu. Kadınlar ‘evet!’ cevabını verdiler. Resul-i Ekrem Efendimiz izah etti ve tekrar sordu: ‘Bu aklın eksikliğinden. Hayız gördüğü zaman [günlerce bekler] namaz kılmaz, Ramazan’da bir müddet oruç tutmaz değil mi?’ Kadınlar, ‘Evet!’ dediler. İşte kadının dini eksiktir derken bu kastedilir.”³⁶⁵

“Cihadın kadına farz kılınmaması” da cihadın tamamen kadınlardan düştüğü anlamında değildir. Çünkü kadınlar, bilfiil cihada katılmasalar da kılıçlarıyla savaş meydanında savaşan mücahitleri hazırlamak kadına düşmüştür. İşte, kadınlar da mücahitleri eğiterek ve hazırlayarak cihada katılmış olurlar. Bu ise kadınların cihattan ecir kazandıkları en önemli safhadır. Böylelikle onlar da mücahitler gibi anılmaktadır.

³⁶³ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 84.

³⁶⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, **Merâtibu'l-İcmâ fi'l-İbâdât ve'l-Muâmelât ve'l-İ'tikâdât**, el-Kudsî, y.y., 1357, s. 119.

³⁶⁵ Buhârî, “Hayz”, 6; “Zekât”, 44, “İman”, 21; “Küsûf”, 9; “Nikah”, 88; Müslim, “Küsûf”, 17, (907); “İman”, 132, (79); Nesâî, “Küsuf” 17, (3, 147); Muvatta, “Küsuf” 2, (1, 187).

Cuma namazını kadınlara farz kılınmaması meselesinde ise fakihlerin hemen hemen hepsi Cuma namazının kadınlara farz olmadığını söylemişlerdir. İbn Kudâme'den (ö. 620/1223) nakledilen bir sözde, “kendilerinden ilim ezberlediklerimizin tamamı (geçmiş ulema) Cuma namazının kadınlara farz olmadığını, şayet Cuma'ya gelip namazı kılmaları halinde ecir kazanacaklarını; çünkü Cuma'nın farz kılınmamasının onlara kolaylık amacıyla olduğunu, zorluğa katlanıp kılmaları halinde ise hastanın namazı gibi ecir kazanacaklarını söylemişlerdir.”³⁶⁶

Mehmed Fevzî Efendi, kadının imameti meselesinde ve kadının imamlığına cevaz vermemesi hususunda Hanefî ve Mâlikî mezhebi imamlarına uymuştur. Çünkü Hanefî ve Mâlikî fukahasına göre kadının cemaate imam olarak namaz kıldırması caiz değildir. Şafîî ve Hanebelî mezheplerine tabii bir takım ulema ise kadının imamlığına cevaz vermişlerdir.³⁶⁷

Buna ilaveten müellif, kadının miras konusuna ve ne kadar alması gerektiğine değinmektedir. Bu bağlamda o, “kadınlara mirasın tamamı verilmemiştir. Evlilikten önce kadının nafakası baba ve kardeşlerine, evlilik süresince de kocasına yüklenmiştir.”³⁶⁸

Mehmed Fevzî Efendi'ye göre Nisa sûresi 34. ayette geçen [قَوَامُونَ] “koruyup kollamak” kelimesi emir ve nehiy içerir. O bu hususta Zemahşerî gibi düşünmekte ve şöyle demektedir: “Erkekler (kocalar) kadınları koruyup kollarlar. Mutasarrıfın bakmakla yükümlü olduğu gibi onlara emredip, nehyederler.” Daha sonra müellif, zikrettiği bu hükümlere, “Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin, mallarından sarfetmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerine hakimdirler” ayetini³⁶⁹ delil getirmektedir. Onun verdiği bilgilere göre ayette erkeklerin kadınlara üstün kılınması ailelerini

³⁶⁶ Mustafa el-Adevî, **Cami' Ahkâmi'n-Nisâ**, Daru's-Sünne, y.y., 1992, c. I, s. 385, 389, 390.

³⁶⁷ Ebû Abdurrahman A'del b. Sa'd, **Hulâsatu'l-Kelâm fî Ahkâmi Ulemâi'l-Beledi'l-Haram**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s. 136.

³⁶⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 84.

³⁶⁹ Nisa 4/34; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 84.

korumaları, geçimlerini temin etmeleri, onları her türlü kötülüklerden korumaları, din ve dünya işlerini onlara öğretmeleri sebebiyledir.³⁷⁰

Müellif daha sonra “kadının dövülmesi” meselesine değinmekte; ancak hükmün detaylarına girmemektedir. O, bu hususta “Serkeşlik etmelerinden endişelendiğiniz kadınlara öğüt verin, yataklarında onları yalnız bırakın, nihayet dövün’ ayeti gereğince³⁷¹ eğitmek amacıyla erkeğe sert olmayacak şekilde dövme izni verilmiştir” demektedir.

Müellife göre kadın, kocasına itaat etmeli ve onu zor duruma düşürmemelidir. O, bunu söylerken pek çok hadisten de delil getirmektedir: 1- Ebû Bekr nakletmiştir ki Allah Resûlü söyle demiştir: “Diliyle kocasını ezen ve ona eziyet eden bir kadına Allah lanet edip, kızmıştır.” 2- Osman b. Affan nakletmiştir ki, “Allah Resûlü’nün öyle dediğini duydum: ‘Bir kadın kocasına, senden hiç hayır görmedim derse gündüz oruç tutup, gece de ibadet etse Allah onun 70 yıllık bütün amellerini boşa çıkarmıştır.’” 3- Abdurrahman b. Avf nakletmiştir ki, “Allah Resûlü’nün şöyle dediğini duydum: Hangi kadın evin geçimi konusunda kocasına zorluk çıkartırsa veya yüklenemeyeceği bir külfet içine sokarsa Allah, onun hiçbir amelini kabul etmez.”³⁷² 4- İbn Abbas’tan nakledilmiştir ki, Allah Resûlü şöyle demiştir: “Hangi kadın kocasından izin almadan evden çıkarsa, eve dönünceye dek, güneş ve ayın üzerine doğduğu her şey ona lanet eder.”³⁷³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hadis metinlerinin hiçbiri sahih olarak tasnif edilmemiştir. Hatta ilk üç hadisin sıhhati noktasın da kaynaklarda herhangi bir bilgi bile mevcut değildir. Dördüncü hadis ise alimlerce uydurma görülmüştür. Diyebiliriz ki Mehmed Efendi, kadının

³⁷⁰ Cuma Sâlih el-Kurbî, “*Kavâmetu’r-Ricâl ‘ala’n-Nisâ fî Kutubi’t-Tefsir*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Katar Üniversitesi SBE, Katar, 2017, s. 9.

³⁷¹ Nisa 4/34.

³⁷² Zikredilen üç hadis metnini sahih kaynaklardan taratmamıza rağmen hadislerin sıhhati noktasında herhangi bir bilgi bulamadık. Muhaddis Hubevî de hadislerin sıhhati konusunda bir bilginin mevcut olmadığını söylemektedir. Bkz. Osman b. Hasan b. Ahmed el-Hubevî, **Durrutu’n-Nâsihin fi’l-Va’az ve’l-İrşâd**, Daru’l-Arkâm, Beyrut, t.y., s. 53; Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 84, 85.

³⁷³ Elbânî, bu hadisi kitabında zikretmiş ve uydurma hadislerden olduğunu biletmiştir. Bkz. Elbanî, **Silsiletu’l-Ehâdisi’z-Zaife**, 4: 56 (1550); Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 85.

kocasına itaati hususunda görüşünü desteklemek amacıyla hadis kaynaklarında aslı bulunmayan zayıf ve uydurma rivayetlere başvurabilmiştir.

Özetle; müellif Mehmed Fevzî Efendi'ye göre kadınları şerri, akılların nâkıs/eksik olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu görüşüne rağmen o, toplumda bazı kadınların erkeklerden daha faziletli olduğunu da kabul etmektedir. Hatta o bu kadınları, Allah'a yakın [المقربون] ve Allah'ı hakkıyla bilenler olarak tasnif etmektedir. Onların bu hallerinin örnek alındığını da belirtmektedir. Müellif bunu da pek çok rivayet ve yaşanmış olaylarla desteklemektedir. Zikrettiği rivayetlerden birisine göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Saliha bir kadın, salih olmayan bin erkekten daha hayırlıdır. Hangi kadın, kocasına yedi gün hizmet ederse cehennemin yedi kapısı ona kapanıp; cennetin sekiz kapısı açılmıştır. İsteddiği kapıdan hesapsız, sorgusuz sualsiz girecektir.”³⁷⁴

E. Yöneticiye Başkaldırmanın Hükümü

Mehmed Fevzî Efendi'ye göre “fitne, öldürmekten daha kötüdür” ayeti³⁷⁵ gereğince yönetici konumunda bulunan bir kimse zâlim bile olsa ona baş kaldırmak caiz değildir. Ayet, fitne ortamının adam öldürmekten daha kötü olduğunu açıkça ifade etmektedir. Hz. Peygamber de “fitne uykudadır. Onu uyandırana Allah lanet etsin” buyurmaktadır.³⁷⁶ Müellife göre yöneticiye başkaldırı ve isyan etme konusunda insanların tahrik edilmesi münafıklığın alametindendir.³⁷⁷ Beyzâvî'ye göre ayette zikredilen fitneden maksat, bela, sıkıntı ve imtihandır. Bursevî de Beyzavî gibi düşünmekte ve fitne kelimesinden kastın, “insanın sınandığı imtihan” olduğunu vurgulamaktadır. Müfessir Âlûsî'ye göre ayetteki fitne, “ya müşriklerin haram işlemedeki küfürleridir ya da vatandan çıkarılmak gibi insanın sınandığı imtihandır.”³⁷⁸

³⁷⁴ Bu rivayetin de hadis kaynaklarında aslı mevcut değildir. Muhaddis Hubevî de aynı düşüncüyü paylaşmaktadır. Bkz. Hubevî, **Durrutu'n-Nâsîhîn**, s. 51; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 90.

³⁷⁵ Bakara 2/191.

³⁷⁶ Elbanî, **Silsiletu'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe**, 7: 255 (3258).

³⁷⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 11.

³⁷⁸ Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl**, c. I, s.128; Bursevî, **Ruhu'l-Beyân**, c. I, s. 306; Âlûsî, **Ruhu'l-Meânî**, c. II, s. 75.

Görüldüğü üzere müellif, zalim dahi olsa yöneticiye başkaldırıyı fitne kapsamında değerlendirmektedir. Müfessirlerin geneli ise, “fitne, öldürmekten daha kötüdür” ayetini tefsir ederken yöneticiye başkaldırı konusuna değinmemekteler. Bu durumda müellifin bu yaklaşımında onlardan ayrıldığını söyleyebiliriz. Ancak müellifin yaklaşımı şu hadis metni sebebiyle daha isabetli olabilir. Şöyle ki, nakledilen rivayette Cünâde şöyle der: Ubâde b. Sâmit’in yanına girdik. Kendisi hastaydı. Dedik ki: “Allah seni ıslah etsin! Nebi sallallahu aleyhi ve sellem’den işittiğin ve Allah’ın onunla bize fayda vereceği bir hadis söyle”. Ubâde şöyle dedi: “Nebi sallallahu aleyhi ve sellem bizi davet etti ve ona biat ettik. Bize şart koştuğu şeylerden biri, hakkında Allah katında bir delil bulunan apaçık bir küfür görmedikçe hoşlandığımızda ve hoşlanmadığımızda, zorluğumuzda ve kolaylığımızda, bize haksızlık olduğunda dahi işitmek ve itaat etmek; yönetim için emir sahipleriyle çekişmemek üzere biat etmektir.” Hadis metninde geçen “küfürden” maksat günah işlemektir. Hadisin manası ise; “yöneticilere itaat konusunda onlarla ters düşmeyin, onlara itiraz etmeyin. Şayet yönetici konumunda bulunan bir kimsenin Allah’ı inkâr ettiğini gördüğünüzde ve günahı alenen işlediğine şahit olduğunuzda ona karşı gelebilir, hak olan sözü hatırlatabilirsiniz. Müslümanların icmayla sabittir ki, onlardan küfre dair bir söz çıkmadığı müddetçe onlara başkaldırmak, isyan etmek ve onları öldürmek haramdır. Çünkü yönetimden azledilmesi kalmasından daha kötü bir durumu doğurabilir.³⁷⁹

Müellifin başkaldıran ve isyan edenleri münafıklara benzetmesinin delili, “kendileri evlerinde oturup savaştan geri kaldıkları yetmiyormuş gibi, üstelik savaşıp şehit düşen kardeşleri hakkında da: ‘Sözümüzü dinleselerdi öldürülmezlerdi’ dediler. Onlara de ki: ‘Eğer doğru söylüyorsanız, haydi ölümü kendi başınızdan savın da görelim!’” ayetinin³⁸⁰ sebab-i nüzûlü bağlamında zikredilen rivayettir. Buna göre Hz. Peygamber’le beraber gazvelere katılan bazı mücahitlerin, bir gazveye katılmamaları münafıkların başı Abdullah b. Übeyy’in tahriki sebebiyleydi. Hz. Peygamber, gazveden döndükten sonra Abdullah,

³⁷⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, **Sahih Müslim bişerhi’l-Nevevî**, el-Mısriyye Mısır, 1930, c. XII, s. 228., 229.

³⁸⁰ Âl-i İmran 3/168.

etrafındakilere, “bize uysalardı öldürülmezlerdi...” dedi; Allah da “Eğer doğru söylüyorsanız, haydi ölümü kendi başınızdan savın da görelim!” buyurarak onun bu olumsuz tavrına cevap vermiştir.³⁸¹

F. Sihir

Sihir, genel olarak âlimler özel olarak da Ehl-i Sünnet ve Mu'tezilî âlimler arasında şiddetli tartışmaların yapıldığı bir konu olmuştur. Ehl-i Sünnet âlimleri sihrin mevcut ve gerçek olduğunu savunurken; Mu'tezilî âlimler, sihrin gerçek olmadığını söylemişlerdir. Müellif Mehmed Fevzî Efendi ise sihrin varlığını ve gerçekliğini kabul etmektedir. Tercih ettiği görüşe göre Felak sûresi, Lebîd b. el-A'sâm'ın Hz. Peygamber'e yaptığı sihir neticesinde inmiştir³⁸². Lebîd rivâyeti ise şöyledir:

Rasulullah'a (s.a.v) hizmet eden Yahudi bir çocuk vardı. Yahudiler ona yaklaştılar ve ondan Rasulullah'ın (s.a.v) baş tarağını ve tarağın dişlerinden bir miktar alıncaya kadar ayrılmadılar. O da onları aldı ve onlara verdi. Onlar da Rasulullah'a sihir yaptılar. Yahudi Lebid b. el-A'sâm bu işi üstlendi. Sonra adına 'Zervan' denilen Beni Zurayk kuyusunda o sihri gizledi. Bu sebeple Rasulullah (s.a.v) hastalandı. Başının saçları yayıldı ve saçıldı. Bu, altı ay devam etti. Hanımları ona gidiyorlar; fakat o, hanımlarına gitmiyordu. Rasulullah (s.a.v) erimeye başladı. Başına geleni de bilmiyordu. Bir gün uyurken ansızın ona iki melek geldi. Birisi baş tarafına, diğeri de ayak tarafına oturdu. Baş tarafına oturan dedi ki: “Bu adama ne oluyor?” Diğeri de: “Tubbe yapıldı.” dedi. Öbürü: “Tubbe nedir?” diye sordu. Diğeri de: “Sihirdir” dedi. Öbürü: “Ona kim sihir yapmış?” dedi. Diğeri: “Yahudi Lebid b. el-A'sam” diye cevap verdi. Sordu ki: “Ne ile sihir yapmış?” O da: “Saç tarağıyla” dedi. “O nerededir?” diye sordu. Diğeri: “Zirvan kuyusunda su çekilirken ayak basılan taşın altında hurma çiçeğinin kabuğuna sarılı” dedi. Rasulullah (s.a.v) uyandı ve buyurdu ki: “Ey

³⁸¹ Rivayet için bkz. Remzi Tokat, “*Abdullah b. Ubeyy'in Hayatı ve Faaliyetleri*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniv. Sosyal Bil. Enst., Çorum 2016, s. 48, 49; Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl**, c. II, s. 184. Beyzâvî'ye göre bu ayet, Uhud şehitleri hakkında inmiştir. Bkz. Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl**, c. II, s. 184.

³⁸² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 3, 4.

Aişe sen de hissettin mi Allah bana hastalığımı haber verdi.” Sonra Ali, Zübeyr ve Ammar bin Yasir’i gönderip bu kuyunun suyunu boşaltmalarını istedi. Sanki su, bekletilmiş üzüm gibiydi. Sonra taşı kaldırdılar ve hurma çiçeğini kabuğuna çıkardılar. Bir de baktılar ki, Rasulullah’ın (s.a.v) tarağı ile tarağının dişleri ve bir de o hurma çiçeğinin kabuğunda kendisinde on bir düğüm bulunan bağlanmış ve iğne ile birbirine geçirilip batırılmış bir ip var. Bunun üzerine Allah, Muavizeteyn sûrelerini indirdi. Rasulullah (s.a.v) her bir ayeti okudukça bir düğüm çözüldü. Rasulullah (s.a.v) rahatladı. Son düğümler de çözüldü. Rasulullah (s.a.v) sanki bağlandığı bir ip etrafından çözülmüş gibi rahatladı. Cebrail (a.s) şöyle demeye başladı: “Seni Allah’ın adıyla tedavi ediyorum. Sana eziyet veren her şeyden, haset edenden, nazar edenden, Allah sana şifa versin.” Bunun üzerine dediler ki: “Ey Allah’ın Rasulü, habisin başını yaralım mı? Onu öldürelim mi?” Rasulullah (s.a.v) buyurdu ki: “Allah bana şifa verdi. İnsanlara şer dağıtmayı hoş görmem.”

Felak sûresinin inişine dair nakledilen bu rivayet, es-Sa‘lebî’nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* adlı tefsirinde geçmektedir. Bu hususta İbn Kesir şöyle demektedir: “Sa‘lebî, isnat bilgileri vermeden rivayeti bu şekilde zikreder. Rivayet, garip olmanın dışında akla ters cümleler de içerir.”³⁸³

Mehmed Efendi, Felak sûresinin sebep-i nüzûlü olarak kabul ettiği rivayeti naklettikten sonra sihrin gerçek olduğunu ve vuku bulabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda o, “bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla sihir haktır. Yani İslam şeriatine aykırı ve haram olsa da gerçekten vardır ve tarihte vuku bulmuştur.”³⁸⁴

Müellifin bu sözünden sihri haram olarak gördüğü; ancak vuku da bulabileceğini ifade ettiği anlaşılmakta, bu hususta da Ehl-i Sünnet âlimlerine uymaktadır. Zira onlar da sihrin vuku bulabileceğini kabul etmektedirler.

³⁸³ İbn Kesir Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, **Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm**, Daru Tayba, y.y, 1997, c. VIII, s. 538.

³⁸⁴ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 5.

Müellif, sihirle ilgili meseleleri tartışırken Ehl-i Sünnet ve Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine de yer vermekte; her birinin delillerini ayrıca zikretmektedir. Bu hususta o, “Mu'tezilî âlimler sihri, akılla inkâr ederler. Onlar, ‘sihirbaz ise nereye varsa kurtuluşa eremez’ ayetinin³⁸⁵ tefsirinden hareketle sihrin bir etkisinin olamayacağını dolayısıyla da varlığından bahsetmenin abes olduğunu söylemişlerdir. Onlar, Felak sûresinin sebep-i nüzûlü olarak aktardığımız rivayeti de inkâr edip, bu durumun, ‘Allah seni insanlardan korur’ ayetinde³⁸⁶ masumiyeti ve Allah tarafından korunduğu ifade edilen Hz. Peygamber için düşünölemeyeceğini kabul etmişlerdir. Ehl-i Sünnet âlimleri, onların bu delillerini hüccet olarak kabul etmemişlerdir. Onlara göre öncelikle birinci delilde sihirbaz bir kimse, Allah’ın mucizesini etkisizleştirmeye çalışırsa Allah da onun sihrini vuku bulduktan sonra etkisizleştirir.³⁸⁷ Bu bağlamda Mehmed Efendi, Ehl-i Sünnet’in görüşünü desteklemek amacıyla Hz. Musa ve Firavun’un sihirbazları arasında geçen diyaloga yer vermekte, bu husustaki ayetleri ele alarak Allah’ın Hz. Musa eliyle bir mucize yarattığını ve sihirbazların sihirlerini etkisizleştirerek Hz. Musa’yı onlara galip getirdiğini ifade etmektedir. Onun Hz. Musa kıssasına yer vermesinin arka planında, Mu'tezile’ye cevap verme isteği vardır.

Müellif ayrıca, sihrin Hz. Peygamber üzerinde yarattığı etkinin hikmetine de değinmekte ve bu hususta sorulan; “Allah, Yahûdiler’in Hz. Peygamber’e yaptıkları sihri neden etkisiz hale getirmedir? Neden tuzak kuranların tuzaklarını boşa çıkarmadı” soruya cevap vermektedir. Ona göre Hz. Peygamber’e sihir yapıldığını ifade eden rivayette Hz. Peygamber’in doğruluğunun ve ona sihir nispet edenlerin yalanlarının delaletleri/işaretleri vardır. Çünkü şayet düşmanlarının iddia ettiği gibi Hz. Peygamber, sihirbaz ise aracı kılmaksızın kendi başına sihri defedebilirdi. Ama o böyle yapmayıp Allah’ın yardımını bekliyor.³⁸⁸

³⁸⁵ Taha 20/69; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5.

³⁸⁶ Mâide 5/67.

³⁸⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5.

³⁸⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 5, 6, 7.

Görebildiğimiz kadarıyla Mehmed Fevzî Efendi, sihrin gerçekliği ve Hz. Peygamber'e sihir yapıldığı görüşünde büyük oradan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi düşünmektedir. Zira o da Hz. Peygamber'e sihir yapıldığı görüşü inkâr edenlere ve bunun Hz. Peygamber için bir eksiklik ve ayıp olduğunu ifade edenlere şöyle cevap vermektedir: “Durum, onların iddia ettikleri gibi değil! Sihir de hastalık ve ağrı gibi kabul edilmelidir. O da bir hastalık çeşididir. Kâdî İyâz da (ö. 544/1149) sihrin, hastalığın bir çeşidi olduğunu, Hz. Peygamber'in (s.a.v) bir beşer olması hasebiyle bu hastalığa yakalanabileceğini ve bu durumun onun nübüvvetine halel getirmediğini ifade etmektedir.³⁸⁹

VI. İşârî Tefsir Geleneği

A. İşârî Tefsir ve Mehmed Fevzî'nin İşârî Tefsir Anlayışı

Ulûmu'l-Kur'ân literatürü üzerinde yapılan incelemeler ve araştırmalar, işârî tefsir ile tasavvuf arasında bir ilişkinin bulunduğunu ve tasavvufî geleneğin kendisine hâs, özel bir tefsir anlayışına sahip olduğunu ifade etmektedir. Acaba işârî tefsirden kastedilen tasavvufî gelenekteki tefsir anlayışının (sûfî tefsir) kendisi midir?

Sûfî Tefsir, iki kısma ayrılmaktadır:

(1) **Nazarî Sûfî Tefsir:** Bu tefsir anlayışında müfessir konumunda bulunan kişi, Kur'ân metnini asıl ve aslî anlamlarından uzaklaştırarak merkeze kendi anlayış ve düşüncesini koymaktadır. Bu durumda müfessirin amacı, Kur'ân'ın aslî ve ilk anlamına ulaşmak ve ayetlerden ne kastedildiğini bulmak değil, Kur'ân üzerinden kendi tasavvufî düşüncesini anlamlandırmaktır. Kendisi, Kur'ân'ın aslî anlamından uzak bir şekilde ulaştığı sonuçları ayetlerin üzerine bina etmektedir. Böylelikle sûfî meşrep kişi, Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsir edilmesi için bir düşünce ortaya koymuş olmayıp, tamamen kendi anlayış ve hayat felsefesine hizmet etmiş olur. Sûfî geleneğin önde gelen isimlerinden

³⁸⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî, *Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2009, s. 635.

Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî (ö. 638/1240) bu tefsir anlayışına örnek olarak verilebilir.

(2) **İşârî Tefsir:** Bu tefsir anlayışı, az önce zikri geçen Nazarî sûfî tefsir anlayışından iki hususta farklılaşmaktadır. 1- Nazarî sûfî tefsir anlayışı, öncelikle tasavvuf ehli kişinin zihnine doğan ilmî girişler üzerine bina edilir. Daha sonra Kur'ân, bu zihniyete göre anlaşılmaya çalışılır. İşârî tefsir anlayışı ise manevî bir riyâzet üzerine kurulmuş olup, tasavvuf ehli olan kişi bu riyâzet sayesinde öyle bir mertebeye ulaşır ki önemli işârî manalar kendisinde inkişâf eder ve ayetlerin taşıdıkları gizli mesajlar kalbine doğar. İşârî tefsir, önceki tefsir anlayışı gibi şahsî ve sübjektif bilgilere değil, manevî bir riyâzet anlayışına dayanır. İşârî tefsir anlayışında müfessir, ilk bakışta ayetlerden işârî anlamlar çıkaramayabilir. Çünkü bazı ayetler, üzerinde etraflıca düşünmeyi gerektirebilir. Ayet üzerinde derin ve uzun düşünceler neticesinde müfessir, ayetlerin işârî anlamlarına ulaşabilir ki bu, ilimde derinleşmiş kimseler için mümkündür. 2- Nazarî sûfî tefsir anlayışını benimseyen kişi, ayetten çıkarılabilecek tek bir anlam üzerinde odaklanırken işârî tefsir anlayışını benimseyen müfessir, ayetten farklı anlayışların da çıkarılabileceğini göz önünde bulundurur. Diğer bir ifadeyle işârî tefsirde, ayetlerin insan zihnine doğabilecek zâhir anlamından ziyade ayetin diğer anlamlarıyla da ilgilenir.³⁹⁰

1. İşârî Tefsirin Tanımı

İşârî Tefsir: Sûfînin kalbine doğduğu kabul edilen gizli işaretlere dayanarak âyetleri zâhirinin aksine yorumlamasıdır.³⁹¹ Bu yorum ile ayetlerden kastedilen zâhiri anlam arasında bir yönüyle de olsa uyuşması gerekir. Diğer bir tanıma göre işârî tefsir, yalnız tasavvuf erbabına açılan bir takım gizli anlamlar ve işaret yoluyla Kur'ân'ı açıklamaktır.³⁹² İşârî tefsirin özü gizli ve bâtinî yorumlara

³⁹⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, c. II, s. 256-261. Ayrıca işârî ve Nazarî sûfî tefsir anlayışı arasındaki farklar için bkz. Mehmet Zeki Süslü, "Tasavvufî Tefsîrin İşârî ve Nazarî Şeklinde Taksimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, sayı: 27, s. 335-348.

³⁹¹ Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *DİA*, İstanbul 2001, XXXIII, 424-428.

³⁹² Zurkânî, *Mebâhis*, c. II, s. 66; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 212.

dayanır ki takva ve salah ehl-i kimseler, bu yorumlara Kur’ân metnini tilavet ederken ulaşırlar.³⁹³

Cürcânî’nin tarifine göre işârî tefsirin ilk kavramı olan işârî [işâret] “kendisi için söz söylenmeksizin, siğanın kendisi ile sabit olandır.”³⁹⁴ İşâret iki kısımdır: Hissî işaret ve zihnî işaret. İlki olan hissi işaret, işâret isimlerinin manalarında olur. Zihnî işaret ise, bir kelamın ihtiva ettiği pek çok anlam demek olup, şayet o anlamlardan biri açıklanmak istense pek çok kelime ve lafız gerektirebilir.³⁹⁵

Âlimler, tefsirde işârî yorumlar kabulü noktasında iki ayrı görüşe ayrıldılar. Bazı âlimler, işârî yorumlara itibar edilmemesi gerektiğini savunmaktadırlar ki onlar göre tefsir, Kur’ân’ın kendisiyle, Hz. Peygamber’in sünnetiyle, Arap dili ve kaideleriyle yapılanıdır. Kur’ân, Arap toplumunun diliyle indiriliş bir kitaptır, dolayısıyla da metnini anlamaya çalışırken Arapça’ya başvurulması gerekir. İşârî tefsirde ise bu yolların hiçbiri uygulanmamakta ve sadece bir sûfinin kalbine doğduğu işaret ve ilhamlara itibar edilmektedir. Bu alimlere göre işârî tefsir, Kur’ân ayetlerinin manalarını saptırmaktır. İşârî tefsiri kabul eden diğer bir grup âlim vardır ki onlara göre işârî tefsiri, bir tefsir çeşidi olarak kabul etmede bir beis yoktur. Onlar bu konuda bazı deliller öne sürerler. Bu delilleri şöyle sıralamak mümkündür:

- Buhârî’de geçen bir rivayette İbn Abbas anlatıyor: Ömer beni, Bedir savaşına yaşlı sahabîlerle birlikte danışma meclisine alırdı. İçlerinden biri bu durumdan dolayı alınmış olmalı ki, Ömer’e şöyle dedi: Bu çocuk neden bizimle aynı meclise katılıyor? Bizim de onun yaşlarında çocuklarımız var! Bunun üzerine Ömer: Siz, onu bu meclise çağırmamın sebebini biliyorsunuz. Yine bir gün beni çağırdı ve yaşlı sahabîlerin bulunduğu meclise aldı. Öyle zannediyorum ki, o gün beni sadece onlara bu durumu ispat etmek için çağırmıştı. Mecliste bulunanlara: “Allah’ın yardımını ve fetih geldiğinde...” ayeti ile başlayan Nasr sûresi hakkında ne düşünüyorsunuz? dedi. İçlerinden biri: Burada Allah, bir

³⁹³ Âk, **Usulu’t-Tefsir**, s. 206.

³⁹⁴ Cürcânî, **Târifât**, s. 26.

³⁹⁵ Âk, **Usulu’t-Tefsir**, s. 206.

zafer kazandığımız ve fetih gerçekleştirdiğimiz zaman O'na hamd etmemizi ve bağışlanma dilememizi emrediyor, dedi. Diğerler ise sustular, herhangi bir şey söylemediler. Sonra bana döndü ve: Ey İbn Abbas! Sen de böyle mi düşünüyorsun? diye sordu. Ben: Hayır, dedim. Peki ne düşünüyorsun? dedi. Ben de: Bundan maksat, Resulullah'ın ecelinin yaklaşmasıdır. Allah ona ecelini bildiriyor. "Allah'ın yardımını ve fetih geldiğinde..." ki bu, senin ecelinin geldiğinin işaretidir. "O halde Rabbini överek O'nu tesbih et ve O'ndan af dile! Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir."³⁹⁶ Bunun üzerine Ömer: Ben de senin söylediğinden başka bir şey bilmiyorum, dedi.³⁹⁷

- Rivayet edildiğine göre Nebi (s.a.v) şöyle dedi: "Her bir ayet için bir zâhir var, bir bâtın var; bir had var, bir muttala' var."³⁹⁸

- İbn Abbas'tan nakledilmiştir ki o şöyle dedi: "Kur'ân, değişik konu ve ilimleri ihtiva eden; zâhiri ve bâtını olan; harikalıkları tükenip bitmeyen; bütün yönleriyle kuşatılamayan; birisinin ona hoşgörü ile yaklaştığında kurtulduğu; kabalıkla yaklaştığında ise kurtulamadığı bir kitaptır. Onda geçmiş milletlerin haberleri, örnekleri, haram-helal, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, zâhir-bâtın vardır. Zâhiriyle tilavet edilir, bâtınıyla ise teviller/yorumlar yapılır. Âlimler onu okur ve amel ederler; sefiller ise ondan kaçarlar!"

- İbn Derdâ'dan nakledilmiştir ki o, şöyle dedi: "Bir kimse, Kur'ân'ı bütün yönleriyle ele almadan gerçek manada onu idrak edemez."

İbn Mes'ud'tan nakledilmiştir ki o, şöyle dedi: "Geçmiş ve sonraki topluluklar hakkında bilgi edinmek isteyen Kur'ân'a baksın." Denildiğine göre ise bu, sadece ayetlerin tilavetiyle olacak bir durum değildir!³⁹⁹

³⁹⁶ Nasr 110/3.

³⁹⁷ Buhârî, "İlim", 12.

³⁹⁸ Bu hadisin farklı rivayetleri var. (Bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, **Musannef**, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1403, III, 358.) Elbânî'ye göre ise bu rivayet zayıftır. Bkz. Elbanî, **Silsiletu'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe**, 6: 559 (2928)

³⁹⁹ Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, **İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Karnî'r-Râbi'i'l-Aşer**, Muessesetu'r-Risâle, Suudi Arabistan, 1997, s. 369.

2. İşârî Tefsiri Kabul Şartları

İşârî tefsirin makbul sayılabilmesi için birtakım şartların bulunması gerekir. Bu şartların eksik olması halinde işârî tefsirin sıhhatinden söz etmek zorlaşacaktır.

(1) İşârî tefsirin tek gerçek yorum olduğu iddia edilmemelidir. Zira ayetlerin yorumdan zâhir anlam esastır. Bâtın ve işârî bir yorumdan evvel ayetin zâhiri doğru anlaşılmalıdır.

(2) Öngörülen işârî yorumun isabetli olduğunu gösterecek bir başka nas ya da delilin bulunması gerekir.

(3) İşârî anlam ve yorum ayetin zâhiri anlamıyla ters düşmemelidir.

(4) Ortaya konulan işârî manaya muhâlif şerî veya aklî bir karine bulunmamalıdır.⁴⁰⁰

Âlimler, işârî tefsirin kabul görmesi için bu şartların yerine getirilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Şayet bu şartlar yerine getirilirse o zaman işârî yorum kabul görür; ancak bir şartın bile eksik kalması halinde o zaman reddedilir. Bu arada önemli gördüğümüz bir hususu ifade etmek isteriz ki bunu da *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu* eserinin müellifi Hâlid Abdurrahman el-'Ak söylemektedir: “Kimsenin işârî tefsir/yorum kabilinden bir görüşü alması ya da onu benimsemesi zorunlu değildir. Çünkü bu türden yorumlar, sâlih, takvalı müminlerin kalplerine doğabilecek Kur'ân'ın sırlı anlamları kabilindendir. Kur'ân'ın bu anlamlarına erişen bir kimse ya bu anlamları kendine saklar ya da bir başkasına öğretir; ancak bu görüşü benimsemesi için de kimseyi zorunlu tutamaz.”⁴⁰¹

B. Mehmed Fevzî Efendi'nin İşârî Tefsir Anlayışı

Daha önce ifade ettiğimiz üzere Mehmed Fevzî Efendi, Mekke'de ikâmet ettiği esnada hocası ve Naksibendi tarikatının şeyhlerinden Abdullah Efendi'nin

⁴⁰⁰ Âk, *Usûlu't-Tefsîr*, s. 208; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşr. Ankara 1974, s. 21.

⁴⁰¹ el-'Ak, *Usûlu't-Tefsîr*, s. 209. İşârî tefsir hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 212-221; Mahmut Ay, “İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]*, 2011, sayı: 24, s. 103-148.

tavsiyeleri üzerine tasavvuf yoluna girmiş ve sonrasında kendisi de Nakşibendî olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰²Yine daha önce ifade ettiğimiz üzere Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresine dair bu tefsirini yazarken tasavvufî bir kimliğe sahip olan Bursevî'nin *Ruhu'l-Beyan* tefsirinden -ki işârî tefsirin en önemli tefsir kaynakları arasında zikredilmektedir- çoksa istifade etmiştir.⁴⁰³

Mehmed Efendi'nin tarikat şeyhi olmasından ve Bursevî ile tasavvuf erbâbından çok fazla etkilenmesinden ötürü tefsirini yazarken işârî bazı yorumlar yapmıştır. Dolayısıyla tefsir çalışmanın işârî tefsir olarak tasnif edilmesi yerinde olacaktır.

1. Mehmed Fevzî Efendi'nin Bazı İşârî Yorumları

Örnek 1- Bilindiği üzere Felak sûresi beş ayetten oluşmaktadır. Felak sûresinin beş ayet oluşması beş şer durumuna işaret olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda Mehmed Efendi, “sûrenin ayet sayısı beştir. Denildiğine göre sûrenin beş ayetten oluşması beş şere işaret etmesinden ötürüdür. Kim Felak sûresini ihlasla okursa dünyada şu beş büyük şerden emin olur: İnsan, cin, nefis, şeytan ve hastalık” demiştir.⁴⁰⁴ Görüldüğü üzere müellif, sûrenin ayet sayısının bir hikmeti olduğunu ve bunun da beş şere işaret olduğunu; ayrıca bir kimsenin tam bir teslimiyetle sûreyi okuması halinde de bu beş şerden korunacağını ifade etmiştir. Muhtemeldir ki müellif bu görüşünde Âlûsî'den etkilenmiştir. Zira Âlûsî de Felak sûresinin ikinci ayetinde “yani, haşerat, yırtıcı hayvanlar, cin ve insanlardan ne varsa yarattıklarının hepsinin şerrinden. Buradaki şer, ister bedenî isterse başka olsun bütün şerleri ve zararları kapsamaktadır” demektedir.⁴⁰⁵

Müellifin ayetlerin tefsirinden önce sûrenin genel tefsiri olarak bu şer durumuna işaret etmesi ve ayet sayısını beş şer ile açıklama yoluna gitmesi, sûreyi işârî olarak ele alacağının bir nevi göstergesi gibidir. Daha sonra müellif, bu beş şeri açıklamakta ve şunları söylemektedir: “insan şerli olduğunda bu şerri dini, malı, ruhu, aklı ve tüm sahip olduğu şeylerde görmek mümkündür.

⁴⁰² Mehmed Fevzî, *Temessükü'l-Ezyal*, s. 29, 30; Uzun, *DİA.*, c. XII, s. 506-509.

⁴⁰³ Zürcânî, *Menâhil*, c. II, s. 84.

⁴⁰⁴ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 11.

⁴⁰⁵ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, c. XXX, s. 280.

Denilmiştir ki insanın bir bireye karşı en şerli hâli, haset halidir. Diğer de topluma karşı fitne halidir.”⁴⁰⁶ Görüldüğü üzere müellife göre insanın en kötü özelliği başka bir bireye haset besliyor olması ve toplumda fitne çıkarabilecek potansiyele sahip olmasıdır. Bunu dedikten sonra Mehmed Efendi, diğer şer durumlarını açıklamaya devam etmekte ve bunu yaparken de ayet ve hadislerden delil getirmektedir: “Şeytanın şerri ve insana olan düşmanlığı, “şeytan, insan için apaçık bir düşmandır”⁴⁰⁷ ve “«ey Âdem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır» demedim mi?”⁴⁰⁸ ayetlerinde açıkça belirtilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif, sûreyi ele alırken diğer klasik ve kendi döneminde yaşayan müfessirlerden tamamen farklı bir metot takip etmektedir. O, ayeti tefsir etmeden önce ayetin işaret edebileceği durumları ifade etmekte ve daha sonra ayeti açıklamaktadır. Bunu yaparken diğer müfessirlere ve İslam şeriatına fikir açısından aykırı düşmemiş; aksine görüşlerini diğer Kur’ân ayetleri ve hadis metinleriyle desteklemiştir.

Örnek 2- Müellif Mehmed Efendi, Felak sûresinin ilk kelimesi olan [قل] “de ki” kelimesini açıklarken de bazı işârî yorumlar yapmakta ve insan vücudundaki organların özellikle de dilin görevlerine değinmektedir. Bu bağlamda o, şöyle demektedir: “Ey Muhammed! Sana öğreteceğimiz duayı dilinle telaffuz et ki, seni uğradığın sihirden ve her türlü beladan korusun. Allah’ın sûreye [قل] “de ki” ile başlamasından duanın kalp ve dil ile yapılması gerektiği anlaşılır. Nasıl ki dil ve kalp ile yapılan tasdik imanın bir rüknü olduğu gibi dil ve kalp ile yapılan istek de duanın rüknüdür. Bu, Allah’ın kalpte olanı bilmediği, bu yüzden de dilin konuşmasına ihtiyaç duyduğu anlamına gelmemektedir. Allah, insanı mükemmel sûrette yarattıktan sonra her bir organına bir vazife yükledi. Allah, yarattığı organların vazifelerini yerine getirdiklerini görmek ister. Kulağın vazifesi duymadır, gözün vazifesi görmedir, dilin vazifesi de konuşmadır. Bu yüzden de dua ederken hem kalbî olarak hem de dil ile istek ve talepte bulunulmalıdır.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 11.

⁴⁰⁷ Yusuf 12/5.

⁴⁰⁸ Yasin 36/60; Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 14.

⁴⁰⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 15.

Müellifin ayete bu üslûpla yaklaşması tasavvufi bir kimliğe ve altyapıya sahip olduğunun delilidir. Zira tasavvuf erbâbı, Allah'ı zikre ve insan vücudundaki organların ibadetle meşgul olmalarına büyük önem atfetmişlerdir. Onlara göre zikir hem kalp hem de dil ile yapılır. Dil, kalpte var olanın bir nevi tercümanıdır. Tasavvuf erbâbına göre hem kalp hem de dil ile yapılan zikir, insanı kâmil yapar.⁴¹⁰

Devamında müellif şöyle demektedir: “Bu yüzden ey insanoğlu! Zikrin sen de yer edinmesi için çok çalış! Çünkü Allah aşkı ve ona duyulan özlem, her şeyden daha kıymetlidir. Denilmiştir ki, hakkın cezvelerinden bir cezbe, insan ve cinlerin amellerine denk gelir. Ben de kalpleri Allah aşkı ve özlemiyle yanan cezbe ehlinin [tasavvuf ehli] bazı sözlerinden bahsedeceğim.”⁴¹¹

Çünkü tasavvuf ehline göre zikir, Allah'a giden yolda önemli rükünlerden biridir. Hatta zikir, bu yolun esasıdır denilse yeridir. Allah'a gitmek isteyen zikre devam etmelidir. Zikre devam, Allah'a duyulan özlemi artırır. Ebû Ali, [الشوق والاشتياق] kelimeleri arasındaki ayrımı yaparken, mücerred özlemin [الشوق] sevgiliyle yapılan ilk buluşmada bitebileceğini; candan özlemin ise [الاشتياق] sevgiliyle buluşulsa bile devam edeceğini ifade etmektedir.⁴¹²

Kuşeyrî de (ö. 465/1072), zikrin Hakk'a [Allah'a] giden en doğru, en açık ve en kısa yol olduğunu belirtmektedir.⁴¹³

Görüldüğü üzere müellif, ayeti yorumlamada tasavvuf erbâbı gibi düşünmekte ve insan vücudundaki organların vazifelerinden hareketle Allah'ı zikir konusuna açıklık getirmektedir. Ayrıca müellif bu cümleleri sarfederken “eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine [أهل الذكر] sorun” ayetinin⁴¹⁴ tefsirine de değinmekte ve burada bahsi geçen ehl-i zikr kavramı üzerinden zikrin önemine vurgu yapmaktadır.

⁴¹⁰ Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 256.

⁴¹¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 31.

⁴¹² Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 356-358.

⁴¹³ Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Havâzin, **Letâifu'l-İşârât**, el-Hayyî'l-Mısriyye, Kahire, 2000, c. I, s. 305.

⁴¹⁴ Nahl 16/43.

Örnek 3- Müellif, “göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar Allah’ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” ayetlerinin⁴¹⁵ tefsiri bağlamında şöyle demektedir: “insan, ruh ve bedenden müteşekkildir. Bu ayet-i kerimede hem ruhun hem de bedeninin ibadetinden bahsedilmiştir. Ayette [يذكرون الله] “Allah’ı anarlar” derken bedeninin ibadetine işaret edilmiştir. Çünkü bu, ancak dış organlarla yapılabilecek bir şeydir. [ويتفكرون في خلق السموات والأرض] “göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler” derken de kalbin ve ruhun ibadetine işaret edilmiştir.”⁴¹⁶

İbn Acîbe (ö. 1224/1809) de tefsirinde bu anlama değinerek, ‘tefekkür, en güzel ibadetlerden biridir. Çünkü tefekkür, kalbe mahsustur. Bu ayette Allah, zikri fikirden önce beyan etmiştir. Bunun sebebi de Allah, öncelikle dille zikredilmesini emretmektedir. Daha sonra dilde başlayan zikir sırasıyla diğer organlara sonra kalbe sonra da ruha ulaşsın.”⁴¹⁷

Örnek 5- Müellif, “eğer şükrederseniz size olan nimetlerimi artırırım” ayetini⁴¹⁸ tefsir ederken Allah’ın kullarına bolca nimet bahsettiğinden ve bu nimetlerin devam edebilmesi için Allah’a şükredilmesi gerektiğinden bahsetmekte ve şöyle demektedir: “Bu ayet-i kerimeye göre şükür, Allah katında en makbul amellerden sayılmıştır. Çünkü nimetin devam edebilmesi şükredilme durumuna bağlanmıştır. Kul şükrederse nimet devam eder; ancak şükretmezse nimet kesilir.”⁴¹⁹ Tasavvuf erbâbına göre şükür, tevazu ile Mün’im [nimet bahşeden] olan Allah’ın nimetlerinin farkında olmaktır.”⁴²⁰

Şükür, sadece nimetler konusunda kalp, el ve dille yapılır. Bu noktada hamd kelimesinden ayrılmaktadır. Çünkü hamd, her şeye yapılır.”⁴²¹

⁴¹⁵ Âl-i İmrân 3/190, 191.

⁴¹⁶ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 26.

⁴¹⁷ İbn Acîbe Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî, **el-Bahru'l-Medîd fi Tefsiru'l-Kur'âni'l-Mecîd**, el-Hayyî'l-Misrî, Kahire, 1999, c. I, s. 451.

⁴¹⁸ İbrahim 14/7.

⁴¹⁹ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 43.

⁴²⁰ Kuşeyrî, **er-Risâletu'l-Kuşeyriyye**, s. 210.

⁴²¹ İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **Fıkhu't-Tasavvuf**, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, 1993, s. 79.

Ayrıca ‘ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an’ ayeti⁴²² de nimetlerin şükran ve minnetle anılmasını öğretmektedir. Müellifin ayetleri, tasavvufi bir şekilde tefsir etmesinin temel sebebi eserinin Ramazan derslerinden teşekkül etmesidir. Çünkü müellif, işaret ettiği bu anlamlarla onu dinleyenlere iyi ahlak sahibi olmalarını tavsiye etmiştir. Bu bağlamda müellif üstteki ayette de görüldüğü üzere kişinin nimete ve içerisinde bulunduğu duruma şükretmesi gerektiğini, Fudayl b. İyâz’ın da (ö. 187/803) dediği gibi “kim nefsinde bir kıymet olduğu zehabına kapılırsa tevazudan nasibini almamıştır”,⁴²³ tevazu sahibi olunmasını ve kulların hayatı ahlak dairesi içerisinde yaşamalarını vurgulamıştır. Zikrettiği anlamlar işârî anlamlar olsa da bu anlam ve yorumlar, İslam şariatının temel ilke ve kaideleriyle çelişmemektedir.

Örnek 6- Müellif, “hani biz meleklerle (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu” ayetini⁴²⁴ açıklarken şöyle demektedir: “Kibir, şirk kadar büyük bir günahtır. Hatta şirk, kibirden tevellüt eder denilse doğrudur.”⁴²⁵

Müellif, bu ayeti yorumlarken şirk ve kibir arasında bir bağlantı kurmuştur. Abdurrezzak Kâşânî de (ö. 736/1335) tefsirinde bu hususa vurgu yapmış ve kibrin karşıtı olan tevâzunun üç çeşidi olduğunu söylemiştir: “(1) Allah’a karşı tevâzu: Kul, sadece Allah’a teslim olmalı ve kendisine emredildiği gibi ona ibadet etmelidir. Ayrıca ibadete kendi görüş ve aklını karıştırmamalıdır. (2) Dinde tevâzu: Bu, Allah’ın emir ve yasaklarına tam bir teslimiyet içerisinde olmak, bu emir ve yasaklara itiraz etmemek ve bunları hemen amele dökmek şeklinde olur. Dinde tevâzu göstermek, bâtılın zıttı olan Hakk’ın karşısında zelil, hakir ve sefil olmaktır. (3) Diğer insanlara karşı tevâzu: Müslümanlar, diğer insanları kardeş olarak kabul etmelidir. Kulun başka bir kula karşı kibir

⁴²² Duha 93/11.

⁴²³ Kuşeyrî, **er-Risâletu'l-Kuşeyriyye**, s. 184.

⁴²⁴ Bakara 2/34.

⁴²⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 64.

içerisinde olması; dostun özrünü kabul edip düşmanın özrünü kabul etmemesi ne kötü bir durum!”⁴²⁶

Görüldüğü gibi tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan mutasavvıf Kaşânî, kibrin karşıtı olan tevâzunun üç çeşidi olduğunu belirtmiş ve bunların hepsinin ibadetin bünyesinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla Mehmed Fevzî Efendi de bu konuda Kaşânî gibi düşünmektedir.

2. Müellifin İstifade Ettiği Bazı İşârî Tefsir Kaynakları

Müellif, Felak sûresinin tefsirine dair hazırladığı bu çalışmasında ayetlere yaklaşımda çok işârî tefsir eserinden faydalanmıştır. Araştırmamızın bu başlığında bu hususta bazı örnekler zikredilecektir:

Örnek 1- Müellif, “Allah, rahimlerde olanı bilir” ayetini⁴²⁷ tefsir ederken İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyan* adlı işârî özellikler taşıyan tefsirinden faydalanmış ve Bursevî’nin tefsir olarak şöyle dediğini aktarmıştır: “Allah’ın ilmi, henüz dış aleme gelmeyen, yaratılmamışları da kapsar. Onun lütfu, söylenmeyen ve dile getirilmeyen gizlilikleri de kuşatır. Her türlü hayrı yapan ve her türlü hayrı kabul eden, anne rahmine çocuk yerleştiren, ceninin erkek mi kız mı, organları tam mı eksik mi, mutlu mu bedbaht mı olacağını bilen, bulutlardan yağmuru yağdıran, erkeğin sulbünden çıkan bir nütfeyle insanı yaratan ve onu çam ağacı gibi müstakim kılan yalnızca Allah Teâla’dır.”⁴²⁸

Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyan* tefsiri, tasavvufî [işârî] tefsir kitaplarının önde gelenleri arasında sayılmaktadır. Müellif de ayeti yorumlarken onun bu tefsir eserinden aktarmalar yapmıştır. O, üstte zikrettiğimiz ayette, tasavvuf erbabının sıklıkla dile getirdiği “insanın başına gelen her şeyin bir kader sonucunda başına geldiğini ve Allah’ın bu durumdan haberdar olduğunu” vurgulamak istemiştir. Tasavvuf ehline göre Allah, kulların bütün fiillerini yaratandır. İnsanlar, hayır

⁴²⁶ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, **Şerhu Menâzil**, Menşurat Baydar, y.y.,1427, s. 403, 404, 405, 406, 407.

⁴²⁷ Lokman 31/34

⁴²⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 37, 38.

ve şer adına ne yapıyorlarsa bunu, Allah tarafından kendilerine çizilen kader sonucunda sadece onun izniyle yapıyorlar. Şayet böyle olmasaydı kul olmazlardı.⁴²⁹

Örnek 2- “Onlara şöyle denir: “İçinde ebedî kalmak üzere cehennemin kapılarından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür!”⁴³⁰ ayetinin tefsiri bağlamında müellif Mehmed Efendi, yine Bursevî’nin bu ayetin tefsiri hakkında şunları söylediğini ifade etmektedir: “Allah’a isyan edenler iki sınıftır. Bir kısım büyüklük taslayıp şeytana uymakta ısrar edenlerdir ki bunlar, cehennem ateşinde ebedî olarak kalacaklardır. Diğer kısım ise günahlarından dönüp tövbe edenler ve Âdem’e uyanlardır ki onlar, kurtuluşa ereceklerdir.”⁴³¹

Müellif bu ayet tefsiri bağlamında tevâzunun önemine vurgu yapmaya çalışmış ve tevâzunun sahîh imân ve kurtuluş yolu olduğunu söylemiştir. Ayet, mütekebbirin [kibirli] akıbetlerine delâlet etmektedir. Denildiğine göre tevâzu, hakkı haktan bilip hak için kabul etmektir. Ayrıca az olanla gurur duyma, zorluklara göğüs gereme ve alçak gönüllü olma hali olduğu da söylenmiştir.⁴³²

Ayet, kibrin, şirk kadar büyük bir günah olduğuna da delâlet eder. Hatta “şeytan, yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu” ayeti gereğince şirk, kibirden tevellüt eder denilse doğru denir.⁴³³

Örnek 3- Mehmed Efendi, Şeyhzâde’nin [قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ] “De ki: Sabahın Rabbine sığınırım”⁴³⁴ ayetinin tefsiri bağlamındaki açıklamalarından sonra şöyle demektedir: “Sihir ve büyü gibi her türlü şerden Allah’a sığınma makamı, Allah’ın kullarını terbiye etmesi gereğidir. Şeyhzâde’nin dediği gibi ‘Ey Rabbim! Beni yarattığın andan itibaren çeşitli terbiye yollarıyla beni terbiye ettiğin gibi ömrümün geri kalanında beni, her türlü kötü durumdan koruyarak terbiye et! Beni, sana her daim şükretmekten men etme!’ Bu sözde iki önemli

⁴²⁹ Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî, **et-Tearruf li-Mezhebi’t-Tasavvuf**, Mektebetu Hancî, Kâhire, 1994, s. 23.

⁴³⁰ Zümer 39/72.

⁴³¹ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 64.

⁴³² el-Kelâbâzî, **et-Tearruf li-Mezhebi’t-Tasavvuf**, s. 68.

⁴³³ Muhammed Emin b. Abdillâh el-Aramî el-Alevî el-Harârî, **Tefsiru Hadâiku’r-Rûh ve’r-Reyhân fî Revâbi ‘Ulumi’l-Kur’ân**, Daru Tûkî’n-Necât, Beyrut, 2001, s. XXV, s. 84.

⁴³⁴ Felak 113/1.

husus vurgulanmaktadır. Bunlardan biri, Allah'ın bizleri terbiye etmesi. Diğeri de bu terbiye karşısında Allah'a şükredip hamd etmemizin vacip olduğudur.”⁴³⁵

Müfessir Âlûsî de tefsirinde aynı anlama vurgu yapmıştır.⁴³⁶

C. Mehmed Fevzî Efendi'nin Tasavvuf Ehlinin Bazı Sözleriyle İstişhatta Bulunması

Mehmed Efendi, tefsirinde tasavvuf erbabının kulluk ve ibadetle ilgili bazı sözleri üzerinde de durmaktadır. Araştırmamızın bu bölümünde önemli gördüğümüz bazı tasavvufî sözler üzerinde durulacaktır:

Örnek 1- İbn Hacer el-Askalânî⁴³⁷ (ö. 852/1449) der ki:

بمی سجاده رنگین کن کرت بیرمغان کوید که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها

Müellif Mehmed Efendi, Buhârî'nin şârihi İbn Hacer el-Askalânî'nin bu sözlerini zikrettikten sonra bir nevi tercümesi olarak şöyle demektedir: “Yani, mürşidu'l-kâmil, eğer sana [mürid] seccadeni kan gözyaşısı ile boya derse, onu dinle. Çünkü mürşid, Allah'a giden yolda asla gâfil olmaz!”⁴³⁸

Mürşid-mürid arasındaki ilişki aynı talebe-hoca arasındaki ilişki gibidir. Buradaki mürid de aynı talebe gibidir. Nasıl ki bir talebe hocası olmaksızın derslerini işleyemiyorsa mürid de mürşid olmadan ilim ve zikirde ilerleyemez. Burada aynı zamanda mürşidin önemine vurgu vardır. Kişi tek başına bu yolda [Allah'a giden yol] ilerleyemez. Çünkü bu yol, zorluk ve meşakketle dolu olmasının yanında aynı zamanda bu yolda ‘heva, nefis, şeytan’ gibi yolcu yoldan çıkarmaya meyilli çok düşman da vardır. Bu yolda yürümeye başlayan her müridin kendisine doğru yolu gösteren ve onu yolun düşmanlarından koruyan bir mürşide ihtiyacı vardır. Bu mürşid, müride Allah'a giden yolu belirleyip, bu zor ve meşakketli yolda ona yardım eder.⁴³⁹ İbn Hacer de bu

⁴³⁵ Muhammed b. Muslihiddin Mustafa, *Hâşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde*, c. IV, s. 4; Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 41.

⁴³⁶ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, c. XXX, s. 280.

⁴³⁷ Hayatı hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 514-531.

⁴³⁸ Mehmed Fevzî, *Tefricu'l-Kalak*, s. 23.

⁴³⁹ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-Sûfiyye fi Mısır*, Daru'l-Maârif, Mısır, y.t., s. 24.

yüzden, ‘mürîd, mürşîdinin her dediğini yerine getirmelidir’ demiştir. Üstte zikrettiğimiz beyitte geçen gözyaşından kasıt, mabuda duyulan özlem gözyaşısıdır. Çünkü üzüntü gözyaşısı kişiyi kör eder; özlem gözyaşısı ise göz ve kalbi açar.”⁴⁴⁰

Müellif Mehmed Efendi’nin İbn Hacer’e ait bu sözü zikretmesinin sebebi, Nakşibendî olmasından ötürü olsa gerek.⁴⁴¹

Çünkü müellifin bahsettiği mürşîd-mürîd ilişkisi Nakşibendî tarikatı tarafından tavsiye edilmektedir. Onlar da kulun, Allah’a giden yolda bir mürşîd bulması gerektiği ve bu mürşîdin her dediğine sadık kalmasının elzem olduğunu ifade ederler.⁴⁴²

Örnek 2- Abdurrahman b. Muhazzeb⁴⁴³ şöyle bir hâdise rivayet eder: Bir gün *er-Rakîk* pazarından geçerken bir satıcının köle birisini kusurlarından ötürü çok ucuza sattığını gördüm. Ben de satıcıya, kölenin ne gibi kusurları olduğunu sordum. O da cinlendiğini söyledi. Daha sonra köleye kaç zamanda bir cinlendiği sordum. Köle; efendim bedenimi aşk ve muhabbet hastalığı kapladı. Aklım ve fikrim, sevgiliyi anmakla meşgûl! Kalbim, onun hasretiyle yanmakta; bedenim onunla huzura ermektedir. Benim bu halimi gören câhiller, cinlendiğimi zannediyor, dedi. Köleden bu cevabı duyduktan sonra Allah’ın veli kullarından bir kul olduğunu anladım ve satıcıya, bu kusurun benim için sorun oluşturmadığını, köleyi bana satmasını istedim. Satıcıya kölenin fiyatını sorduğumda bana, 100 dirhem olduğunu söyledi. Satıcıya parasını verip köleyi

⁴⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s. 175.

⁴⁴¹ Mehmed Fevzî, *Temessükü’l-Ezyal*, s. 1.

⁴⁴² Kanaatimizce müellifin ve genel olarak da Nakşibendî tarikatının bu görüşü, İslam’ın temel ilke ve kaideleriyle çelişmektedir. Çünkü Kur’ân, Allah’a giden yolda hiç kimsenin [Peygamber dâhil] vasıta kabul edilmemesi gerektiğini beyan etmiştir. Ayrıca Nakşibendî tarikatı, mürşîd konumunda bulunan şeyhin kalbinin gayb alemine açık olduğunu, bu yüzden mürîdin Hak yolunda mürşîde ihtiyacı olduğunu ve mürîdin, mürşîdi olmaksızın fenâ mertebesine ulaşamayacağını iddia etmişlerdir. (Bkz. Abdurrahman Muhammed Said, *et-Turukun’-Nakşibendiyye*, el-Furkân, y.y., t.y., s. 218, 219) Özetle gerek İbn Hacer’in sözünde gerekse de Nakşibendî’nin düşünce yapısında yer alan vâsıta [Allah’a giden yolda aracı] İslam’ın ilkeleriyle uyuşmamaktadır. Zira Allah, “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız” buyurmakta ve Allah’ın kuluna çok yakın olduğunu açıkça beyan etmektedir. Ebü’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Ve İnneke le’alâ Hulukin Azîm*, Daru’l-Muahmmmediyye, Cidde, 2006, c. VI, s. 209.

⁴⁴³ Kaynaklarda hayatına dair bilgi bulamadık.

alıp evime getirdim ve eve girmesini istedim. Ancak köle, eve girmeye çekindi ve bana, efendim eşin çocukların var mı? diye sordu. Ben de evet, var dedim. O da, hangi Allah'ın kulu mahremi olmayana bakabilir ki?! diye cevap verdi. Daha sonra bana, senin bütün ihtiyaçlarını kapı arkasından halledeceğim dedi. Ben de kabul edip içeri girdim ve yemeğini getirdim. Ancak bana oruçlu olduğunu söyledi. Akşam ezan olduğunda yine kendisine yemek götürdüm. İkimiz de kapının önüne oturduk. Gece yarısı olup yanına gittiğimde onu namaz kılarken gördüm. Ancak o namazda olduğu için beni fark etmedi. Namazı bitirdikten sonra secdeye varıp şiddetli bir şekilde ağladı. Ağlarken ke “Allah'ım! bütün krallar kapılarını kapattı. Bir tek senin kapın açık. Allah'ım! yıldızlar kayboldu, gözler uykuya daldı; ancak seni ne gaflet basar ne de uyku. Allah'ım! Yataklar serildi ve bütün sevgililer kavuştu. Sen kulların sevgilisi; mahzun olanların yardımcısı. Allah'ım! Beni kapından kovarsan hangi kapıya sığınayım! Allah'ım! Eğer bana azap edersen ben azabı hak etmişimdir. Ancak beni bağışlarsan bu da senin rahmetindendir.” Daha sonra oturdu ağlayarak elini semaya kaldırdı ve şöyle dedi: “Efendim! Tek sahibim! Ârifler senin sevginle ihlası buldular. Salihler, senin fazl-ı kereminle kurtuldular. Kusurlu olanlar senin rahmetine sığınarak tövbe istiğfarda bulundular. Ey merhamet edenlerin en merhametlisi! Beni bağışla, kusurlarımı affet. Hak etmesem de beni rahmetinle bağışla.” Daha sonra eve girdim ve gürültü yapmadan sabahı bekledim. Sabah olduğunda yanına gidip, gece nasıl uyuduğunu sordum. Bana dedi ki, ateşten korkan biri gece nasıl uyuyabilir?! Sonra şiddetli bir şekilde ağlamaya başladı. Ben de bunun üzerine, hadi git; artık Allah için özgürsün, dedim. Ağlayarak, efendim! İki ecir kapım vardı. Bunlardan biri ibadet; diğeri de hizmet. Benden birisini aldın, beni özgürlüğüme kavuşturduğun gibi Allah da seni cehennem ateşinden korusun! Daha sonra yardımcı olsun diye kendisine biraz dirhem verdim; ancak almadı ve “ölmeyen, her zaman canlı olan Allah, rızka kefildir” dedi. Daha sonra nereye gideceğini bilmeden şaşkın bir şekilde çıkıp gitti. Ne güzel bir köle!”⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 23, 24.

Müellif Mehmed Efendi'nin bu hikâyeye tefsirinde yer vermesinin sebebi, müridin *tevhid-i havâss* [Havâss (özel) ehlinin tevhidi] makamına girmesini sağlayacak bir takım delalet ihtiva etmesinden ötürüdür. Tasavvuf erbâbına göre *tevhid-i havâss* makamı, kulun bütün gizli kusurları, kalbi ve muhabbetiyle sanki Allah'ın huzurundaymış gibi bir hâl almasıdır. Mürid, tevhidin bu ulu makamına ancak Allah'a derin muhabbet duyarak ulaşabilir. Ebû Bekr Şiblî (ö. 334/946) der ki, muhabbetin bu şekilde tesmiye edilmesi, kalpte sevgilinin [Allah] dışında her şeyi silmesinden ötürüdür. Muhabbet, müridin bütünüyle Allah'ın aşkına meyletmesi ve onu nefsi, ruhu ve malı için arzulaması, onu bulduğunda da hem açıktan hem de gizliden ona uyması ve onun sevgisindeki kusurlarını itiraf etmesidir.⁴⁴⁵

Örnek 3- Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Ebû Bekr Şiblî'den naklen şöyle diyor: bazı günler çocukların bir deliye taş attıklarını görüyordu. Bir gün çocuklar, attıkları taşlarla o delinin yüzünü kanatıp kafasını kırdılar. Şiblî de onları azarlayıp, deliyi rahat bırakmalarını istedi. Onlar da “bırak bizi öldürelim bu deliyi. Çünkü o, Allah'ı gördüğünü ve onunla konuştuğunu iddia eden kâfirin biri.” Şiblî de onlara, deliyi rahat bırakmalarını söyledi. Daha sonra deliye yaklaştığında delinin gülerek, “ey mevlâm! Bunları başıma musallat kılman sana yaraşır mı?” dediğini duydu. Sonra deli Şiblî'ye, “benim hakkında ne diyorlar?” diye sordu. O da, kendisi hakkında “senin Rabbini gördüğünü ve onunla konuştuğunu iddia ettiğini söylüyorlar” dedi. Bunu duyar duymaz deli, bir anda bağırdı. Sonra, “ey Şiblî! Sevgilinin sevgiliyi görmesinden daha tabii ne olabilir ki? Bir lahza ondan ayrılısam, iştiağımdan parça parça olurum!” dedi. Bunun duyan Şiblî, bu kimsenin Allah'ın veli kullarından biri olduğunu, onun aşkıdan *fenâfillah* mertebesinde bulunduğunu ve bu yüzden böyle konuştuğunu anladı. Sonra kendisine, “ey sevgili dostum, muhabbetin hakikatini bana açıkla mısın” diye sordu. O da “ey Şiblî, şayet muhabbetin çok azını denizlere damıtsan denizler çoşar ya da bir damla muhabbeti dağlara koysan bunun ağırlığından paramparça olurlar. Zayıf bir kalp ve nahif bir cisim ne yapsın!”⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Kuşeyrî, **er-Risâletu'l-Kuşeyriyye**, s. 333, 351, 353.

⁴⁴⁶ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 25.

Müellifin bu hikâyede işaret ettiği fenâfillah mertebesi, Allah’a duyulan aşkın neticesinde hâsıl olur. Allah’ı bilen bir kulda aşk ve özlem bir araya gelirse bu, o kul için en yüce bir makam olur. Bu mertebeye eren bir kimse, etrafından olup bitenin farkında olmaz. Çünkü kalbi ve bedeni muhabbetle doludur. Denildiği gibi kim kötü hasletlerinden kurtulursa güzel hasletlerle donanır.⁴⁴⁷

Bu hikâyeden anladığımız kadarıyla müellife göre müridin ilahi aşk mertebesine ulaşması bütün kötü sıfatlar ve özelliklerden kurtulmasına bağlıdır. Bu kötü özelliklerden kurtulan bir mürid, Allah’a daha yakın olur.

Örnek 4- Ebû'l-Eşheb es-Sâih şöyle der: Mekke yolunda namaz kılan bir çocuk gördüm! Kafilesinden uzaklaşmış olmalı. Kendisine yaklaşıp selam verdikten sonra ona, “kafileni mi kaybettin? Sana yoldaşlık eden bir arkadaşın var mı?” diye sordum. Ağlayarak “evet” dedi. “Peki nerede arkadaşın” diye sordum. O da, “önümde, arkamda, sağımda, solumda” diye cevap verdi. Bu cevaptan sonra onun bir ârif [Allah’ı hakkıyla bilen] olduğunu anladım. Sonra “yanında yemeğin var mı?” diye sordum. “Evet” dedi. “Peki nerede” diye tekrar sordum. O da “kalbimde, ihlasım Rabbim için!” diye cevap verdim. Sonra, “bana eşlik etmek ister misin” diye sorduğumda “arkadaş, Allah’ı anmaktan alıkoyar. Hiç kimsenin beni bir an olsun meşgul etmesini istemiyorum” dedi. Ben de “yiyeceğini nereden temin ediyorsun?” diye sordum. Bana, “annemin karnında iken beni yediren içiren Allah, büyüdüğümde de rızkımı verir. Ne zaman yemeğe ve suya ihtiyacım olsa ellerimin arasında bulurum” cevabını verdi. Sonra, “peki bir şeye ihtiyacın var mı?” diye sordum. “Bugünden sonra beni bir daha görürsen benimle konuşma” dedi. Ayrılırken “bana dua et” dedim. O da “Allah seni bütün kötülüklerden korusun! Seni kendisine yaklaştıran şeylerle meşgul kılsın” şeklinde dua etti. Sonra, “bir daha ne zaman görüşürüz” dedim. Bana, “bugünden sonra bir daha görüşmeyiz. Eğer Allah’a yakın kimselerdensen yarın beni Allah’a yakın olanların toplandığı eve çağır” dedi. Daha sonra benden uzaklaşıp gitti. Bir daha da onu görmedim. Ömrüm boyunca onun özlemiyle yaşadım.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Kuşeyrî, **er-Risâletu'l-Kuşeyriyye**, s. 102, 306.

⁴⁴⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 31.

Müellif Mehmed Efendi, tasavvuf ehlinin halini göstermek amacıyla Ebû'l-Eşheb es-Sâih'nin bu hikâyesini aktardı. Çünkü tasavvuf ehlinin kalbine doğan sağlam ve güçlü iman, onları Allah'ın dışında her şeyden soyutlanmaya götürür. Böylelikle sûfinin kalbinde dünya lezzetlerine dair bir zerre şey kalmaz! Bu durum sûfîyi fenâfillah mertebesine ulaştırır ki Nakşibendi tarikatına göre bu, gayelerin gayesidir.⁴⁴⁹

Örnek 5- Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Cüneyd-i Bağdâdî'den⁴⁵⁰ naklen şöyle diyor: Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvuf erbâbı fakir bir cemaatle hacca gitmiş. Günlerce su bulamayıp, susuzluktan neredeyse helak olacaklardı. Bir gün bir dağın eteğinde bulunurlarken Cüneyd-i Bağdâdî, gruptakilerden birisine “şu kabı al ve dağın tepesine çık! İkinci vakti geldi, oradan temiz toprak al ki teyemmüm edip namaz kılalım” dedi. Mürid de kabı alıp dağın zirvesine çıktı. Kapa temiz topraktan doldururken bir ses duydu. Sese doğru yöneldiğinde bir rahip gördü. Rahip ona, “bu toprakla ne yapacaksın?” diye sordu. O da “biz Muhammed'in ümmetinden Müslüman kimseleriz. Eğer su bulamazsak toprakla abdest alıp namaz kılarız” diye cevap verdi. Rahip, “kilisemde çok tatlı bir su kuyusu var. İçip abdest almak ister misin?” dedi. Mürid ise “yalnız ben değilim. Dağın eteğinde arkadaşlarım da var” diye karşılık verdi. Daha sonra rahip, “git onlara da söyle” dedi. O da aşağı inip şeyhi Cüneyd-i Bağdâdî'nin yanına gitti ve durumu ona anlattı. Cüneyd-i Bağdâdî, müridine rahibe, “biz yetmiş kişiyiz. Hepimize yetecek kadar suyun var mı?!” diye sorması için tekrar dağın zirvesine gönderdi. Mürid dağa çıktı ona bu soruyu sordu. Rahip, “sayınız bin bile olsa Muhammed ve ümmeti hürmetine suyum yeter. Ben Müslümanları severim” diye cevap verdi. Mürid tekrar Cüneyd-i Bağdâdî'nin yanına indi ve rahibin sözünü ona iletti. Daha sonra Cüneyd-i Bağdâdî ve beraberindekiler dağa, rahibin yanına çıktılar. Sonra rahiple beraber kiliseye gittiler. Orada bir su kuyusu vardı. İçerisinde de çok tatlı bir su vardı. Hepsi doya doya su içtiler, abdest alıp namazlarını kıldılar. Daha sonra rahip, sayılarınca bir sofraya hazırlayıp onlara ikram etti. Yemek yedip ellerini misk ve gül suyuyla yıkadıktan sonra

⁴⁴⁹ Said, **et-Turukun'-Nakşibendiyye**, s. 107.

⁴⁵⁰ Hayatı hakkında bkz. Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 119-121.

rahip, “içinizden biri Kur’ân’an biraz okuyabilir mi?” diye sordu. Cüneyd-i Bağdâdî de bir müridine Kur’ân’dan bazı ayetler okumasını istedi. O da, “Taraflımızdan kendilerine güzel âkıbet takdir edilmiş olanlara gelince, işte bunlar cehennemden uzak tutulurlar” ayetine⁴⁵¹ gelince rahip, bağırıp: “Buyur Allah’ım buyur! Ey beni eskiden çağırın ve gizli lütfuyla beni hidayete erdiren, geldim işte. Buyur efendim buyur! Sen beni kendine davet ettin ben de şahitlik ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve yine şahitlik ederim ki Muhammed, Allah’ın resulüdür.” Cüneyd-i Bağdâdî, onun Müslüman olmasına çok sevindi. Daha sonra o kimse, kiliseyi bırakıp yollara düştü. Cüneyd-i Bağdâdî ve beraberindekiler o kimsenin nereye gittiğini görmediler. Daha sonra Cüneyd-i Bağdâdî ve beraberindeki tasavvuf erbâbı, Kabe’ye ulaşp tavaflarını yaptılar. Kabe’nin yanında oturdukları esnada Kabe’nin örtülerine tutunup, “Allah’ım gözümdeki perdeleri kaldırdın. Beni hidayete eriştirdin. Beni davet ettin ben de davetini kabul ettim” diyormuş. Bunu duyan Cüneyd-i Bağdâdî, bu adamın eski rahip olduğunu anlamış.⁴⁵²

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, tefsir kitabını bu türden hikâyelerle doldurmuş. Böyle yapmasının temel sebebi, bu çalışmanın Ramazan derslerinin neticesinde oluşmuş olmasından ötürüdür. Müellif bu hikâyeleri anlatarak dinleyicileri [okuyucuları] Allah’a yakın olmaya, imanın tadına varmak için günahlardan kaçınmaya davet ediyor gibi görünmektedir. Üstte zikrettiğimiz Cüneyd-i Bağdâdî hikâyesinde de rahip olan biri, İslam’ı kabul etmiş ve imanın kalbe verdiği huzurla Kabe’ye kadar gidip dua etmiş. Görebildiğimiz kadarıyla bu ve diğer hikâyeler pek çok tasavvufî ıstılah içermektedir. Örneğin rahip, “Allah’ım gözümdeki perdeleri kaldırdın” derken keşf kelimesini kullanmaktadır. Bu ise tasavvuf ilminde şuhûd [vahdet-i şuhûd] olarak isimlendirilir. Bu ise hakkı hakla görmek, bir nevi Allah’ta yok olmak demektir.⁴⁵³

⁴⁵¹ Enbiya 21/101.

⁴⁵² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s.31, 32.

⁴⁵³ Kâşânî, **Şerhu Menâzil**, s. 170, 171.

Hikâyenin devamında Cüneyd-i Bağdâdî rahibe, “dostum, Allah’a ulaşmanın lezzetini nasıl buldun?” diye sormuş ki bu cümlede de kullanılan [الوصول] “ulaşmak” tasavvufi bir terimdir.⁴⁵⁴

Örnek 6- Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Abdülhakîm b. Şemsuddîn Muhammed es-Siyâlkûtî’den⁴⁵⁵ (ö. 1067/1657) naklen şöyle der: Eğer, kalb-i zikir nasıl tasavvur edilir diye soruyorsan bu hikâyeyi dinle. Fâdıl es-Siyâlkûtî’nin dediğine göre Nakşibendi tarikatından biri olan İmâm-ı Rabbânî⁴⁵⁶ (ö. 1034/1624) müridlerinden tövbe alıyordu. Hangi mürid, şeyhine gelip tövbe eder, kalbi [Allah’ı] zikreder ve “Allah Allah” ya da “Allah’tan başka ilah yoktur” derse, şeyhi [İmâm-ı Rabbânî] de Allah’ın açıkça izniyle o kalbin zikrini duyardı. Siyâlkûtî, bunu duyduğunda inkâr edip, “şeyhin kalpteki zikri duyması mümkün değildir. Çünkü kalp, et parçasından ibarettir. Nasıl zikir yapacak ki zikri duyulsun!” dedi. Daha sonra Siyâlkûtî, durumu kendisine açıklaması için İmâm-ı Rabbânî’ye bir mektup yazıp gönderdi. Ma’sum imâm [Rabbânî] mektubu aldığı anda üstündeki mührü açmadan arkasına, “ey Siyâlkûtî! farklı farklı konuşma gücüne sahip olan ve Allâm [her şeyi bilen] olan Allah’ın ismini zikreden dil de bir et parçasından oluşuyor” diye yazıp mektubu gerisin geri gönderdi. Siyâlkûtî, mektubun açılmadan, içinde ne yazıldığının bilinmeden arkasına bu cevabın yazılmasına çok şaşırmış ve hemen tövbe almak için İmâm-ı Rabbânî’nin meclisine katılmış, zamanla da keşf ve yakîn [tasavvuf] ehlinin bir şeyhi olmuştur.⁴⁵⁷

Müellif, zikrin öneminden bahsettikten sonra da kalbî zikirle “Beni zikredin [anın] ben de sizi anayım” ayetiyle⁴⁵⁸ işaret etmiştir.

Müellif Mehmed Fevzî Efendi, bu hikâyeyi zikrin iki çeşidi olduğunu vurgulamak için aktarmıştır. Bunlardan bir dil ile yapılan zikir, diğeri de kalp ile yapılan yani kalbî zikirdir. Kul, dil ile yaptığı zikir neticesinde kalp ile yapılan

⁴⁵⁴ Kelâbâzî, **et-Tearruf li-Mezhebi’t-Tasavvuf**, s. 95.

⁴⁵⁵ DîA, “Siyâlkûtî”, **DîA**, İstanbul 2009, XXXVII, 292, 293.

⁴⁵⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamid Algar, “İmâm-ı Rabbânî”, **DîA**, İstanbul 2000, XXII, 194-199.

⁴⁵⁷ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 35, 36.

⁴⁵⁸ Bakara 2/152.

zikre ulaşır. Kul hem dili hem de kalbiyle Allah'ı zikrediyorsa hal ve hareketlerinde kâmil bir mertebeye ulaşır. Öte yandan Bakara 2/152. ayette de görüldüğü üzere Allah, zikrin karşısına yine zikri koymuştur. Yani Allah'ın kullarını anması, onların Allah'ı anmasına bağlıdır.⁴⁵⁹

Ayrıca diyebiliriz ki Müellif Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresine dair olan çalışması boyunca tasavvufi düşüncelere ve fikirlere dayansa da kişiyi küfre götürebilecek bâtinî söz ve düşüncelerden uzak kalmıştır.

Örnek 7- Müellif, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ'dan⁴⁶⁰ (ö. 309/922) nakille şöyle diyor: Saîd b. Cübeyr'e, (ö. 94/713 [?]) insanların içerisinde meleklerin özelliklerine sahip kimselerin varlığı hakkında sorulmuş. O da bu soruya, “evet, iyiliği emredip kötülükten sakındıran ilmiyle âmil âlimler, Cebrail (a.s)'ın özelliklerini taşıyor” şeklinde cevap vermiştir. Mesnevî'nin⁴⁶¹ müellifi Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin şu sözü, Saîd b. Cübeyr'in cevabını teyit etmektedir:

كعبه ي جبريل و جان ها سدره اي قبله ي عبد البطون شد سفره اي

“Cebrail'in kâbesi ve sidrenin ruhları midesine düşkün insanların kiblesi olmuş.”

Mevlânâ'nın bu sözünü açıklayan bazı kimseler, beyitte geçen Cebrâil'den maksadın âlimler olduğunu söylemişlerdir. Aynı zamanda bu söz, İbn Abbâs'ın “insanlar içerisinde birisi vardır ki kalbi Cebrail'in kalbi üzeredir, diğerinin kalbi Mikâil'in, başka birisinin kalbi de İsrâfil'in kalbi üzeredir. Kalbi Cebrâil'in kalbi üzere olan kişi, insanları İslam'a çağıran, iyiliği emredip; kötülükten sakındıran, ilmiyle âmil âlim bir kimsedir.”⁴⁶²

Görebildiğimiz kadarıyla bu hikâyeyi aktarmasının sebebi, İslam'ın “iyiliği emretmek; kötülükten de sakındırmak” düşüncesine vurgu yapmaktır.

⁴⁵⁹ Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 256, 258.

⁴⁶⁰ İlk devir sûfilerinden, muhaddis ve müfessir. Hakkında bkz. Reşat Öngören, “İbn Atâ”, **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 336.

⁴⁶¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biri. Hakkında detaylı bilgi için bkz. Semih Ceyhan, “Mesnevî,” **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 325-334.

⁴⁶² Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 72.

Buna göre ilmiyle âmil âlimlerin en önemli görevi, iyiliği emredip; kötülükten sakındırmak olmalıdır. Müellifin İbn At'a'dan aktardığı rivayette ve Mesnevî'den getirdiği örnekte insanlardan bazılarının meleklerin özelliklerini taşımalarının arka planında iyiliği emredip kötülükten sakındırmaları vardır. Tasavvufta böyle anlaşılması belki de “şeyh [âlim] bir kimse Allah'ın razı olduğundan râzı; öfke duyduğu şeyden öfke duyandır. Onun rızası için râzı olur; öfke ve gazabı için öfkelenir. Âlimin böyle davranmasının sebebi ‘iyiliği emredip; kötülükten sakındırma’ temel ilkesidir” sözünden doğmuştur. İyiliği emredip; kötülükten sakındırma, İslam'ın temel ilkesi arasında kabul edilmiştir.⁴⁶³ “İyiliği emretmek”, Allah'ın uğruna peygamberini gönderdiği hak mesabesindedir; “kötülükten sakındırmak” ise bu aksi yöndeki bütün kötü davranışları kapsamaktadır. Bu ilkeyi yerine getirmeyen bir kimse âlimlerden sayılmamış, onun yolundan gidilmemiştir. “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” ayet⁴⁶⁴ de bu temel ilkenin önemine vurgu yapmaktadır.

Örnek 8- Müellif Mehmed Fevzî Efendi'nin evliyâ ve kerâmet göstermeye dair söyledikleri: “Allah'ın kapısında dua etmek, ona yalvarışta bulunmak ve sırat-ı müstakim üzerine sebat etmek kişiyi Allah'ın veli kullarından biri yapar. Allah'ın veli kulu olmak, vehbî değil; kesbî bir durumdur. Allah'tan hakkıyla korkmak, onun huzurunda gözyaşı dökmek ve ibadetlerde ihlaslı olmak, veli kulların özelliklerindendir ki bunların hepsi, kesbî durumlardır.”⁴⁶⁵

İbn Teymiyye, velî kelimesinin velâdan geldiğini bunun da yakınlık anlamında kullanıldığını söylemektedir. Allah'ın velisi, onun tüm emir ve yasaklarına gönül ve muhabbet bağlayıp; ibadetleri layıkıyla yerine getirerek ona yakın olmaya gayret gösteren kimsedir.⁴⁶⁶ Tasavvuf ehline göre peygamberlerin bir özelliği olarak zikredilen ismet [Peygamberlerin günahattan korunmuş olduğunu ifade eden terim] sıfatı, evliya kullar için geçerli değildir.

⁴⁶³ Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 285.

⁴⁶⁴ Âl-i İmrân 3/104.

⁴⁶⁵ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 47.

⁴⁶⁶ İbn Teymiyye, **Fıkhu't-Tasavvuf**, s. 47.

Ancak ismet sıfatına haiz olmasalar da gûnahta ısrarcı olmazlar. Şayet bir hata ettiklerinin farkına vardıklarında hemen ondan tövbe istiğfar ederler. Bu özelliklere sahip bir kimse daha sonra keşf ve kerâmet mertebesine ulaşır. Kerâmet gösterme, sıdk ve doğruluğun alametidir. Sözünde ve amelinde sâdık ve doğru olmayan birisinin kerâmet göstermesi mümkün değildir.⁴⁶⁷

Müellif de eserinin pek çok yerinde “evliya, keşf, kerâmet” gibi tasavvufî kavramlar üzerinde durmakta ve bununla kulun, Allah yolundaki gayretini arttırmaya çalışmaktadır.

Örnek 9- Müellif Mehmed Fevzî Efendi’nin avâm ve havâss kelimelerine yüklediği anlamlar: Kul, Allah’ın haşyetinden ağlar ve ona duyduğu özlemde gözyaşı dökerse, bu gözyaşları ya sudur ya da kandır. Şayet akıttığı gözyaşı su ise bu avâmın gözyaşıdır. Şayet ikincisi ise bu, Allah’ın aşkıyla yanan âşıkların yani havâssın gözyaşıdır.⁴⁶⁸

Görüldüğü üzere müellif burada avâm ve havâss gibi iki temel tasavvufî kavram üzerinde durmaktadır. Tasavvuf ilminde havâss [ya da ehlu’l-husûs], temiz ruhlara ve özel bazı hasletlere sahip Allah’ın veli kulları için kullanılır. Bunun da üstünde *Havâssu’l-havâss* mertebesi vardır. Buna göre tasavvuf ehline göre Müslümanlar iki gruba ayrılmaktadır: Avâm ve havâss. Her iki grup da şerî hükümlere uyup bu hükümler doğrultusunda bir hayat yaşamaya gayret gösterse de havâss ehli, nafîle ibadetlere çok ehemmiyet verir, gûnahtan kaçınır ve dinî bütünüyle yaşamaya gayret gösterirler. Bu da onları avâm olanlardan ayırmaktadır.

Bu bağlamda görüldüğü üzere Mehmed Fevzî Efendi, avâm ve havâssın gözyaşlarını ayırmaktadır. Ona göre havâss ehlinden olanlar, Allah’a duydukları yakınlıktan ötürü namazlarını, muhabbet ve aşkla kırlarlar. Muhabbet, kulun kalbinin en derinliklerinde bulunur. Kalbinde Allah’ın muhabbetini hisseden bir kimse, Allah’ı sürekli tazim eder, onu râzı etmek için gayret gösterir, ona ulaşmak için heyecanlanır, onun izni olmadan bir karar vermez ve

⁴⁶⁷ Kuşeyrî, **er-Risâletu’l-Kuşeyriyye**, s. 378.

⁴⁶⁸ Mehmed Fevzî, **Tefricu’l-Kalak**, s. 23.

kalbinde onu her zaman zikretmek ister. Muhabbetin derecesine göre özlem duyulur. Özlem, kalbin sevgiliyle buluşma heyecanından ibarettir. Öyle ki ömürleri Allah’a özlem içerisinde geçenler, ölme anlarında ölümün lezzetine varırlar. Özlem, ârif bir kimsenin en ulu ve yüce makamıdır. Şayet ârif bir kimsede özlem varsa, bu kimse özlediğinin [Allah] dışında hiçbir şeyle meşgul olmak istemez.⁴⁶⁹

Müellif, kullandığı tasavvufî ibare ve kelimelerle havâssı avâmdan ayıran ve Allah’a yakın olduklarını hissettiren özel haller yaşamalarını sağlayan özelliklerin altını çizmektedir. Bu bağlamda o, “Gözyaşı dökme ya Allah’tan şiddetli korkma neticesinde olur ya da Rahman ve Rahim, Nur ve Cemâl özelliklerine sahip sevgiliden ayrılma korkusundan olur. Birincisi avâmın ağlamasıdır; ikincisi ise imanın lezzetini tadan havâssın ağlamasıdır.”⁴⁷⁰

Ebû Ali el-Dakîk’in⁴⁷¹ şu sözü de müellifin söylemek istediklerini destekler mahiyettedir: “Şuayb, kör oluncaya dek ağladı. Daha sonra Allah ona, görme yetisini geri kazandırdı. Sonra bir daha kör oluncaya dek ağladı. Allah yine, görme yetisini geri kazandırdı. Üçüncü bir defa çok ağlamaktan kör oldu. Bunun üzerine Allah, “şayet bu ağlaman cennet için ise sana bunu veriyorum; şayet ateşten korunmak için ise seni ondan azat ettim” dedi. Şuayb’ta “hayır, sana olan özlemimdendir” dedi. Allah da ona, “bu yüzden benim kelîmim [Allah ile konuşan] Musa’yı on yıl boyunca sana hizmet ettirdik” diye kendisine vahyetti.⁴⁷²

Özetle; bu bölümde Mehmed Fevzî Efendi’nin tasavvufî eğilimi ve işârî tefsir yöntemini açıklanmaya gayret edilmiştir. Felak sûresinin tefsirine dair hazırladığı çalışmasında tasavvuftan çokça etkilendiğini görmek mümkündür. O, çalışması boyunca Allah’a yakın olmanın ve ona giden yolun tasavvuftan ve müridlerin yolundan geçtiğini vurgulamaktadır. Kişi, tasavvuf sayesinde insan olarak varoluş sebebini gerçekleştirebilir. Mehmed Fevzî Efendi, tasavvufî

⁴⁶⁹ Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 349, 358, 360.

⁴⁷⁰ Mehmed Fevzî, **Tefricu'l-Kalak**, s. 25.

⁴⁷¹ Kaynaklarda hayatına dair bilgi bulamadık.

⁴⁷² Kuşeyrî, **er-Risâletü'l-Kuşeyriyye**, s. 349, 358, 360.

görüşlerinde Nakşibendi tarikatının şeyhi Abdullah Efendi'den etkilenmiştir; hatta onun sayesinde tarikata intisap etmiştir.⁴⁷³

Bu etki, ister Felak sûresinin tefsirine dair hazırladığı bu çalışmada olsun ister diğer çalışmalarında olsun açıkça gözükmemektedir. Müellif, tasavvuf erbabının sözlerini ve başlarından geçen hikâyeleri, kişiyi doğru yola iletmek ve gûnahtan sakındırmak için zikretmiştir. Öte yandan “Mehmed Fevzî Efendi'nin tefsiri işârî yorumlarla doludur” dense doğrudur. O, önce ayeti zikretmekte, sonrasında ayetin işârî anlamlarına işaret etmektedir. İşârî tefsire dair yorumlarında bazen tasavvuf erbâbının tefsirlerinden örnekler getirmekte; bazen de kendi yorum yapmaktadır.

⁴⁷³ Mehmed Fevzî, **Temessükü'l-Ezyâl**, s. 29, 30.

SONUÇ

İnsanlığa hidayet ve dünya-ahiret saadetini temin için gönderilmiş olan Kur'ân, ilk nâzil olduğu Arap toplumunda anlaşılmış ve hayata taşınmıştır. Hz. Peygamber'in zamanına şahitlik eden Arap milleti, belağat ve fesâhette yetkin olmalarından ötürü Kur'ân metninin lafızlarını anlıyor; ancak ayetlerin ihtiva ettiği maksat ve gayeleri bazen kaçırabiliyorlardı. Bu durumda Hz. Peygamber, sorun olarak görülen anlam problemlerinin çözümünde tek yetkili merciiydi. Onun vefatından sonra başta Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas olmak üzere pek çok sahâbe, ayet düzeyinde de olsa tefsir faaliyetlerini yürüttü. Onlardan sonra gelen tabiin nesli de sahâbe neslinden aldığını kendisinden sonraki nesillere aktardı. Böylece tefsir ameliyesi, Hz. Peygamber döneminden günümüze taşındı. Tefsir, günümüze dek varlığı korumasına ve geçmişte pek çok tefsir ürünü yazılmasına rağmen alimler, Kur'ân ayetlerini açıklama ve yorumlamadan geri durmamışlardır. Osmanlı dönemi son âlimlerinden Mehmed Fevzî Efendi de müfessirler kervanına katılmış biridir. O, Kur'ân metnini baştan sonra tefsir etmese de Felak, İnşirah gibi bazı sûreleri müstakil olarak yorumlamaya ve bu sûrelerin ihtiva ettiği esrarı açıklamaya gayret göstermiştir.

Mehmed Fevzî Efendi'nin Felak sûresinin tefsirine dair yazdığı kitabını incelerken müellifin çokça tasavvufî terime başvurduğunu ve ayetlerin de işârî yorumları üzerinde durduğunu gözlemledik. Bundan ötürü de üzerinde çalıştığımız Felak sûresi tefsirinin işârî tefsir kategorisinde değerlendirilmesi doğru olacaktır. Müellif, anlaşılmaz ve mecaza yorumlanması muhtemel kelime ve cümleler yerine hem daha anlaşılır hem de insanın akıl ve kalbine hitap eden bir üslup benimsemiştir. Bu açıdan bakıldığında eser, işârî yorum ve teviller ihtiva etse de tasavvufî eserlerden farklılaşmaktadır. Mehmed Efendi, tabiri caizse toplumun en alt kesimine hitap edercesine eserini yazmıştır. Bununla Kur'ân'ın mesajını iletmeyi amaçlamıştır. O, mezhep ve görüşlerine delil bulmak için Kur'ân ayetlerini kullanan ve böylelikle tefsirin amaç ve gayesinden uzaklaşan kimselerden olmayarak Kur'ân ayetlerini yorumlamaya çalışmaktadır.

Mehmed Fevzî Efendi, Kur'ân'ın anlam ikliminden uzaklaştırmak için insanlar ve Kur'ân arasına set çeken kimseler gibi düşünmemekte, benimsediği kolay anlaşılır üslûpla Kur'ân'ın anlam ve hikmetlerini insanlara yaklaştırmayı gaye edinmiştir. Bundan ötürü de kullanmış olduğu dil ile toplumun hem geneline hem de tefsir ilmiyle iştigal eden ulemaya hitap edebilmiştir. Onun bu eseri, hacim bakımından kısa olsa da tefsir, fıkıh, hadis, kelam ve tasavvuf gibi İslami İlimlerin pek alanına dair bilgiler ihtiva etmektedir.

Mehmed Efendi'ye göre Kur'ân ve sosyal hayat arasında çok sağlam bağlar vardır. Onun nazarında Kur'ân ayetlerine doğru yaklaşılması halinde Kur'ân metninin bireysel ve toplumsal sorunlara çözüm üretebilecek potansiyele sahip olduğu görülecektir. Kur'ân ayetleri, Hz. Peygamber döneminde karşılaşılan sorunlara çözüm ürettiği gibi sonraki yüzyıllarda da karşılaşılan siyâsî, sosyal, ekonomik ve psikolojik sorunlara çözüm üretmeye kâdirdir. Ancak bu yapılırken önceki tefsir mirasından bigâne kalınmamalıdır. Diğer bir ifadeyle karşılaşılan sorunlara çözüm arama aşamasında müfessir, kendisinden önceki tefsir literatüründen azami ölçüde istifade etmelidir. Mehmed Fevzî Efendi de Felak sûresinin tefsiri bağlamında kendisinden önce söylenen ve dile getirilen rivayet ve görüşlerden bigâne kalmamış, tefsir âlimlerinin ayetlere yaklaşımından faydalanmıştır. Bu bağlamda onun, Zemahşerî, Fahrüddin er-Râzî, Beyzâvî, Suyûtî, Âlûsî ve Şeyhzâde gibi İslam düşünce tarihinin önde gelen âlimlerinden istifade ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim kendisi de bu durumu, *“Felak sûresine dair olan bu tefsiri, Fahrüddin er-Râzî, Beyzâvî, Âlûsî ve Şeyhzâde gibi müfessirlerin; Buhârî, Tirmizî, Kastâlânî gibi muhaddsilerin ve tarih kitaplarından derleyerek oluşturdum”* sözleriyle açıklamaktadır.

Mehmed Fevzî Efendi, araştırmalarımız neticesinde görebildiğimiz kadarıyla Felak sûresinin tefsiri bağlamında Felak sûrenin konusuyla doğrudan ilgili olmayan pek ayeti de ele almaktadır. Onun Felak sûresinin dışına çıkması, tefsirde vaaz vermeyi ve insanları hidayete erdirmeyi amaçladığındandır. Bu bağlamda o, Hz. Adem'in cenneten çıkarılmasıyla ilgili ayetler ya da hidayet ile alakalı ayetleri Felak sûresinin konusu olmadığı halde ele almaktadır. Öte yandan o, hadis metinlerini de çokça kullanmakta ve hadislerin ihtiva ettiği,

kişiyi doğru yola iletebilecek hikmetleri de sıkça zikretmektedir. Bu bağlamda zayıf ve isnadı olmayan hadisleri düşüncesine delil olarak zikretmekten geri durmamıştır. Ayrıca o, hadisin kaynağına dair nadiren bilgi vermektedir. Söz gelimi, “Nebi (s.a.v), hayır işlemede insanların en hayırlısıydı” hadisinin kaynağını vermemekte ya da “fitne, uykudadur. Uyandırana lanet olsun” zayıf hadisini zikretmekten çekinmemiştir. Kanaatimizce onun bazen hadisin kaynağına başvurmaması bazen de gerek senet gerek metin açısından zayıf ve uydurma rivayetleri zikretmesinin arka planında rivayetin mesajına odaklanmasıdır.

Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresinin konuları arasında yer almamasına rağmen Kur’ân kıssalarına da girmekte ve Kur’ân kıssalarının ihtiva ettikleri amaç ve gayeleri tespit etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda o, Hz. Adem’in cenneten çıkarılması, Hz. İbrahim’in ateşte yanmaması, Hz. Musa’nın Firavunla mücadelesi gibi pek çok kıssayı ele almaktadır. Bununla da insanlara, kıssaların taşıdığı manayı aktarmayı hedeflemiştir. Ancak kanaatimizce onun böyle bir metot içerisine girmesi doğru değildir. Çünkü her ne kadar okuyucunun istifade etmesini gaye edinmişse de farklı konulara girdiğinden ötürü okuyucunun dikkati kolay bir şekilde dağılabilmektedir.

Özetle; Mehmed Fevzî Efendi, Felak sûresine dair bir tefsir yazmak için yola çıkmışsa da eserinde Felak sûresinin konuları arasında yer almayan pek çok fikhî ve tefsiri yoruma girebilmeteldir. O, eserinde ağırlıklı olarak işârî tefsir metodunu kullanmış ve buna bağlı kalmıştır. Bu bağlamda gerek Felak sûresinde gerekse de ele aldığı diğer ayetlerin tefsirinde lafzın ötesine geçerek işârî bir arayış içerisinde olmuştur. Son olarak; bütün eleştirilere rağmen eser hem döneminin ilmî üslubunu yansıtmaması hem de Osmanlı tefsir literatürüne katkı sağlaması açısından önemli bir yere sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas, Fadl Hasan:

et-Tefsir ve'l-Mufessirûn: Esâsiyyâtuhu ve İtticâhâtuhu ve Menâhicuhu fî'l-Asri'l-Hadis, Daru'n-Nefâis, Umman, 2016.

Adevî, Mustafa:

Cami' Ahkâmi'n-Nisâ, Daru's-Sünne, y.y., 1992.

Ahmed b. Hanbel:

Müsned, thk. Şuayb el-Arnâvûtî ve diğerleri, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.

Âk, Halit Abdulrahman:

Usûlu't-Tefsir ve Kavâiduhu, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1986.

Albayrak, Halis:

“Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'min Kur'ân Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine”, **II. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu**, (2-4 Şubat 1996), 1996, s. 36-49.

Albayrak, Halis::

Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine, Şule, Ankara 2015.

Algar, Hamid:

“İmâm-ı Rabbânî”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 194-199.

Alpaydın, Mehmet Akif:

Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği, İfav, İstanbul, 2016.

Altın, Hamza:

“Klasik Dönem Sonrası Osmanlıda Bilim”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler**

Enstitüsü Dergisi, Bingöl 2019, cilt: 9, sayı: Özel sayı, s. 137-157.

Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn
Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd
el-Hüseynî:

**Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm
ve's-Seb'i'l-Mesânî**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-
Arabî, Beyrut, t.y.

Ammâc, Beccêd b. Muhammed:

“*Ulûmu'l-Kur'ân inde Şeyhi'l-İslam İbn
Teymiyye*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),
Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi,
Suudi Arabistan, 2008.

Anay, Harun:

“Devvânî”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 257-
261.

Ateş, Süleyman:

İşârî Tefsir Okulu, Yeni Ufuklar Neşr.
Ankara 1974, s. 21.

Ateş, Süleyman:

“Cüneyd-i Bağdâdî”, **DİA**, İstanbul 1993,
VIII, 119-121.

Ay, Mahmut:

“İşari Tefsiri Yeniden Düşünmek”, **İstanbul
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**
[**Darulfunun İlahiyat**], 2011, sayı: 24, s. 103-
148.

Ayçiçeği, Bünyamin:

“Bûsîrî (ö. 696/1297?)’nin Kasîdetü'l-
Bürde’sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa
(ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve
Menzum Tercümesi”, **Divan Edebiyatı
Araştırmaları Dergisi**, 2015, sayı: 15, s. 27-
102.

Aydar, Hidayet:

“Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk
Fatiha Suresi Tefsiri”, **Osmanlı’da İlm-i**

Tefsir, editör: M. Taha Boyalık-Harun Abacı, İsar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 111-180.

Aydar, Hidayet:

“Abdülhamid Dönemi Tefsir Hareketi ve Dönemin Tefsir Eserleri Üzerinde İstatiksel Bir Değerlendirme”, **Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler**, 2019, s. 183-288.

‘Azamî, Muhammed Mustafa:

“Muhammed b. İsmâil el-Buhârî”, **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 368-372.

Bağış, Mehmet:

“*Beydâvî Tefsîrinin Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsîr Usûlü Açısından Tahlili*”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.

Bardakçı, M. Necmettin:

“İsmail Hakkı Bursevî'nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, sayı: 5, s. 81-103.

Baş, Erdoğan:

“Şeyhzâde”, **DİA**, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 97, 98.

Baybara, Neriman:

“*Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı ve Eserleri*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Bedi'a Muhammed Abdullah:

en-Nakşibendiyye: Neşetuhu ve Tetavvuruhu İleda'l-Etrâk, ed-Dâru's-Sekâfiyye, Kahire, 2009.

- Beydilli, Kemal: “Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. I.
- Bilen, Mehmet: “Sahîh-i Buhârî’de Tekrar Meselesi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, cilt: VIII, sayı: 1, s. 149-161.
- Bingöl, Abdülkuddüs: “İsâğûcî”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 488.
- Birişik, Abdulhamit: “Kur’ân”, **DİA**, c. XXVI, s. 383-388.
- Cerrahoğlu, İsmail: “Abdullah b. Mes’ud”, **DİA**, İstanbul 1988, I, 114-117.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Tefsir Usulü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail: “Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl”, **DİA**, İstanbul 1995, c. XI, s. 260-261.
- Ceyhan, Semih: “Mesnevî,” **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 325-334.
- Çağrıçı, Mustafa: “Riyâ”, **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, 137, 138.
- Çakın, Kamil: “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, **İslâmî Araştırmalar**, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 100-109.
- Çakır, Mehmet: “Binâü’l-Ef’âl”, **DİA**, İstanbul, 1992, c., VI, s. 179.
- Çalışkan, Muhammed Selman: “Bir Ulûmu’l-Kur’ân Konusu Olarak Nüzûlün Hükümün Sonrasına Kalması”, **Fırat**

- Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, cilt: XXIII, sayı: 2, s. 115-141.
- Çelik, İsa: “İsmail Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitâr Süresinin İşarî Yorumu”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, sayı: 20, s. 159-192.
- Çetiner, Bedrettin: **Fâtiha’dan Nâs’a Esbâb-ı Nüzûl: Kur’ân Ayetlerinin İniş Sebepleri**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2016.
- Çiçek, Mehmet: “Meşhur Beydâvî Şârihi Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-Kocevî’nin Hurûf-i Mukattaa ile İlgili Bir Risâlesi”, **Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu -III**, 25-26-27 Mart 2016, 2017, cilt: IV, s. 2611-2621.
- Çiçek, Yakup: “Haririzade”, **DİA**, İstanbul, 1997, c. XIV, s. 568, 569.
- Çiçekler, Mustafa: “Sa’dî-i Şîrâzî”, **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, 405-407.
- Danışman, Zuhuri: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, 1966, c. XI.
- Danışmen, İsmail Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1972, c. IV.
- Demirci, Muhsin: **Tefsir Tarihi**, İfav, İstanbul 2012.
- Demirci, Muhsin: **Tefsir Usûlü**, İfav, İstanbul 2013.

DİA:

“Siyâlkûtî”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVII, 292, 293.

Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa’dî:

Sihâhu’l-Ehâdîs fîmâ İttifeka Aleyhi Ehl’u-Hadîs, thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. I-IX.

Ebû Abdurrahman A’del b. Sa’d:

Hulâsatu’l-Kelâm fî Ahkâmi Ulemâi’l-Beledi’l-Haram, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2006.

Ebû Bekr el-Enbârî Muhammed b. el-Kâsım b. Muahmmmed b. Beşşâr:

İzâhu’l-Vakf ve’l-İbtidâ fî Kitâbillâhi Azze ve Celle, Matbaatu Mecmei’l-Luğati’l-Arabiyye, Şam, 1971.

Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Mead el-Endelûsî:

Tefsiru’l-Fâtiha: el-Müsemma Tefsiru’l-Ulûmî ve’l-Meânî el-Müstevdeatun fî Seb’i’l-Mesânî, thk. Ahmed Muhammad el-Cündî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

Ebu’l-Hâil Süleyman b. Abdillâh b. Hamîd:

el-Medhalu ilâ İlmi’l-Fıkh, y.y., 2006.

Ebûs’Suûd Efendi:

İrşâdu Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm, Mektebetu Riyad el-Hadîse, Riyad, t.y.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed:

Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl, nşr. Muhammed Abdurrahman, Daru İhyau’t-Turâsi’l-Arabî-Muessesetu’t-Târihi’l-Arabî, Beyrut, t.y.

Buğa, Mustafa Dîb:

el-Vâdihi fî ‘Ulumi’l-Kur’ân, Daru’l-Kelime’t-Tayyib-Daru’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, Şam, 1998.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed
b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî:

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b.
Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-
Şerîf:

Elbânî, Nâsiruddîn:

Elbânî, Nâsiruddîn:

Elmalî, Hüseyin:

Erdoğan, Mehtap:

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir
Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb
b. Muhammed:

Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû
Hâmid Muhammed b. Muhammed
b. Muhammed b. Ahmed:

Gezer, Süleyman:

el-Câmi'u's-Sahîh, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad
2006.

et-Ta'rifât, Daru'l-Elfâz, Kahire, 1413.

el-Câmiu's-Sağîr ve Ziyâdetuhu.

**Silsiletu'l-Hadis'i-Zayıf ve'l-Mevzu'a ve
Eseruhe's-Seyyie fi'l-Ümme**, Daru'l-Meârif,
Riyad/ Suudi Arabistan 1992.

“İzhârü'l-Esrâr”, **DİA**, İstanbul, 2001, c.
XXIII, s. 506-507.

“Mehmed Fevzî Efendi'nin Keva'ib-i Şî'r-ü
İnşâ Adlı Eseri ve Bu Eserdeki Şarkıları”,
**Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi**, Adıyaman, 2010, sayı: 5, s.
86-145.

el-Kâmusu'l-Muhît, Muessesetu'r-Risâle,
Beyrut 2005.

İhyâ Ulûmi'd-Dîn, Daru'l-Ma'rife, Beyrut,
t.y.

Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an,
Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.

Gülşen, Ekrem:

“19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı”, SAÜFD, Sakarya 2010, cilt: XXII, s. 161-188.

Hâmis, Muahmmmed b. Abdirrahman:

İmta’a zevi’l-İrfân bimâ İştemelet Aleyhi Kutub Şeyhi’l-İslam İbn Teymiyye min Ulûmi’l-Kur’ân, Daru’l-İmâmi’l-Buhârî, Katari 2010.

Harerî, Muhammed Emin b. Abdillâh el-Aramî el-Alevî:

Tefsiru Hadâiku’r-Rûh ve’r-Reyhân fî Revâbi ‘Ulumi’l-Kur’ân, Daru Tûki’n-Necât, Beyrut, 2001, s. XXV, s. 84.

Hubevî, Osman b. Hasan b. Ahmed:

Durrutu’n-Nâsihin fî’l-Va’az ve’l-İrşâd, Daru’l-Arkâm, Beyrut, t.y.

Huseynî el-Zubeydî, Muhammed Murtaza:

Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs, el-Kuveyt, Kuveyt, 1974.

Hüsameddin, Ahmed:

Mezâhiru’l-Vücûd alâ Menâbiri’ş-Şuhûd, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1343.

İbn Acîbe Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî:

el-Bahru’l-Medîd fî Tefsiru’l-Kur’âni’l-Mecîd, el-Hayyi’l-Mısrî, Kahire, 1999.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî:

el-Muahrreru’l-Vecîz, Daru İbn Hazm, y.y., t.y.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî:

Merâtibu’l-İcmâ fî’l-İbâdât ve’l-Muâmelât ve’l-İ’tikâdât, el-Kudsî, y.y.

İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî:

İbn Kesir Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî:

İbn Kesir Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî:

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî:

İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî:

İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî:

İpşirli, Mehmet:

Kadî, Abdulfettah:

Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2009.

Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm, Daru Tayba, y.y, 1997.

Câmiu'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li-Akveme Sünen, thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehîş, Daru'l-Hadr, Beyrut, 1998.

es-Sünen, şerh: Ebu'l-Hasen el-Hanefi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1416/1996.

Lisânu'l-Arab, Daru Sâdır, Beyrut, 1414.

Fıkhu't-Tasavvuf, Daru'l-Fikri'lArabî, Beyrut, 1993.

“İlmiye Teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. I.

Esbâbu'n-Nüzûl, trc. Salih Akdemir, Ankara 1986.

- Kandemir, M. Yaşar: “İbn Hacer el-Askalânî”, **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 514-531.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Câmiu’s-Sahîh”, **DİA**, İstanbul 1993, c. VII, s. 114-123.
- Karadaş, Cağfer: “İsmail Hakkı Bursevî’nin İtikadî Görüşleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s. 265-276.
- Karaman, Hayrettin: “Fıkıh”, **DİA**, İstanbul 1996, XIII, 1-14.
- Karataş, Akif: “*Mehmed Fevzî Efendi’nin Bülbulistan İsimli Eseri (İnceleme-Tercüme)*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019.
- Kastallânî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr: **İrşâdu’s-Sârî li-Şerhi Sahihu’l-Buhârî**, el-Matbaatu’l-Kübra el-Emîriyye, Mısır, 1323.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi’l-Ganâim Muhammed: **Şerhu Menâzil**, Menşurat Baydar, y.y., 1427.
- Kaya, Mahmut: Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî”, **DİA**, İstanbul 1992, c. VI, s. 468-470.
- Kaya, Mahmut: “Kasîdetu’l-Bürde”, **DİA**, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 568, 569.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb el-Buhârî: **et-Tearruf li-Mezhebi’t-Tasavvuf**, Mektebetu Hancî, Kâhire, 1994.

Ken'an, Muhammed Ahmed:

Kurratu'l'Ayniyyîn 'ala Tefsiri'l-Celâleyn, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1997.

Kılıçlı, Sami:

“Bazı Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Bağlam Çerçevesinde Yeniden Değerlendirilmesi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, cilt: XIX, sayı: 2, s. 400-417.

Kurbî, Cuma Sâlih:

“*Kevâmetu'r-Ricâl 'ala'n-Nisâ fî Kutubi't-Tefsir*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cami'atu Katar, Katar, 2017.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh:

el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2006.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerim b. Havâzin:

Letâifu'l-İşârât, el-Hayyi'l-Mısriyye, Kahire, 2000.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerim b. Havâzin:

er-Risâletu'l-Kuşeyriyye, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.

Mahmut, Mani'u Abdulhalim:

Menâhîcu'l-Müfessirîn, Daru'l-Kutubi'l-Mısırî, Mısır, t.y.

Maksudoğlu, Mehmet:

Osmanlı Tarihi, Ensar, İstanbul 2011.

Manastırlı İsmail Hakkı:

Şerhu's-Sadr bi-Fedâil-i Leylati'l-Kadr, Mahmut Matbaası, İstanbul 1325.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî:

en-Nüket ve'l-Uyûn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm:

Ve İnneke le'alâ Hulukin Azîm, Daru'l-Muahmmmediyye, Cidde, 2006.

Mehmed Fevzî:	Aynü'l-Hakîka , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Bülbülistân , Matbaa-i Amire, 1312.
Mehmed Fevzî:	Câmi'ü's-Salavât , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Cemal ale'l-celal , Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y.
Mehmed Fevzî:	Envâru'-Kevâkib fî leyleti'r-Reğâib , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Fethu'l-Verde Şerhu'l-Bürde , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	el-Feyzu'l-Cârî fî Ta'rîfî'l-Beydâvî ve'l-Buhârî , y.y.,t.y.
Mehmed Fevzî:	Fihristü'l-Asar , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Fihristü'l-Asar , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Ğarîzetü't-Tevbe Şerhu'l-Kasîdeti'l-'Ulyâ , Matbaa-ı Şeyh Yahya, İstanbul, 1292.
Mehmed Fevzî:	el-Hadisetü'n-Nebeviyye Şerhu'l-Kasidetî'l-Medeniyye , y.y., 1888/1306.
Mehmed Fevzî:	Hakîkatü'l-Hürriye , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	el-Havâssu'n-Nâfi'a fî Tefsîri Sûreti'l-Vâkı'a , İstanbul , 1313.
Mehmed Fevzî:	Hazînetü'l-Hutabâ' , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Hediyetü'l-Halidin Fi Menakıbı Ahmed Ziyauddin , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	İhtiyâru'l-Ahyâr , y.y., t.y.

- Mehmed Fevzî: **İyânü'l-Mesâlik fî Beyâni'l-Menâsik**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1307.
- Mehmed Fevzî: **İyânü'l-Mesâlik fî Beyâni'l-Menâsik**.
- Mehmed Fevzî: **el-Kasîdetü'l-Medeniyye**, y.y., 1307.
- Mehmed Fevzî: **el-Kasidetü'l-Ulya**, Mısır, 1276.
- Mehmed Fevzî: **Kenzu'l-Ferâid fî Şerhi Risâleti'l-'Adudiyye mine'l-'Akâid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1305.
- Mehmed Fevzî: **Kudsiyü's-Sirac fî Nazmi'l-Mirac**, Taş Baskısı, y.y., t.y.
- Mehmed Fevzî: **Kudsiyyu'l-'İrfân fî Tefsîri Sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân**, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul, 1304.
- Mehmed Fevzî: **Kudsiyyu'l-Ferah fî Tefsîri Elem Neşrah**, y.y., t.y.
- Mehmed Fevzî: **Kudsiyyü'l-Ahbar**, y.y., t.y.
- Mehmed Fevzî: **Kudsü'l-Mesnevî**, y.y., t.y.
- Mehmed Fevzî: **Lem'u'l-Fevâid fî Cem'i Tarîfâtî'l-'Ulûm fî'l-Kavâ'id**, y.y., t.y.
- Mehmed Fevzî: **Mesîru'l-Halâs fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs**, İbrahim Efendi Matbaası, 1309.
- Mehmed Fevzî: **Mevhibetü'l-Vehhab**, Arif Efendi Matbaası, 1314.

Mehmed Fevzî:	Miftâhu'n-Necât , el-Hac Muharrem Efendi Taş Destgahı, İstanbul, 1284.
Mehmed Fevzî:	Mihekkü'z-Zeheb , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Muğni't-Tullab Şerh-i Seyfi'l-Gullab , Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1284.
Mehmed Fevzî:	en-Nasîhatü'l-Fevzîyye , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Nihâyetü'l-İktidâr el-Evliyâu'l-Kibâr , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Revayihü'l-Fevayih fi Senayihî'l-Edayih , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Rûhu's-Salât , Karnik Matbaası, İstanbul, 1302.
Mehmed Fevzî:	Seyfu'l-Cihâd fi Nasri'l-İbâd , Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1249.
Mehmed Fevzî:	Şerhu'l-Binâ , Beyazid, 1307.
Mehmed Fevzî:	Tefricu'l-Kalak , (Tam adı) Matbaatu el-Hac Muharrem Efendi, 1284.
Mehmed Fevzî:	Temessükü'l Ezyal , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Tercî'u Bend , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Tesliyetü'l-Mahsûdîn , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	et-Tevessülâtü'l-Fevzîyye fî'n-Nu'ûti'n- Nebeviyye , Dar Saadet Mahmut Bek, 1306.

Mehmed Fevzî:	Teysirü'l- -Fülk fî Tefsîri'l-Mülk , Osmaniye Matbaası, 1307.
Mehmed Fevzî:	Tezkîru'd-Diyâne ve Tezkîri'l-Hiyâne , y.y., t.y.
Mehmed Fevzî:	Tezkîru'd-Diyâne ve Tezkîri'l-Hiyâne .
Mehmed Fevzî:	Tuhfetü'l-Fevzîyye , Taş Baskı, 1306.
Mehmed Fevzî:	Usûlu'l-İntizâm , y.y., t.y.,
Mehmed Fevzî:	Ünsü'l-Ma'nevî ,el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, 1300.
Mehmed Fevzî:	Vesile-i Saadet , y.y., t.y.
Mennâu'l-Kattân:	Mebâbis fî Ulûmi'l-Kur'ân , Vehbe, Kahire, t.y.
Merkezu Cum'atu'l-Mâcid:	Fihris Mahtutâtî't-Tefsîr ve Ulûmi'l-Kur'ân , Merkezu Cum'atu'l-Mâcid, Birleşik Arap Emirlikleri, 2011.
Muessesetu Âl-i Beyt:	el-Fihrisu'l-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabi'l-İslâmi'l-Mahtût , Meâb, Ürdün 1987.
Muhammad b. Abdulvahab:	Tefsiru Sureti'l-Felak , Mektebetu Âlu'l-Baykân, Riyad, 1996.
Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Hanefî:	Hâşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde 'ala Tefsiri'l-Kâdî'l-Beyzavî , Hakikat Mertebesi, İstanbul, 1991.

Muhammed İbrahim Muhammed
Sâlim:

**Feridetu'd-Dehrî fî Te'sîli ve cem'i'l-
Kırâati'l-'Aşr**, Daru'l-Beyani'l-Arabî, Kahire
2003.

Mustafevî, Hasen

et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm,
Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b.
el-Haccâc b. Müslim:

el-Câmi'u's-Sahîh, Daru'l-Muğnî, Riyad
1998.

Namlı, Ali:

“Rûhu'l-Beyân”, **DİA**, İstanbul 2008, c.
XXXV, s. 211-213.

Neccâr, Âmir:

et-Turuku's-Sûfiyye fî Mısır, Daru'l-Maârif,
Mısır, y.t.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b.
Şeref b. Mürî:

Sahîh Müslim bişerhi'l-Nevevî, el-Mısriyye
Mısır, 1930.

Nîsâbûrî, Ebû'l-Hasen Alî b.
Ahmed b. Muhammed:

Esbâbu'n-Nüzûl, Kahire, t.y.

Ocak, Ahmet Yaşar:

“Hacı Bektâş-i Veli”, **DİA**, İstanbul 1996, c.
XIV, s. 457.

Okumuş, Ömer:

“Abdurrahman Câmî”, **DİA**, İstanbul 1993,
VII, 94-99.

Okuyan, Mehmet:

Kıssalar Ne Söyler I-Yaratılış ve Hz. Âdem,
Düşün Yay., İstanbul 2017.

Osmanlı Ansiklopedisi:

Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, VI.

Osmanzade Hüseyin Vassaf:

Esrâr-ı Kur'âniye'den Bir Nebze,
Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar,
nr. 2312.

- Öngören, Reşat: “İbn Atâ”, **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 336.
- Öngören, Reşat: “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 441-448.
- Özaktan, Fatih: **Kur’ân’ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü**, İfav, İstanbul 2017.
- Özgel, İshak: “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmî ve Müfessirler”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2005, cilt: V, sayı: 2, s. 31-51.
- Özgünli, Osman Gazi: “Selçuklular: Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, **DİA**, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 375.
- Öztürk, Mustafa: **Kur’ân’ın Dili ve Retoriği**, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Öztürk, Mustafa: **Osmanlı Tefsir Mirası**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Polat, Salahattin: “Mürsel”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 52-54.
- Râvî, Ömer Ahmed: **Tıbbu’l-Kulûb inde’l-İmâmeyn el-Celîleyn İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye**, Beyrut, t.y.
- Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin: **et-Tefsiru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Gayb)**, Daru’f-Fikr, Beyrut, 1981.
- Rûmî, Fâhîd b. Abdurrahman b. Süleyman: **İtticâhâtü’t-Tefsîr fi’l-Karni’r-Râbi’i’l-‘Aşer**, Muessesetu’r-Risâle, Suudi Arabistan, 1997.

- Ruhaynî, Abdullah b. Dayfullah: **Tarîkuke ile'l-İhlâs ve'-Fıkh fi'd-Dîn**, Daru'l-Endelüs, y.y., 2001.
- Said, Abdurrahman Muhammed: **et-Turukun'-Nakşibendiyye**, el-Furkân, y.y., t.y.
- San'ânî, Abdürrezzâk: **Musannef**, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut, 1403.
- Sarı, Necmi: “Kendi Dilinden İsmâîl Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, cilt: II, sayı: 1, s. 137-157.
- Sercânî, Ragıb: **Revaiu'l-Evkâf fi'l-Hadâratı'l-İslâmiyye**, Nahdatu Mısır, Mısır, 2010.
- Serinsu, Ahmet Nedim: **Kur'ân ve Bağlam**, Şule, Ankara 2012.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi: **Tabakâtu's-Şâfiyye**, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-arabiyye, y.y., y.t.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi: **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mu'esssetu'r-Risâle, Beyrut, 2008.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi: **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mecmeu'l-Melik Fahd, Riyad, t.y.
- Süslü, Mehmet Zeki: “Tasavvufî Tefsîrin İşârî ve Nazarî Şeklinde Taksimi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2017, sayı: 27, s. 335-348.
- Şahinoğlu, M. Nazif: “Ferîdüddin Attâr”, **DİA**, İstanbul 1991, VI, 95-98.

- Şenel, Abdülkadir: “Kastallânî”, **DİA**, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 583, 584.
- Şengül, İdris: “Kıssa”, **DİA**, İstanbul 2002, XXV, 498.
- Şeyhzâde Dâmâd: **Mecmeu’l-Enhar fî Şerhi Multeka’l-Enhur ve meahu ed-Durru’l-Mültekâ**, thk. Halil İmran el-Mensûr, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- Şuhrî, Abdurrahman b. Mu’aza: **eş-Şâhidu’s-Şi’iri fî’t-Tefsiri’l-Kur’ân’i’l-Kerîm**, Daru’l-Minhâc, Riyad, 1413.
- Rahman, Yusuf: “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl’inde Beyzâvî’nin Hermenotiği”, trc. İbrahim Görener, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, sayı: 11 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun’un Anısına], s. 221-228.
- Tirmizî: Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd): **el-Câmi’u’s-Sahîh**, Daru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Tirmizi, Hakîm: **Nefs Terbiyesi**, trc. Mehmet Zâhit Tiryaki, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014.
- Tokat, Remzi: “*Abdullah b. Ubeyy’in Hayatı ve Faaliyetleri*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniv. Sosyal Bil. Enst., Çorum 2016, s. 48, 49.
- Uludağ, Süleyman: “İşari Tefsir”, **DİA**, İstanbul 2001, XXXIII, 424-428.
- U’saymiyîn, Muhammed b. Sâlih: **el-Usûl fî’t-Tefsir**, el-Mektebetu’l-İslâmiyye, Kahire, 2001.

Uzun, Mustafa İsmet:

“Mehmed Fevzî Efendi”, **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 506-509.

Uzundağ, M. Said:

“Kastallani ve Şerh Metodu Üzerine”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, cilt: XVI, sayı: 2, s. 277-305.

Uzundağ, M. Said:

“İrşadüssari’ye Göre Kastallani’nin Kelami Görüşleri”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7, s. 62-89.

Velî, Haşim:

Kur’ân’ı Kerîm’in Tercümesinden Bir Numûne, Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1342.

Yaşar, Yahya:

“Ahzâb Sûresi 59. Âyetin Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Üzerinden Tarihselliği Meselesinin Analitik Tahlili (Kur’ân Yolu Tefsiri Özelinden)”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, cilt: XII, sayı: 24, s. 89-127.

Yazıcı, Tahsin:

“Hâfız-ı Şîrâzî”, **DİA**, İstanbul 1997, XV, 103-106.

Yazır, Elmalılı Hamdi:

Hak Dini Kur’ân Dili, sadeleştiren: İsmail Karaçam ve diğerleri, Zehraveyn, İstanbul t.y.

Yelten, Muhammet:

“Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi”, **İlmî Araştırmalar**, 2000, sayı: 9, s. 249-254.

Yemenî, Yahya b. Hamza:

Tasfiyetu’l-Kulub min Edvâri’l-Evzâr ve’z-Zunûb, Muesseseti’l-Kulûbi’s-Sekafiyye, Beyrut, 1995.

Yıldız, Sâkıb:

“Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1, s. 103-126.

Yılmaz, Ömer-Mine Oymak:

“Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi ve Vesîle-i Saâdet Adlı Eseri”, **Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2016, cilt: XI, sayı: 17, s. 583-608.

Zehebî, Muhammed Hüseyin:

et-Tefsir ve’l-Müfessirûn, Daru’l-Hadis, Kahire 2012, I-III.

Zehebî, Muhammed Hüseyin:

İlmu’t-Tefsir, Daru’l-Ma’rife, Kahire, t.y.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd
b. Ömer b. Muhammed el-
Hârizmî:

el-Keşşâf ‘an Hakâiki’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî vucûhi’t-Te’vîl, Dâru’l-Hadis, Kahire, t.y.